tarih ve toplum

15.000TL (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ MAYIS 1992

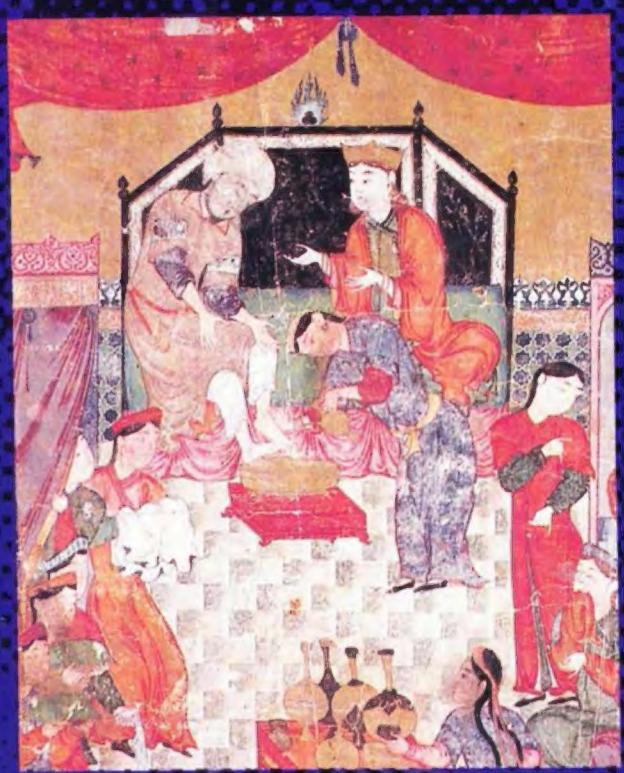

101

İletişim Yayınları

tarih VE toplum

Okuyucu Mektupları	*Mustafa Şahin, Mert Sandalcı*	2
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay	*Ayşe Şen*	4
Bir "Kurtulmuş Fotoğraf"	*Mete Tunçay*	6
Talât Paşa Berlin'de	*Ahmet Güner Sayar*	7
Eski Türk Yazı Dilleri'nin Özellikleri Üzerine Düşünceler	*Şinasi Tekin*	9
Parvus'un 1910, 1 Mayıs Bayramı Üzerine Mektubu	*Margit Schreiner*	20
Yıldız Sarayında Bir Yahudi Mezartaşı ve Türkiye Yahudileri Tarihi	*Semavi Eyice*	22
Kahvenin Kirli Çamaşırları	*Halil Erdoğan Cengiz*	26
Koyu Hıristiyan Kralın Türk Kürekçileri	*Jean-Louis Mattei*	34
İzmir'i Ziyaret Eden On Beş Yaşında Bir İngiliz Prensi	*Netice Yıldız*	42
Şumnu Öğretmen Okulu	*Ahmet Hezarfen*	46
16.-17. Yüzyıl Osmanlı Vakayinamelerinde Arnavut İmajı	*Bedriye Atsız*	51
Kitabiyat		57
Meydanı Boş Bulanlar	*Hakkı Dursun Yıldız*	
Ziyâfet-i Seniyye'nin Farklı Yorumu	*Mustafa Şahin*	
Kafkasya Hatıraları	*Hasan Kanbolat*	
Müdafaa-i Milliye Cemiyeti	*İsmet Emre*	
Gaziantep'in Vakanüvisi Çiftçi Şair Zeki	*Orhan Koloğlu*	

Kapak: 14. Yüzyıldan kalma bir minyatür - Sultanın ayak yıkatışı.

MAYIS 1992 • CİLT 17 • SAYI 101

İletişim Yayınları A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge / **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:** Fatih M. Öztan / **Yayın Yönetmeni:** Mete Tunçay
Görsel Tasarım ve Düzenleme: Bedahet Tosun

Danışma Kurulu: Emre Dölen, Çağlar Keyder, Uygur Kocabaşoğlu, Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Aydın Uğur

İletişim Yayınları Genel Yönetmen: Murat Belge / Genel Müdür: Nihat Tuna / Teknik Yönetmen: Miray Yüzgeç
Düzelti: Fatih M. Öztan, Mustafa Şahin / Okur İlişkileri: Ayten Törün / Satış ve Dağıtım: Murat Dönmez

Ofset Hazırlık: Ağaçkakan Ltd. Tel: 516 82 80 - 516 07 59 / **Baskı:** Ayhan Matbaacılık / **Dağıtım:** İletişim Pazarlama A.Ş.

Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi / İletişim Yayınları, 1992

İletişim Yayınları A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34440 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62
Konur Sk. No:24/4 06640 Yenişehir/ANKARA Tel: 125 36 00-125 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No:306 35250 Konak-İZMİR Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi 180.000 TL/yıl - 90.000 TL/ 6 ay • Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl • Amerika: 78 $/yıl, Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum Abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık beli ten bir mektupla bize göndermeniz yete lidir.
Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 15.000 TL.

tarih ve toplum
OKUYUCU MEKTUPLARI

Merhum Manyasîzâde Refik Bey İçin

Meşhurlarımızın doğum-ölüm yer ve tarihleri, görev, rütbe vesair yönleri üzerindeki soru işaretlerinin - mutlak sebepleri olmakla beraberhalledilmesi, araştırıcı ve okuyucuları uzun süre uğraştıracağı benzer. Manyasîzâde için de çoğunlukla 1853-1908 tarihleri verilir. M. Şehmus Güzel de "Manyasizade'nin (Mart 1909?) ölümü üzerine..." diyerek, bu ihtiyatı sürdürür (*Tarih ve Toplum*, sayı 92, Ağustos 1991, s. 11 sütun 1). Mart 1992 vefatının 83. sene-i devriyesi olduğundan, bazı havadisleri aktarıyoruz:

İrtihal ve Teessüf: Mebusandan Adliye Nâzırı Manyasîzâde Refik Bey evvelki gece saat 9'da vefat etmiştir. Cenazesi bugün saat 4'te Kadıköyü'ndeki hanesinden kaldırılarak mahsus vapurla Sirkeci'ye îsal ve Fatih Camii-şerifinde namazı ba'de'l-edâ Çarşamba'da ailesi makberesinde defn olunacaktır.

Cenaze Tertibatı: Bu sabah saat 2'de Şirket'in [Şirket-i Hayriye] 50 numrolu vapuru Sirkeci'den hareketle Kadıköyü'ne gidecek. Vapurda Mektep talebeleriyle dâvevekillerinden 8 kişi bulunacak.

Avdet: Vapur saat 4'te cenazeyi alarak hareketle 4,5'ta Sirkeci iskelesine gelecek. Orada umum davâvekilleri ve Meclis-i Mebusan reisi ve âzâları, mekatip talebesi ve züvvâr-ı saire tarafından istikbal edilecek.

Sirkeci'de: Cenazesinin arkasında Meclis-i Mesusan rüesası, onların arkasında umum mebusan azaları, ba'de umum davavekilleri, onların arkasında mekatip talebesi ve onların arkasında Adliye erkânıyla zevat-ı saire cenazeyi takip edeceklerdir. Cenazenin etrafında asker, polis, jandarma bulunacak.

Cenaze Divanyolu tarikiyle Fatih Cami-i şerifine nakl ve cenaze namazı ba'de'l-eda Çarşamba'da pederi yanına defn edilecektir. (*Tanin*, no. 214, 12 Saferü'l-hayr 1327, 21 Şubat 324, 6 Mart Efrencî 1909, s.1)

(Aynı safyada tercüme-i hali, Mehmed Cavid [Maliye Nâzırı], Dersaadet Davavekilleri Cemiyet-i Daimesi reis-i evveli Yusuf Kemal'in [Tengirşenk] yazıları var. Ayrıca cenaze alayı ve diğer fotoğrafları için bkz. *Resimli Kitap*, c.1, No. 6, Mart 1325/1909, s. 169, 518, 533, 536, 544-45, 548).

Cenaze Alayı: Merhum Manyasizâde Refik Bey'in na'ş-ı mağfireti dün sabah saat 4 raddelerinde kâinhanesinden kaldırıldı. (*Tanin*, no. 215, 7 Mart 1909, s.3)

Manyasîzâde İçin: Selanik'ten nakleden Mekteb-i Hukuk talebesine ve arzu eden meslektaşlarımıza: Vatanperver muallim merhum Manyasîzâde Refik Bey'in sene-i devriye-i vefatına müsadif Şubat'ın 19. Cuma günü icra edilecek merasim hakkındaki programın müzakeresi zımnında yarın saat 6'da Sultanahmet'de Millet Bahçesi'ni teşrif buyurmaları rica olunur. Mekteb-i Hukuk talebesinden Ömer Lütfi-Hüseyin Rahmi, *Tanin*, no. 536, 16 Şubat 325/1 Mart 1910).

Manyasîzâde İçin: Dersaadet Davavekilleri Cemiyeti'nden: Yarınki Cuma günü Manyasizade Refik Bey merhumun kabri ziyaret edileceğinden davavekilleri refiklerimizin yevm-i mezkûrde saat 7.30'da Fatih muvakkıthanesi ittisalinde kain kıraathanede bulunmaları ilan olunur. (*Tanin*, no. 538, 18 Şubat 325/3 Mart 1910)

Acaba bu ölüm yıldönümü ilanları ve kabir ziyaretleri ne kadar sürdü ya da hâlâ sürüyor mu?

Mustafa Şahin, İSTANBUL

Kartpostal Tarihi

Bir ay önce, benim sahip olduğum kartpostalları benden izinsiz olarak derginizde yayınlayan Behzat Üsdiken bu kere de Beyoğlu'nda Resimli Kartpostal yayımcılarıyla ilgili bir yazı yazma hakkını kendinde bulmuş. Bir kere, benim Pascal Boissel'e ait bir kartpostalı bilinmeyen bir şekilde ele geçirdiğimi ileri sürüyor. Oysa, bunun herhangibir esrarengiz yanı yoktur. Amsterdam'daki bir dostum t rafından benim için Aralık 1991'de yerel bir kartpostal fuarından satın alınmıştır. Sonra, Sunuş yazısında iddia edildiği gibi, bir kartpostal piyasası dünyanın hiçbir yerinde yoktur. Paris'te Rue Droit'daki Bastille adlı pulcu dükkânında 100 Franktan 800 Franka kadar satılan kartpostalları, Seine kıyısındaki sokak kitapçılarında 10 Franka bulmak mümkündür. Kartpostal koleksiyoncularının genellikle filateli ile uğraştıkları doğru değildir. Genellikle, pastadan geçmiş kartları sevmezler. Ben, o tür kartpostal koleksiyonu yapan ender meraklılardanım. Fruchtermann kartpostalları üstünde uzmanlaştım. Onun çıkardığı kartların % 98'ini topladım ve kataloglaдım. Ayrıca onunla ve ailesiyle ilgili belge ve fotoğraflar da biriktirdim.

Yazarınızın, kartpostallardaki kompozisyonları Fruchtermann'ın değil, onları basan matbaacıların bulmuş olmasının muhtemel olduğunu ileri sürmesi, hiçbir kanıta dayanmamaktadır. Fruchtermann kartpostallarına neye göre seri numarası verdiği pekâlâ bilinmektedir; ama yazarınız bilmemektedir.

Abartıldığı gibi Padişah portreleri özel bir seri değildir, 101-125 arasındaki kıyafetler de özel bir seri değildir. Bu kartpostallar 1906'da basımı başlayıp kısım kısım 1911'e kadar süren bir dizinin parçalarıdır. 400 adet kartpostaldan oluşur. Burada koleksiyoncu olan benim için önemli bir detay Mehmed Reşad ile ilgili kartpostalın 1909'da seriye ilâveten 279 numarayı alarak basılmasıdır. 1907'de basılan seri içinde 279 numaralı kartpostal mevcuttur.

Soyadı mann ile biten kişilerin Yahudi oldukları iddiasıyla, Fruchtermann ailesinin Protestan olamayacağı yargısına gelince, Feriköy Protestan mezarlığındaki aile kabristanı bunu kesinlikle yalanlamaktadır. Mezar taşındaki kayıtlar: Max Fruchtermann (20.8.1852 - 24.2.1918), karısı Clasa F. (1.5.1846 - 5.10.1917), oğulları Paul F. (9.8.1890 - 1.10.1962), onun karısı Theodora F. (13.6.1891 - 13.7.1951), torun Max F. (20.12.1918 - 1.10.1931).

Max Fruchtermann'ın doğduğu yıl olan 1852'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun sınırlarına bakınız. Krakov şehrine kadar olan Güney Polonya topraklarının uzunca bir süre Avusturya-Macaristan topraklarında kaldığını görebilirsiniz. Böylelikle Paul Fruchtermann'ın niçin Polonya asıllı olduğu, babasının ise neden Avusturya vatandaşı olduğu konusunda daha sağlıklı teoriler ortaya atabilirsiniz. Yoksa yazınızda belirttiğiniz üzere hem Romanya hem Polonya vatandaşı nasıl olunur, anlaşılamıyor. Hele söz konusu kişi Avusturyalı ise bu tamamen imkansızdır.

Paul Fruchtermann askerliğini Avusturya ordusunda, Viyana'daki Hava İndirme 21/6'ncı Bölüğünde yapmıştır. 1918'de ölen bir kişinin (Max'ın) 1925'te dirilerek fatura düzenlemesi, elbette olanaksızdır. Çünkü aslı bende olan faturadaki imza

tarih ve toplum OKUYUCULARA MEKTUP

Dört beş yıl önce, benim Berlin'de bulunduğum sırada, zeki ve şirin bir Alman kız öğrencim vardı. İyi Türkçe öğrenmişti. Giderek hem onunla hem de Türk arkadaşıyla dost olduk. Margit, Parvus Efendi üzerine doktorasını hazırlayacaktı. Sonradan, büyük bir talihsizlikle multiple sklerosis denilen illete tutulmuş. Birkaç yıldır onunla pençeleşiyor. Ama şimdi sağlığı düzelmeye başlamış. Bana gönderdiği, Parvus'un İstanbul'daki 1910 Bir Mayısıyla ilgili mektubunu, bu ay yayımlarken çok duygulandım. Tamamen şifaya kavuşması için, bütün okuyucularımız adına ona en iyi dileklerimizi sunuyorum.

Bu sayımızın en uzun yazısı, Prof. Dr. Şinasi Tekin'in Eski Türk Dilleri hakkındaki katkısı. (Güncel sorunlara da ışık tutan bu araştırmada, benim için en ilginç nokta, onun gibi yetkili bir dilbilgininin din-alfabe ilişkisine dair yaptığı açıklama oldu.)

Semavi Eyice hocamızın bir Aşkenaz mezar taşından hareketle kaleme aldığı Türkiye Yahudileri yazını üstüne makalesi, birçok alandaki herkesce müsellem erüdisyonunun yeni bir kanıtı daha. Bununla da, ay sonunda Swissotel'de toplanacak uluslararası 500. Yıl konferansına bir kutlama selâmı yollamış oluyoruz.

Jean-Louis Mattei'nin XIV. Louis döneminin Fransız kadırgalarında kürek çeken Türk forsaları hakkındaki incelemesi, bize geçmişin hem üzücü, hem de (hiçbir halkın tekelinde olmayan ve hepsinin paylaştığı) insanlık duygusunu ortaya koyması bakımından, gelecek için de ümit verici yanlarını seyrettiriyor.

Gazimagosa'daki Doğu Akdeniz Üniversitesi'nden Sanat Tarihçisi Dr. Netice Yıldız, geçen yüzyılda İzmir'i ziyaret eden genç İngiliz prensini anlatıyor. (Hanedan o zamanlar, boşanmalarıyla kamuoyunu işgal etmiyordu.) *Tarih ve Toplum*'un 12-15'inci sayılarında dört ay süreyle Kahve tarihinden söz etmiş, 16'ncı sayıdaki son bir yazıda da telveyi sıyırdığımızı sanmıştık. Halil Erdoğan Cengiz arkadaşımız ise, bu kere 8 sayfa tutan, nev'i şahsına münhasır, Geçmiş Zaman Olur ki... denemesinde, kahvenin daha nice konuşulacak yanları olduğunu gösteriyor.

Bedriye Atsız Hanımefendinin bizim kaynaklarımızdaki Arnavut imgesiyle ilgili incelemesini zevkle ve yararlanarak okuyacaksınız. Prof. Dr. Ahmet Güner Sayar'ın, Talât Paşa'nın Berlin'de çekilmiş son resimlerinden ikisini; benim de gıyabî dostum Dr. Subayev'in yardımıyla Mustafa Suphi'nin şimdiye dek görmediğimiz bir fotoğrafını sunuşumuz, ilgiyle karşılanacaktır, umarım. (Ben gelecek sayılarda da, aynı kaynak kişiden yararlanarak, M. Suphi'yle ilgili yeni bilgiler aktaracağım.)

Ahmet Hezarfen'in Şumnu'daki Türk öğretmen okulları hakkındaki makalesi, dış Türkler konusunda bundan böyle izlenecek politikalar konusunda da dersler içermekte. Osmanlı Basınından mutad aylık seçmeler, yine meraklılarını memnun edecek.

Kitabiyat sayfalarımızda, önce Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın kendisine evvelce yöneltilen eleştiriye cevabı var. Sonra da, bir eski (Mustafa Şahin, "Ziyafet-i Seniye"), bir görece yeni (Orhan Koloğlu, "Çiftçi Şair Zeki"), iki de yeni (Hasan Kanbolat, "Kafkasya Hatıraları" ve İsmet Emre, "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti") kitap tanıtımı yer alıyor.

Bu sayımızın kapak resmi, içindeki herhangi bir konuyla ilgili değil. Sultanın ayaklarının yıkanışını gösteren, 14'üncü yüzyıldan kalma Fars kökenli minyatür, von Diez adlı Prusya Sefiri tarafından İstanbul'dan alınıp Berlin'e götürülen bir Saray Albümü'nden. Halen oradaki Devlet Kütüphanesi'nde bulunuyor. (Ayak yıkama, İslâm'da abdest almanın bir parçası olduktan başka, daha eski birçok dinde de kutsal bir tören niteliğindeydi.) Arka kapağımızdaki anı fotoğrafı için de, Taha Toros üstadımıza müteşekkiriz.

Bir okuyucumuz, Orhan Şaik Gökyay'ın geçen sayıdaki Fuzulî Divanının dibaçesiyle ilgili eleştiri yazısının başında "cansipar-âne"nin Osmanlıca-Türkçe sözlüklerde olmayıp ancak Farsça-İngilizce Steingass'ta bulunduğunu ileri sürüşünün yanlışlığına işaret etti. Ama, hocamızı incitmemek için bunu yazmaya yanaşmadı. Bense, asıl böyle bir kayırmanın Orhan Şaik beyi inciteceğini düşünerek, "cansipar-âne"nin bulunduğu bazı Osmanlıca-Türkçe sözlüklerin adlarını ve bu sözcüğün geçtiği sayfa numaralarını sıralıyorum:

Develioğlu, s. 155,

Remzi, s. 373,

Cudî, s. 369 (Can maddesinin türevleri arasında),

Naci, s. 281 (keza) ve Redhouse (İngilizceye) s. 639.

Haziran'da tekrar buluşmak üzere hepinizi sevgi ve saygıyla selâmlarım.

METE TUNÇAY

Geçen ay verdiğimiz "İlk Yüz Sayıda Ne Var, Ne Yok" ekinde, 46'ncı sayının "Mecmua-i Fünun'da Bilimsel Zihniyet" başlıklı yazısı, Yeşim Işıl tarafından yazıldığı halde, yanlışlıkla Ekrem Işın'a maledilmiş. Özür dileyerek düzeltiriz.

Paul'e aittir ve onun tarafından düzenlenmiştir. Yazarınızın hayal ettiği gibi, Fruchtermann'lar topluca yurtdışına gitmemiş, dükkânlarında da başka firmalar bulunmamıştır. Olay sadece, Paul'ün babasının ölümünden sonra 1925 yılına kadar isim değişikliği yapmadan müesseseyi devam ettirmesinden ibarettir. Daha sonra Paul müesseseyi kendi üzerine tescil ettirmiştir.

Son olarak şunu söyleyeyim ki, Osmanlı İmparatorluğu kartpostallarını basan en az 250 editör vardır. Üsdiken'in küçük listesinin başındaki iki isminse, kartpostal yayıncılığıyla ilgisi yoktur. Eline Sarrafian Brothers kartpostalı geçen herkes, bu firmanın 800 adet manzara ve 60 adet tip postalı bastığını bilir. Çünkü, bu bilgiler kartpostalların arkasında vardır. Dolayısıyla kartpostallar hakkında yazı yazan birinin bu yayımcı 500 çeşit civarında kart basmıştır gibi yuvarlak laflar etmesine gerek yoktur.

Mert Sandalcı, İSTANBUL

Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay

"Tarik"ten Seçmeler (Mayıs 1892)

AYŞE ŞEN

DAHİLİYE

Darısı Başımıza

◆ Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn sünuf-i harbiyye ve mülkiyyesine müdavim bulunan efendilere fotoğraf sanatı dahi tedris edilegelmekte ise de bir fotoğrafhânenin fıkdânı [yokluğu] hasebiyle şimdiye kadar fenn-i mezkûrun yalnız nazariyâtı tedris ve ufak tefek ameliyyât dahi icra edilmekte bulunduğundan müdavimin efendiler bittabi tedrisat-ı vâkıadan suret-i matlûbada istifade edememekte idi.

Her türlü âsâr-ı kemal ü terakkiyâta mehd-i zuhur [ortaya çıkma beşiği] olan asr-ı âlî-i hazret-i şehriyarî müessir-i celilesine bir zamime olmak üzere âhiren mekteb-i mezkûrda bir fotoğrafhâne inşâsı taht-ı karara alınıp emr-i inşâsına nezaret etmek keyfiyeti dahi izzetlu Hasib beyefendiye havale kılınmış olduğu istihbar olunmuştur... (12 Mayıs 1892)

HARİCİYE

Çekik Gözlü Yankiler

◆ Vaşington'dan Viyana gazetelerine iş'âr olunduğuna nazaran Çinlilerin Amerika memâlikine men'-i duhûlü zımnında meclis-i mebûsân tarafından verilen karar on dört reye mukabil kırk iki rey ile senato meclisi tarafından reddolunmuştur.

Meclis-i meb'usanın bu kararı Çin'in Vaşington sefiri tarafından protesto edilerek karar-ı mezkûr mevki-i icrâya vaz' olunur ise devlet-i metbuasının [tâbi olduğu devletinin] Amerika Hükümeti ile kat'-ı münasebât-ı siyasiyye edeceğini [siyasi ilişkilerini keseceğini] beyan eylemiş idi. Bunun üzerine senato meclisi meclis-i meb'usân tarafından verilen kararı şu vechile ta'dil etmiştir.

Bundan mukaddem Amerika'da ikamet eylemiş olduğuna dair yedinde evrak-ı müsbete bulunan her Çinli tekraren Amerika'ya avdet ve orada ikamet edebilecektir. Muhâlif-i kanun olarak Çin'de ikamet ettiği sabit olan her Çinli derhal memleketine iade olunacaktır. Bir kere Amerika'dan ihraç olunup tekrar avdet ettiği sabit olan her Çinli altı ay küreğe vaz' olunduktan sonra memleketine iade olunacaktır.

Amerika Hükûmetinin Çinliler hakkında ittihaz etmeye mecbur olduğu bu tedbir memleket-i mezkûreye gelmekte olan Çinlilerin gayet ehven fiyatla çalışarak yerli ahaliyi taayyüşden mahrum bırakacak surette tesir göstermekte bulunduklarından ileri gelmiştir... (3 Mayıs 1892)

Özbekistan'da Rus Uygarlığı

◆ Rusya gazeteleri Asya-i Vasatide Rusların ettikleri terakkiyâta dair tafsilât-ı âtiyyeyi neşr ediyorlar.

Bundan dört sene mukaddem Buhara şehrinden on iki verst mesafede bir Rus şehri tesis olunarak şehr-i mezkûra Rus Buharası ismi verilmiştir.

Bundan başka 1888 senesinde ilk Rus demiryol katarının vürûdunu görmek üzere Buhara hâkiminin büyük tantana ile gitmiş olduğu mevkide gayet güzel bir Rus kasabası tesis edilmiştir. Şimdiye kadar Buhara'da bulunan Ruslar ile sâir Avrupalılar Buhara şehrinden on beş verst baid [uzak] mesafede ve demiryol istasyonunun kurbunda [yakınında] bir şehr-i cedid tesis olunarak orada ikâmetleri için hâkim hazretlerinden istihsal-i müsaade eylemiştir... (7 Mayıs 1892)

MÜTENEVVİA

Bulut Tohumlamayı Bilmiyorlar

◆ Amerika'da sınaî [yapay] yağmur vücuda getirmek üzere bir zamandan beri sarf-ı mesaî edilmekte olduğu malum olup hatta o bâbta icra kılınmış olan tecrübele-

ri dahi defaatle müteakkevvia kısmımıza derc eylemiş idik.

Fransa erbab-ı fünûnundan ve Fen Akademyası âzâsından mösyö (Fay) bu kere sınaî yağmur hakkında kaleme almış olduğu bir lâyıhayı mezkûr akademyada kıraat eylemiştir.

Mösyö (Fay) bu lâyihasında bir çok delail-i fenniyye serdiyle sınai yağmur vücuda getirilmesi hiçbir vech ile kabil olamayacağını ve her ne türlü tedbire teşebbüs edilirse edilsin bir damla bile yağmur yağdırılamayacağını beyan eylemiştir.

Amerika'da icra kılınan tecrübelere dair vukû bulan neşriyat ile taban tabana zıt olan şu beyanattan hangisinin muvâfık-ı hakikat-i hal olduğu âtiyen icra kılınacak tecrübeler neticesinde sabit olacaktır... (2 Mayıs 1892)

Fotoğraf Resimlerinde Her Rengin Başka Başka Görünmesi

Colour Photography!

◆ Şimdiye kadar fotoğraf ile alınan rèsimlerde elvanın [renklerin] olduğu gibi görünememekte olduğu ve Avrupa erbab-ı fenninin her nev renkleri dahi tamamiyle fotoğraf resimlerinde irâe eylemek [göstermek] tarikinin keşfiyle meşgul bulunduğu malumdur.

Paris'te Fünun Mektebi hikmet-i tabiiyye muallimi mösyö Lippman geçen sene her bir rengi başka başka irâe eder surette bir takım fotoğraf resimleri vücuda getirerek bunları Fünun Akademyasının nazar-ı dikkatine arz eylemiş idi.

Mumaileyh bu kere dahi İrvil'de istihsal etmiş olduğu bir takım fotoğraf resimlerini mezkûr akademyaya arz etmiştir.

Bunlardan birisi bir papağanın resmidir ki hayvanın her bir tüyü ne renkte ise resimde dahi aynı renkle müşahede kılınmakta imiş.

Muallim mumaileyhin vücuda getirdiği şu tasvirler renkli fotoğrafçılık sanatınca terakkiyât-ı mühimmeden ma'dûd olduğundan Fen Akademyasınca bâis-i takdirât-ı mahsusa olmuştur... (2 Mayıs 1892)

Dünyada En Cesim Diş:

Mamutunki

◆ Rusya'da Finlandiya kıtasında kâin Viborg limanının ağzı kapanacak dereceye geldiğinden âhiren taraf-ı hükûmetten mezkûr liman ağzının açılmasına ibtidar olunmuş ve bu hususu icraya bir tarak vapuru tayin kılınmıştır. Mezkûr vapur limanın ağzını taramakta olduğu sırada tarak makinesine bir cism-i sakil [ağır bir cisim] takılmış ve yukarıya çekildiği zaman cism-i mezkûrun ez-mine-i kabl-et-tarihiyyede ber-hayat bulunan ve (mamut) diye yâd olunan cesim fillerden birisinin dişi olduğu görülmüştür.

Mezkûr diş on kadem tûlünde ve üç kadem sihanında [kalınlığında] bulunduğu cihetle şiindiye kadar hiç bir asırda dünyada bu kadar cesim bir diş bulunamamış olduğuna hükmedilmiştir.. (6 Mayıs 1892)

Alafranga Sazlar

◆ Piyano ve âlât-ı musıkiyye tüccarından olup 1865 senesinden beri Beyoğlu'nda Tünel geçidinde dört numaralı mağazada mukim mösyö Balati her nev madeni ve ahşap âlât-ı musıkiyye imaliyle meşhur bulunan mösyö (Kessel) in fabrikasının memalik-i Şarkide yegâne vekil ve murahhası olduğunu ilan eder.

Mezkûr fabrika mamulâtından her türlü âlât-ı musıkiyyenin ehven fiyatla diğer fabrikalar mamulâtına nisbetle nefis olarak gerek parça parça ve gerek toptan tedarikini arzu edenlere dahi tacir-i mumâileyh cüz'î bir komisyon ücreti alıp celb eylemeyi de taahhüt eder.

Mumâileyhin mağazasında piyano ve sâir âlât-ı musıkiyyeye müteallik edevât, bâhusus bando, muzıka edevâtı ve boruların envâi bulunmakta olup hatta ikinci fırka-i Hümayûn Beşinci Züaf alayı için iktiza eden bir bando muzıka takımını dahi mumâileyh i'tâ etmiş ve mezkûr takımın pek ziyade işe yaradığı alay-ı mezkûr tarafından tasdik edilmiştir.

Mezkûr mağazada 150 Franktan 200 Franga kadar ecnâs-ı muhtelifeden kemanlar dahi bulunmaktadır ki bunlar en meşhur ve eski üstadların kemanları ayarındadır. Mezkûr kemanlar şehrimizde bulunan en meşhur keman üstadânı tarafından tecrübe edilmiştir... (15 Mayıs 1892)

Bir Genç Kızın Tiyatroyu Îhtirâktan Kurtarması

İtfaiye Çağırmadan

◆ Felemenk'te Rotterdam şehrinde bulunan Büyük Tiyatroda geçen hafta zarfında bir gece (Markolini) nâmında bir şantöz bir kanto teganni etmekte olduğu sırada perde yanındaki ocak üzerine mevzû [konulmuş] bir yapma çiçek demeti lâmbaya pek yakın bir yerde bulunduğundan hararet-i münteşireden ateş alıp yanmağa başlamış olduğunu şantöz görünce derece-i metanetini kaybetmeyerek kantosunu tegannide müdavim bulunduğu halde ocağın yanına kadar gitmiş ve gûyâ yaptığı şey dahi oyun cümlesinden imiş gibi yanmakta bulunan çiçek demetini alıp yere atmış ve ayağıyla üzerine basarak söndürmüştür.

Kızın şu hareket-i âfilânesi [görünmez, belli olmaz hareketi] tiyatro dahilinde azim bir şemâtet ve arbede zuhurunun önünü almış ve belki de birçok adamların telef ve ceriha-dâr olmasını men etmiş bulunduğu cihetle tiyatroda hazır bulunanlar muamele-i vâkıasından dolayı kendisini pek ziyade alkışlamıştır... (15 Mayıs 1892)

Fakirler Tabibi
- tarihe müstenid feci hikâyedir-

O Zaman da Gayyur Çevirmenler Varmış!

◆ Fransa hikâye-nüvisânından "Xavier de Montépin" in âsâr-ı meşhuresinden biri olup bir müddetten beri mütercim-i gayur Mazhar Gıyaseddin bey tarafından tercüme edilmekte olan bu dehşet-meâl roman kari'îne üç büyük şey arz eder: Muhabbet, cinayet, şecâat.

Tercümesi bu defa hitam bulmuş ve elli dört cüzden ibaret bulunan tekmil formaları yirmi kuruş fimaktûasıyla [biçilmiş kıymetiyle] ekser kitapçılarda füruht olunmakta bulunmuştur.

Perakende formalar müvezzilerde bulunur.... (16 Mayıs 1892)

Mustafa Suphi Kazan'da (1918)

Bir "Kurtulmuş Fotoğraf"

METE TUNÇAY

Bana bu resmi ve onu açıklayan yazısının çıktığı Tatarstan dergisini (1991, Sayı 8, s. 57-59) gönderen Kazan Üniversitesi'nden Dr. Niyazi Subay'a ve Rusça metni çeviren Sayın Mehmet Özgür'e minnettarım.

28-29 Kânunusânî 1921 - Karadeniz Kıyılarında Parçalanan Mustafa Suphi ve Yoldaşlarının ikinci yıl dönümleri (Moskova: Kızıl Şark M., 1923) başlıklı anı kitabında, Ali Yazıcı'nın kaleme aldığı "M. Suphi'nin Tercüme-i Hali"nde, onun Harb-i Umumî de düvel-i muhasıma teb'ası olduğu için Kaluga'da enterne edildiği, ama Almanların Polonya'dan ilerlemeleri üzerine, diğer Türk esirleriyle bir-

likte, oradan Ural vilâyetine sürüldüğü ve burada taş taşımak, toprak kazmak gibi ağır işlerde çalıştırıldığı yazılıdır. (s. 4).

Dr. Subayev'in makalesinden ilk öğrendiğimiz, M. Suphi'nin dahil olduğu grubun, Uralsk'ta demiryolu hatları döşemekte kullanıldığı. M. Suphi burada Tatar gazeteci Kâmil Mutıygı ile tanışmış, *Çulpan* ve *Kızıl Bayrak* adlı devrimci gazeteleri okumaya başlamış. Belki de, radikalleşmesi böyle olmuştur.

Yazıda, M. Suphi'nin Merkezî Müslüman Komiserliği'ne girdikten sonra, Kazan Beyazlardan kurtarılınca, orada Sultan Galiev'in başkanlığı altında kurulan yeniden-örgütleme komisyonuna katıldığı anlatılıyor. M. Suphi "İlmî Hayat" kurumunun canlandırılmasıyla görevlendirilmiş. (Yardımcısı da Abdurrahman Velid olmuş.) Bu çalışmaları hakkında *İş* gazetesinde bir makalesi çıkmış. (Suphi sonradan bu yazısını genişleterek *Yeni Dünya*'da yayınlamış.)

1918 yılının sonlarında, öğretmenler ve dilbilimciler arasında, imlâ ve ortografi sorunları açısından Tatar yazıdilinin yetkinleştirilmesi tartışmaları başlamış. Bu konuda *Maarif* dergisinde ilginç yazılar çıkmış. Bütün Rusya çapında bir konferans düzenlenmesi için, H. Şeref, D. Velidi, H. Badigi ve M. Kurbangaleyev kuramsal hazırlıklar yapmışlar. (Fotoğrafı veren) Fazılzen Hamidullin de *İş*'te iki yazı yayınlamış. Yılın son günü açılan konferansın örgütsel çalışmalarını M. Suphi yürütmüş. Toplantıya A. Samoyloviç, S. Malov, N. Aşmarin ve N. Katanov gibi akademisyenler de gelmişler. Çoğunluk Tatar yazısı için, Arap harflerinin uyarlanarak benimsenmesinden yana çıkmış. Mirza Fethali Ahundov'un başını çektiği bir azınlık ise, Latin alfabesinden yana olmuş. Fatih Seyfi Kazanlı'ya göre, M. Suphi de bu azınlıktanmış. Sekretarya'ya seçilen Fazılzen Hamidullin, M. Suphi'yi altın çerçeveli pensne'siyle (pince-nez: buruna tutturulan sapsız, ama kordonlu gözlük) iyi hatırlıyor.

Yazıda belirtildiğine göre, "Kişiye Tapma" (Stalin) döneminde Arap harfli bütün yayınlar yok edilmiş. Bu resimde, M. Suphi'yle birlikte görünenler gibi, birçok Türk-Tatar aydını da, milliyetçi oldukları ve Bolşevizmden saptıkları gerekçesiyle kellelerini koruyamamışlar. Onun için, bir fotoğrafın saklanıp kurtarılması biile riskli olmuş. Ama onu yıllarca muhafaza eden Fazılzen Hamidullin, yakınlarda yapılan bir TV belgeselinin çalışmaları sırasında çıkarıp ortaya koymuş.

M. Suphi'nin Türk bağnazları tarafından öldürülmeseydi, birkaç yıl sonra Stalin'in hışmına uğrayacağını ilk kez merhum Kemal Tahir söylemişti. ☆

Talât Paşa Berlin'de

AHMED GÜNER SAYAR

Cumhuriyet öncesi yakın tarihimizin en önemli siyasî simalarından biri, hiç şüphesiz, Talât Paşa'dır. Onun Türkiye'den ayrılarak Berlin'e gitmesi ve orada şehit edilmesi ile noktalanan hayat hikâyesinin bu son dilimine, Berlin günlerine (13.I.1920-15.III.1921), bu yazımızda konuşan-belge olan fotoğraflarla ışık tutmak istiyoruz.

İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi'nin ilk dekanı Ömer Celâl Sarc'ın vefatı üzerine bir nekroloji yayınlamıştım.[1] Bu yazının bir bölümünde alıntıladığım rahmetli Sarc hocamız kendi hayat hikâyesinin temel durak noktalarından, tahsilde bulunduğu 1920'lerin

Ömer Faruk [Celil] Beyin
'Talebe-i Osmaniye Hey'et-i Teftişiye Riyaseti'nden aldığı Almanya'da tahsiline ilişkin 14 Eylül 1918 tarihli belge.

Talât Paşa, önündeki kıravatlı genç Turgut Bleda. (Resim O. C. Sarç tarafından çekilmiş)

Talât Paşa, solundaki genç ise Ömer Celâl Sarç. (Bu fotoğrafı Turgut Bleda çekmiştir)

Berlin'ini anlatırken sözü Talât Paşa'ya getirmişti. Sarc'ın sözleriyle:

"... Talât Paşa'yı da çok iyi tanırdım. Berlin'de vurulduğu zaman ben de orada idim. Birlikte çekilmiş bir resmimiz var, ama bulamıyorum. Babamla beraber oturduğum pansiyona gelmişti. Orada resim çektirmiştik. Talât Paşa benim hürmet ettiğim, takdir ettiğim bir zat idi. Tabiî onun da hataları ve zayıf tarafları vardı". [2]

Aslında Ömer Celâl Sarc'ın yukarıda sözünü ettiği bu fotoğrafın varlığından söz eden bilgilere Midhat Şükrü Bleda'nın anılarında da rastladık. Bu bağlamda Bleda'yı zikredecek olursak:

"... O tarihlerde [1920-1921] oğlum Turgut Berlin'de tahsilini yapıyordu. Bana sık sık mektup yazar, oradaki hayatından, derslerinden ve beraber olduğu Türklerden bahsederdi... Talât'ın [Berlin'e] gidişi benim için bir fırsat oldu... Berlin'de Ömer Celâl Sarc ile Wannsee'de aynı pansiyonda oturan oğlumu bir pazar günü ziyaret etmiş, birlikte yemek yemişler ve pansiyonun bahçesinde fotoğraf çekmişler". [3]

Benim kaleme aldığım yazının yayımlanmasından sonra merhumun saygıdeğer eşi Cenan Sarc hanımefendiyle görüşmüş ve bu yazımı takdim etmiştim. Sayın Cenan Sarc bu yazıda eşinin "[Talât Paşa ile] birlikte çekilmiş bir resmimiz var ama bulamıyorum" diye sözkonusu ettiği fotoğrafları ısrarla arayıp buldular ve bu fotoğrafları bize verdiler.

Bilindiği gibi Talât Paşa 2-3 Kasım 1918 gecesi İstanbul'dan ayrılmış, ancak Berlin'e 13 Ocak 1920'de gelebilmişti.[4] "Talât Paşa kendisini Spartaküs ayaklanması içinde buldu. Bu ilk günlerde bir yandan bu ayaklanma diğer yandan Ermeni saldırılarından ve o sırada Berlin'de bulunan öğrencilerin tepkilerinden çekinen Talât Paşa ve arkadaşları kentin dışındaki bir sanatoryumda kalmışlardır. Bir süre sonra Berlin'e yerleşen Talât Paşa evinin yakınında bir yer kiralayarak orasını büro haline getirmişti".[5]

Ömer Celâl bey'in Talât Paşa ile birlikte çekilen fotoğrafın arkasına düştüğü nota göre, bu iki resim Berlin'de Wannsee'de 2 Eylül 1920'de çekilmiştir. Bu iki fotoğrafın kabaca bir karşılaştırması yapıldığında resimlerden birinin Ömer Celâl Sarc, diğerinin de Turgut Bleda tarafından çekilmiş olduğu anlaşılıyor. Bu fotoğrafların yayımlanmasına izin veren Sayın Cenan Sarc'a teşekkürlerimi sunarım. Resimlerdeki şahısların tespiti hususunda yardımlarını gördüğüm rahmetli Midhat Şükrü Bleda'nın gelini ve torunu Leylâ ve Gülen Bleda hanımlara da ayrıca teşekkür ederim. ☆

1 A.G. Sayar, "Ömer Celâl Sarc (1901-1988)" *Türkiye Günlüğü*, Sayı 10, (Bahar, 1990), s.80-81

2 ibid., s.81

3 M.Ş. Bleda, *"Imparatorluğun Sonu"*, (İstanbul, 1979), s.114 Turgut Bleda'nın Talât Paşa'nın fotoğrafını çekmesi ve birlikte fotoğraf çektirmeleri hususunda bk. C. Kutay, *"Şehit Sadrazam Talât Paşa'nın Gurbet Hatıraları"*, III, (İstanbul, 1983), s.1441-1142

4 C. Kutay, ibid., s. 1505-1506. İ. Tekeli ve S. İlkin'e göre, "2/3 Kasım 1918 gecesi İstanbul'dan ayrılan... Talât Paşa muhtemelen 13-14 Kasım'da Berlin'e varmıştı". [La Haye Türk Haber (İstihbarat) bürosunun bir Bildirisi ve Bir Yazısı", *"Tarih ve Toplum"*, No. 98, (1992), s. 108]

5 İ. Tekeli-S. İlkin, ibid.,

Eski Türk Yazı Dilleri'nin Özellikleri Üzerine Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasî Birlikleri Arasındaki İlişkiler

ŞİNASİ TEKİN

İştikakcının torbasında bugün bir tek kelime veya şekil yerine kelimelerin bütünü, yani dilin kendisi var. Burada söz konusu edeceğimiz dil konuşma dili değil, yazı dili olacak. Ayrıca bunun iç yapısından bahsetmeyeceğiz de, yazı dilinin nasıl meydana geldiğini ve bunun için ne gibi şartların gerekli olduğunu anlatacağız. Bazı okuyucular saydığımız 'yazı dili' adlarını eksik ve yanlış bulabilirler: Efendim nerede bizim 'Kapçakca'mız, nerede bizim 'Harzemce'miz, 'Altun Orduca'mız diyebilirler. Haklıdırlar. Ancak benim burada göstermek istediğim, eski Türk yazı dillerinin en hurda teferruatına kadar tam bir dökümünü vermek değil. Ben burada, yazı dilinin teşekkülünde bulunması gereken ictimaî, iktisadî ve medenî şartların ne olduğunu; yazı dili teşekkül ederken siyasî birliklerin ne gibi bir rol oynadığını tarih ve filoloji verileriyle göstermek istedim. Yoksa eski Türk yazı dillerini teker teker saymak, bunlara uzun boylu adlar vermek ayrı bir iştir ve bu daha önce de yapılmıştır. Ayrıca ben bu türden sıralamalardan da bir şey çıkacağını sanmıyorum. Onun yerine bu kısa ömürlü ve dar coğrafî bölgelere inhisar etmiş olan yazı dillerinin ana kollardan hangi şartlar altında ayrıldığını göstermek, kısa ömürlü oluşlarının sebeplerini araştırmak daha akıllıca bir iş olurdu.

*

Yazı dili deyince bunun karşıtı olan konuşma dili tabiî olarak akla geliyor. Böyle bir kavram çiftini şuurlu bir şekilde ayırmak ve bunu adlandırmak herhâlde son devirlere mahsus olmalı.[1] Bir filolog ve tarihçi olarak geçmiş dönemler için de aynı ve-

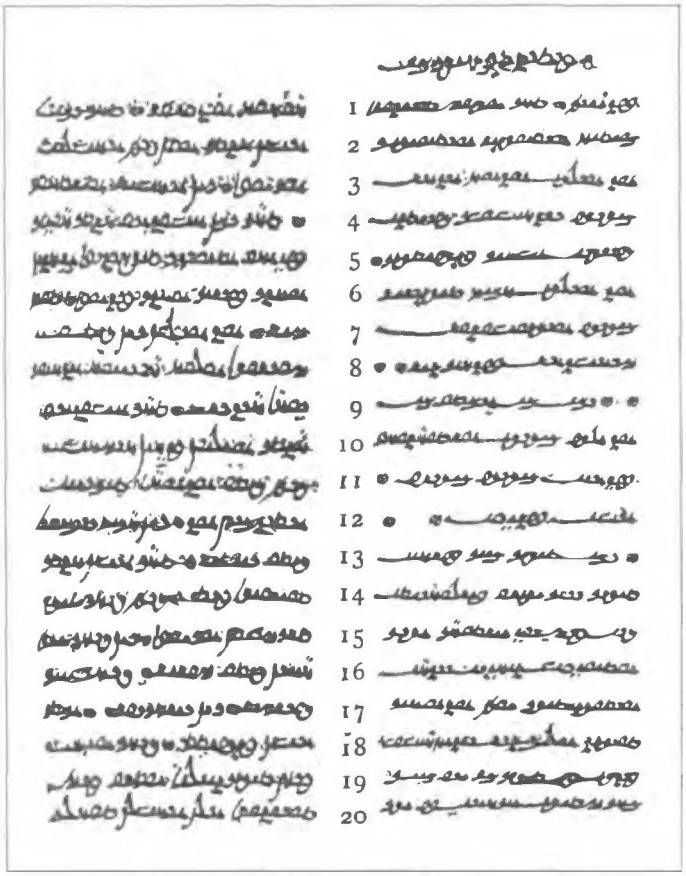

I, Uygur vazı dili
(m.s. 796 tarihli, Uygurca maniheist bir metni ihtiva eden kitap parçası. Türklerin kullandığı en eski kâğıt budur!) [bk. not: 6]

ya benzeri bir ayırımın mevcut olduğunu düşünmemiz gerekir. Çünkü eski devirlerde de insanlar her zaman yazdıkları gibi konuşmuyorlardı, veya konuştukları gibi yazmıyorlardı. Fakat her yazı dilinin başlangıcı muhakkak tabiî olarak bir konuşma diline dayanıyordu. Yani başlangıçta Türkler ilk defa yazı yazmaya başladıklarında, dilin unsurlarını, kullandıkları alfabelerin imkânları nisbetinde, nasıl telaffuz ediyorlarsa öyle ifade ediyorlardı. Farklılaşma, yani bir kelimenin, bir gramer şeklinin telaffuzu ile yazıdaki ifadesi arasında meydana gelen farklılık, nesiller sonra ortaya çıkmaya başlar. Çünkü dil kendi bünyesi içinde, muhtelif sebeplerle ses, şekil ve kelime dizisi yani cümle yapısı bakımından değişikliklere uğrar; fakat bunların yazıdaki ifadeleri başlangıçta ne idiyse öylece değişmeden kalır. Bu farklılaşma evrenselleşir ve toplumun fertleri bunu benimserler. Başka türlü ifade edecek olursak konuşma ile yazışma arasında bu *farklılaşmaya* dayalı bir denge meydana gelir.

Türk dünyasının muhtelif bölgelerinde bu dengenin son 100 yıl içinde bir kaç defa bozulduğuna şâhit olduk. Bunların en kapsamlısı şüphesiz Türkiye'de olanıdır. Hepimizin bildiği 1929 yılındaki harf inkılâbının beraberinde getirdiği "Vatandaş, nasıl konuşuyorsan öyle yazacaksın artık!" propagandası ve bunun Latin harflerine tatbikidir. Eski Sovyet Türk cumhuriyetlerinde tatbik edilen Rus asıllı alfabeler de aynı propagandayı beraberlerinde getirmişlerdi, ama bu tatbikatın altında bildiğimiz gibi başka bir siyasî gaye vardı: Türk asıllı unsurları birbirinden ayırmak. Asıl gaye bu idi. Bunun böyle olmadığını ileri sürenlerin şu soruya cevap vermeleri gerekir evvelâ: Niçin Ermenistan ve Gürcistan cumhuriyetlerinde Gürcü ve Ermeni alfabeleri muhafaza edildi de, yerine Rus asıllı alfabeler konmadı?

Bu verdiğimiz misâller, alfabe değiştirmenin yarattığı denge bozukluğudur. Bir de eski alfabe içinde yapılan değişmeler vardır. Burada eski alfabenin muhafazası fakat imlânın kökünden değiştirilmesi söz konusudur. Bu imlâ değişikliği, belli bir bölgenin telaffuz şekli esas alınarak yapılmıştır. Bunun en çarpıcı misâli Doğu Türkistan'da Yeni Uygurcaya tatbik edilen değiştirilmiş Arap alfabesi imlâsıdır. Bilindiği gibi Doğu Türkistan halkı Çağatayca veya Müşterek Orta Asya Türkçesi dediğimiz bir yazı dilini kullanıyordu tâ 1950 yılına kadar.

II, 1. Karahanlıca
(İslâm muhitinde Türklerin kullandığı en eski kâğıt ve tarihi bilinen en eski Türkçe metin: Uygur harfleri ile yazılmış m.s 1080 tarihli tarla satış senedi)
[bk. not 12]

Bugün Doğu Türkistan'da değiştirilmiş Arap alfabesi kullanılmaktadır. Kelime ister yerli ister yabancı olsun bütün ünlüler açıkça yazılır; meselâ eski *mektep* yazılışı yerini m-he-k-t-he-p'ye terkeder. Öte yandan o, ö, u, ü, ı, i sesleri belli işaretlerle belirlenir vb. vb.

Ben burada çağımızda cereyan etmiş ve etmekte olan bu denge bozukluklarının sosyolojik, ekonomik ve politik izahlarına girişecek değilim. Bu meseleleri, bunlardan anlayanlara bırakacağım ve yazı dili/konuşma dili ilişkisinden hareketle eski Türk yazı dillerinin teşekkülünde ne gibi unsurların rol oynadığını tarihî ve filolojik verileri yeniden gözden geçirerek göstermeğe çalışacağım:

Önce İslâmiyet dışındaki Türk dünyasını ana çizgileriyle belirleyelim:

1. Türklerin tarih sahnesine çıkışı, Çin ve Bizans kaynaklarına göre milâdî 6. asırdır. Tabiî bu tarih, Türklerin varoluşunun başlangıcı değildir. Sadece iki kaynağın bunlardan ilk defa bu tarihte bahsetmiş olmasıdır.[2]

2. Gene aynı kaynakların verdiği bilgilere göre 6. asrın ortalarında Türkler, Moğolistan'da I. Göktürk Devleti adını verdiğimiz bir siyasî birlik kurarlar. Bu birliğin nasıl kurulduğu ve nasıl işlediği ve nihayet nasıl dağıldığı hakkında, aynı devlet geleneğinin devamı olan II. Göktürk Devleti zamanındaki yerli kaynaklardan (700-750), Orhon kitabelerinden ve diğer Çin kaynaklarından oldukça teferruatlı bilgi edinebiliyoruz.

3. Birinci Göktürk devletinin resmî bir yazı dili olmadığını tahmin edebiliyoruz. Eğer böyle bir şey olsa idi, 6. asrın sonlarına doğru diktirilen ve Göktürk kağanlarının faaliyetlerini anlatan kitâbenin dili ve alfabesi Soğutça olmazdı, Türkçe olurdu.[3]

4. Nitekim bundan yani kağanların kendi faaliyetlerini Soğut alfabesiyle ve Soğut dilinde dile getiren kitabeyi diktirdikleri tarihten 150 sene sonra hemen hemen aynı bölgede aynı siyasî birliğin kağanları ve devletin ileri gelenleri, aynı üslûpta benzeri kitâbeler diktiriyorlar fakat bu defa yabancı dil ve alfabede değil, kendi dillerinde ve kendi alfabeleriyle yazdırıp taşlara hakkettiriyorlar: Orhon kitâbeleri, Göktürkçe: Aşağı yukarı 700-750 arası. Türkler, tarih sahnesinde görüldüğünden beri ilk defa kendi dil ve alfabeleriyle bir yazı dili kuruyorlar. Ancak bu Türk yazı dilinin, bundan sonraki devirlerde ortaya

çıkan Türk yazı dillerinden çok büyük farkları vardır: Bir kere bu dilin ifadesi için kullanılan yazı malzemesi son derece kullanışsızdır (Kayalar, kayalar üzerine hakkedilmek için kullanılan demir küsküler ve çekiçler). Böyle olunca bu türden bir yazı tekniğinin dolayısıyle böyle bir yazı dilinin yaygınlaşma şansı hemen hemen hiç yoktur.[4] Ayrıca bozkırdaki göçebe hayatın şartları, okuma yazmanın yaygınlaşmasına mani olmuştur ve okuma yazma ancak cemiyetin belli ve sınırlı kesimine inhisar etmiştir. Bu kesim ya doğrudan doğruya idâre eden sınıfın kendisidir veyahut da bu sınıfa yakın çevrelerdir. Bozkırda her zaman gördüğümüz ve sık sık tekrar eden siyasî ve askerî dalgalanmalar neticesinde idare eden sınıf iktidardan uzaklaştırılınca, bu sınıfın ayakta tuttuğu yazı tekniği ve ona dayalı yazı dili de tarihe karışır: 745 yılında Uygur-Basmil-Karluk'dan müteşekkil üçlü kuvvetin Göktürk hânedânını iktidardan uzaklaştırması ile buna bağlı yazı dili de kullanımdan kalkar.

5. Her ne kadar ilk Uygur kağanları, kendi adlarına Göktürk alfabesiyle, Orhon kitâbeleri üslûbunda kitâbeler diktirmiş iseler de,[5] bu faaliyetler de bu yazı dilinin ömrünü fazla uzatamamıştır. İlk Uygur kağanları, devleti meydana getiren boyları, kağanın şahsında tecellî eden ilâhi kuvvet etrafında toplayabilme düşüncesiyle kitâbe diktirme işine özen göstermişlerdir: 745'de vuku bulan üçlü darbeden bir süre sonra Uygurlar, iktidar ortakları Basmiller ile Karlukları koalisyondan uzaklaştırırlar ve Ötüken dağ çayırlarına tek başlarına hâkim olurlar. Fakat bu iktidar kavgası dolayısiyle bozkırda saygınlıklarının sarsılmış olabileceğini düşünen ilk iki Uygur kağanı (baba-oğul: 747-759), tekrar bozkırın itimâdını kazanabilmek için bozkır geleneğine uyup Göktürk alfabesiyle birer kitâbe diktirirler, Fakat bir süre sonra III. Uygur hükümdârı Bögü Kağan 762'de Mani dinini resmî devlet dini olarak kabûl edince bütün Tarim vaha şehirleri halkının, İpek yolu üzerindeki tüccar kavimlerin desteğini sağlar. İşte Tarim bölgesindeki şehirlerin desteğini alan bir Kağan için artık bozkırda kitâbe diktirmek sûretiyle saygınlık kazanmaya ihtiyaç kalmamıştır. Nitekim Bögü Kağan'dan itibaren hiç biri kitâbe diktirmez. Çünkü bozkırdaki saygınlığın, harizmanın kaynağı Ötüken'den ziyade kervan yollarındadır artık: "Göğe benzer Tanrı'dan olma Kağan" şeklinde bir unvan yerine *ulug tengride kün ay tengride ülüg kut bulmış ilig* "Ulu Tanrı'da, gün ve ay tanrısında ikbal ve harizma bulmuş olan hükümdar" gibi ancak Mani dininin ilâhiyat tasavvurlarıyle izah edilebilecek unvanlara sâhiptir Uygur hükümdarları. Hatta *kağan* unvanı bile itibar görmez bir süre sonra, onun yerine *ilig* veya *kan* veyahut da ikisinin bileşimi *iligkan/ilhan* kullanılır. Bu da, yani *ilig* Mani dininin getirdiği yeni bir terimdir ve Orta Farsça *şahr-dâr* kelimesinin **il+lig* ("ili, devleti olan"> "hükümdar"> *ilig*) şeklinde tercümesidir. Hatta Uygur hükümdârı Mani kilisesiyle özdeşleştirilir: *nom kutı kedilmiş kentü kanımız* "bizzat Mani kilisesine bürünmüş, onunla özdeşleşmiş olan hükümdârımız".

6. Bütün bu büyük ictimaî değişmeler herhâlde birden bire olmamıştı. "Uygur" adı verilen ve 15 boydan meydana gelen büyük topluluk, bozkıra hâkim olmadan önce Göktürk hânedânının saltanatı devirlerinde Göktürk siyasî birliğinin temelini teşkil eden mühim unsurlardan biri olup daima yerleşik hayata geçme eğilimi içinde bulunuyordu, ve Göktürk devrinde idareci zümreye bu yönde baskı yapıyordu. Nitekim bunun böyle olduğunu 8. asrın ortalarında Bozkıra hâkim olduktan sonra takip ettikleri siyasetden açıkça anlıyoruz. Durumu daha iyi anlayabilmek için bazı tarihî ve filolojik verileri yeniden gözden geçirip değerlendirmemiz gerekiyor: Daha 7. asrın sonunda ve 700'lerde İpek yolu üzerindeki Turfan ve diğer şehirlere yerleşmeye başlayan ve hangi boylara mensup olduğunu bilemediğimiz, fakat ana dili Türkçe olan bir Türk kolonisi vardı. Bu Türk kolonisi bölgede azınlıkta idi. Çoğunluğunu İran, Saka ve Tohar kavimlerinin teşkil ettiği bölgenin kültür hayatına bu Türklerin, faal bir şekilde katıldıklarını bazı Türkçe olarak Uygur alfabesiyle yazılmış eser kalıntılarından anlıyoruz. Bu eser kalıntılarından biri Mani dinine âit olup istinsah tarihi 796'dır.[6] Burada dikkatimizi çeken *düzenli, istisnasız bir imlâ ve mükemmel bir hüsnü hat*, bu metinde ifadesini bulan yazı dilinin 796 yılına tekaddüm eden bir iki nesilde

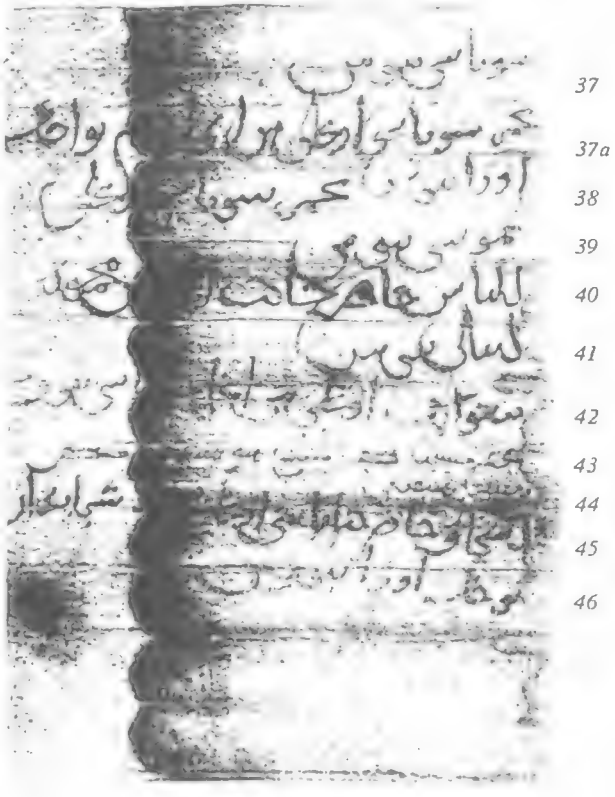

II, 2. Karahanlıca
(Asıl metni Arapça olan bir senedin şâhidler kısmında cümleler Karahanlıcadır. Bunlardan yalnız iki şâhit (43-44) adlarını Uygur harfleriyle yazmışlar: Biri yabancı elçilerin mihmandârı, diğeri de hükümdârın divan kâtibidir. (m.s. 1121)
[bk. not 13]

meydana gelemiyeceğini açıkça göstermektedir. Böylesine bir mükemmelliğe ancak uzun bir zamanın yaratabileceği bir yazı ve kültür geleneği ile ulaşılabilir. Yani 796 tarihini taşıyan Mani metninde dile getirilen yazı dilinin başlangıcını en geç Göktürk hânedânı devrine çıkarabiliriz. Öte yandan yerleşik hayata geçme isteğini Bilge Kağana kitâbelerde söyleten muhakkak ki bu birlik içinde çok önemli bir rol oynayan Uygurlar olmalı idi:... *olursar, arkış idsar ilte bung yok*... "yerleşip kervan gönderirsen, başın belâya girmez". Halbuki Göktürklerin ideali hep şehirlerden uzak kalmak, bozkırda sürülerin peşinden otlaktan otlağa göçmekti; nasıl oldu da Bilge Kağan, siyasetinde böyle büyük bir sapma yaptı? Bunun bir sebebi olmalıydı. İşte bunu, yukarıda temas ettiğim Uygurların dolaylı baskısı ile izah etmek istiyorum: Ayrıca Bilge Kağan herhâlde Tarim bölgesi şehirlerinde henüz azınlıkta bulunan kültürlü Türk unsurunun farkında idi.

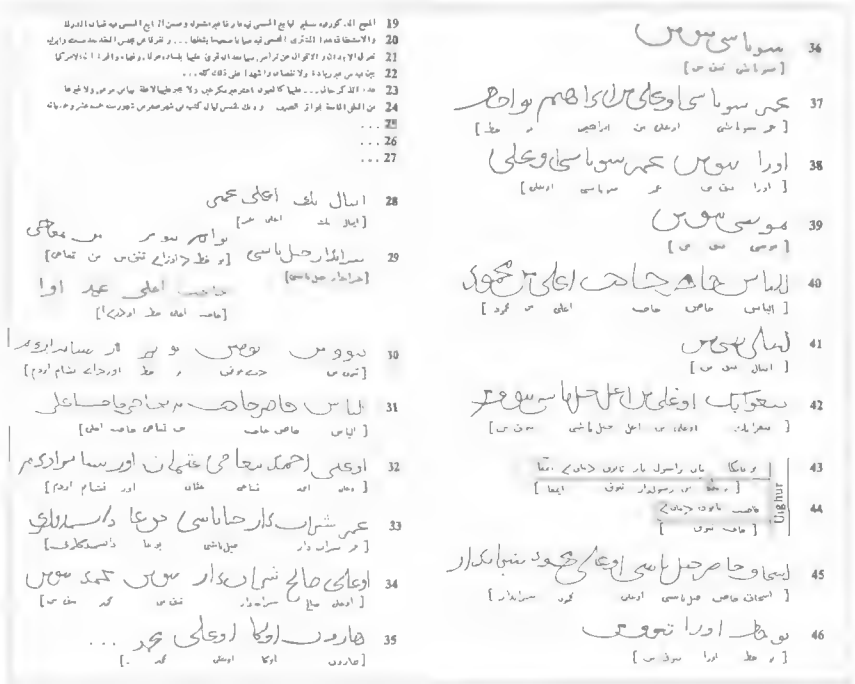

II, 2. Karahanlıca
M.s. 1121 tarihli Arapça senedin son kısmının okunuşu [şâhitler kısmı 28. satırda başlıyor]. [bk. not 13]

Öte yandan İpek yolu üzerindeki şehirlerde kendilerine uygun bir siyasî düzenin itimadını kazanmak için fırsat gözeten Maniheistler bozkırdaki bu siyasî ve kültürel çekişmeleri tâ başından beri muhakkak takibediyorlardı. Unutmayalım ki bu dinin mensupları gerek Müslümanlar, gerekse Hıristiyanlar tarafından amansızcasına takibata uğruyorlardı. Takibata uğrayanlar yalnız Türkçe konuşan ve yazan Maniheistler değildi, aralarında İranlılar, Soğutlular ve Toharlar da vardı. Ana dili Türkçe olanlar azınlıkta idiler. Söz konusu Göktürk siyasî birliğinin ana dili Türkçe olduğu için, Turfan ve civarındaki yani İpek yolu üzerindeki şehirlerde bulunan Mani manastırlarında, ana dilleri Türkçe olmayan fakat misyonerlik faaliyetleri dolayısiyle iki-üç dilli râhipler dahi, özellikle Ötüken'deki hükümdarların dikkatini çekebilmek için Türkçe yazmaya hasseten özen göstermiş, veya hiç olmazsa Türk asıllı Mani râhiplerini Türkçe yazma, tercümeler yapma konusunda yüreklendirmiş, desteklemiş olmalıdırlar.

Nihayet Maniheistlerin gözettiği fırsat çıkar: 762 yılında III. Uygur hükümdârı Bögü Kağan, Mani râhiplerinin telkinleriyle Mani dinini kabul eder. Kervan yolları, buralardaki şehirler ve şehir halkı, Uygurların göz bebeğidir artık. Bunları korumak için her türlü fedâkârlığa katlanırlar: Tibetlilerle girişilen kanlı mücâdeleler Uygurlara İpek yolunun mutlak hâkimiyetini sağlar (m.s. 800). Şehirlerde Mani manastırları hayatlarının en mutlu çağını yaşar. Bu devirden kalma Orta Farsça ve Türkçe Mani ilâhilerinin herbir mısraından, her bir kelimesinden sevinç, neşe ve coşku fışkırmaktadır. Bunun sebebini tahmin etmek güç olmasa gerek: Uygur hükümdarlarının koruyuculuğu ile artık Müslüman ve Hıristiyanların öldürücü tehditleri ortadan kalkmıştır. Bu cemaatler yeniden hayata kavuşmuşlardır. Kitle hâlinde bir kavme ve başındaki idarecilerine bu kadar büyük minnettarlık duygularının bu kadar coşkulu ve samimî bir biçimde dile getirildiği insanlık tarihinde görülmemiştir. Hâlbuki Mısır ve Mezopotamya'daki eski Mani ilâhileri karamsar, kötümser duygularla doludur, göz yaşları ile doludur. Sevinçli hiç bir kelimeye rastlanmaz bunlarda!

Nihayet 850'de Uygurlar basit bir askerî hücum neticesinde Kırgızların önünden Ötüken'den kaçıp soluğu Tun-huang ve Turfan bölgesi şehirlerinde alırlar. Böylece bölgenin nüfûs dengesi değişir: Şimdi artık çoğunluk Türkçe konuşan kitledir. Bu etnik yapı değişikliğini yalnız bozkırdan gelen Uygur göçü ile izah etmek doğru olmaz sanırım. Bütün tarihî ve edebî deliller ve belgeler Uygurların Tarim bölgesi şehir halkı karşısındaki olumlu ve sevecen tutumunu desteklemektedir. Yani Türk asıllı, Uygur asıllı olmayan kitlelerin katliâmı veya İpek yolu bölgesinden göçe zorlanması söz konusu olamayacağına göre 100 yıl içerisinde Toharcanın, Soğutcanın, Sakacanın artık yazılmamasının bir sebebini, bir izahını bulmamız gerekmektedir. Bu Türk asıllı olmayan kavimler hiç bir yere gitmediler, uçmadılar. Sadece dillerini değiştirdiler. Bilhassa Maniheist cemaatin hayatı, kendi dinlerini benimseyen bu yeni efendilerin, bu yeni, dindar hâkim efendilerin elindedir. Onların sâyesinde yeniden hayat bulmuşlardır. Hatta Orta Farsça Mani metinlerinde Uygur hükümdarlarına *zahag-i Mani* unvanı verilir, yani "Mani'nin tezahürü". Yani Uygur hükümdarı Maniheistlerin gözünde Mani'nin yeryüzündeki temsilcisi olmuştur.

Bunun bir başka ifadesi de Uygurca metinlerde görülüyor: *nom kutı kedilmiş kentü kanımız* yani "bizzat Mani kilisesine bürünmüş, onunla özdeşleşmiş olan hükümdârımız". Öte yandan Budist cemaatler de aynı şekilde itibar görüyorlardı, sevilip sayılıyorlardı. Öyleyse böyle efendilere, böyle hâkimlere can kurbandı. Onların dili ile konuşmak, onların dilinde ilâhiler okumak, onların dilinde renkli, nakışlı kitaplar tanzim etmek belki de ibâdetlerin en güzeli ve hayırlısı idi! [Son zamanlarda çıkan şu iki mühim yazıya meraklı okuyucuların dikkatini çekmek istiyorum: Karl Krippes, "Sociolinguistic Notes on the Turcification of the Sogdians," *Central Asiatic Journal*, C. 35 (Wiesbaden 1991), s. 67-80; bir de şu: K. H. Menges, "Manichaeismus, Christentum und Buddhismus in Zentralasien und ihr gegenseitiges Verhältnis," a.g.e. s. 81-95]

İşte böylece Doğu Türkistan, "Türk-sitan" yani gerçek Türk yurdu olur! Ve bu yurt, "Uygurca" adı verilen ve İslâmiyetin gelişine kadar 7 asır sürecek olan güçlü ve nüfuzlu bir yazı dili sâyesinde kurulur.[7]

Buraya kadar söylenenleri özetle tekrar edelim: Uygur yazı dili tâ başlangıcından beri, dolaylı olsun veya doğrudan doğruya olsun bir *siyasî gücün*, bir *devletin teşvikiyle*, onun *himâyesi* altında başlamış ve gelişmiştir.

747'de Ötüken'deki üçlü koalisyondan ayrılıp batıya, Kaşgar-Semerkand bölgesine göçe zorlanan Karluklar ve Basmiller iki asır sonra Müslüman olmuşlar, şehirlere yerleşmişler ve tarihe, Hakanîler yani Karahanlılar olarak geçmişlerdi. İşte Batı Türkistan'daki bu ilk Müslüman Türk devletinin yazı dilinin yani Karahanlıcanın nasıl teşekkül ettiğini; Doğu Türkistan'daki 'gayrı müslim' Türk yazı dili yani Uygurca'nın bu kültür olayında nasıl bir rol oynadığını görelim:

Samânî hükümdârı Mansûr bin Nûh I (öl. m.s. 976)'un emriyle Kur'an-ı Kerîm ilk defa bir başka dile yani Farscaya tercüme edilir. Bu tercüme Taberî'nin Arapça yazdığı meşhur tefsirine dayanmaktadır ve metnin satır aralarına Arapça kelimelerin Farsça karşılıkları verilmekle yapılmıştır. Kaynaklar bu tercümenin büyük bir heyet tarafından meydana getirildiğini zikrederler. Bu heyetin içinde, Maveraünnehir'deki İsbicab ve Mebus adlı iki şehirden gelme iki âlim de zikredilmiştir. Bu şehirler halkının Türkçe konuştuğunu biliyoruz. Şimdi, Karahanlı Türkçesiyle yapılmış gene satır-altı Kur'an tercümelerinden biri (Manchester, John Rylands Ktp.) ayrıca aynı Farsça tercümeyi de ihtiva etmektedir. Yani bu nüsha üç dillidir: Arapça, [satır altında:] Farsça, [onun da altında, daha ufak harflerle:] Karahanlı Türkçesi. Acaba Türkçe metin, Mansûr bin Nûh I. heyetinin bu Türk asıllı üyeleri tarafından mı meydana getirilmiştir?[8] Eğer bu böyle değilse, M. b Nûh I. heyetinin hazırladığı Farsça tercüme, nüshalardan birinde Türkçesiyle birlikte niçin bir arada bulunuyor? İşte bunun izahı güç! Buna göre, başka bir aksi delil çıkıncaya kadar ilk Karahanlıca Kur'an tercümesinin Farsçası ile birlikte Samanî hükümdârı Mansûr b. Nûh I. zamanında yapılmış olabileceğini kabul edeceğiz.[9]

İşte Karahanlı yazı dilinin ilk örneği olan bu tercümeyi aş.yk. 100 yıllık bir ara ile Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'i takip eder. Y.H. Hâcib'in çağdaşı ve büyük bir ihtimâlle Karahanlı hânedanına mensup olan Mahmud el-Kâşgarî'nin Divanü Lügat-it Türk'ündeki Türkçe parçalar (manzumeler, atasözleri vb.) da aynı yazı dilinin temsilcileridir.

Bilindiği gibi müteâkip asırlarda Orta Asya Türk-İslâm bölgesindeki siyasî kaynaşmalar ve otorite boşlukları sebebiyle ortaya çıkan etnik grupların yer değiştirmesi, bölgenin dil coğrafyasında değişiklikler meydana getirmişti. Bunun tabiî neticesi olarak da mahallî ağız farklılıkları yani konuşma dili unsurları Karahanlı yazı diline sokulmuş ve bu, muhtelif yazı dillerine bölünerek parçalanmaya yüz tutmuştu.

Evet bu böyle olmuştu çünkü hep iddia ettiğimiz gibi her yazı dili bir siyasî otoritenin bir devletin desteği ve himâyesi ile teşekkül eder, varlığını sürdürür. Devlet otoritesi zayıfladığı anda, meselâ işte Karahanlı hâkimiyetinin çöktüğü 1200'lerden sonra Karahanlı yazı dili de, dediğimiz gibi sâhipsiz kalır ve mahallî ağızlar yazı diline sokularak muhtelif bögelerde muhtelif yazı dilleri türer. Fakat Şahruh, Ebu Said Mirza ve Hüseyin Baykara gibi Timurîlerin saraylarında himâye gören ve geliştirilen Türk yazı dili Ali Şîr Nevaî ile olgunluğunun zirvesine ulaşmış ve onun sanat dehası, kendisinden evvelki 400 yıllık gelişme neticesinde ortaya çıkan Karahanlıca'nın mahallî ağızlardan aldığı unsurlarla meydana getirdiği değişik yazı dillerini tekrar bir tek standart yazı dilinde toplamaya muvaffak olmuş, bölgedeki farklı konuşma dillerine sâhip Türk halklarının ortaklaşa kullandıkları bir yazı dili hâline getirmiştir: Çağatayca. Tabiî bu ameliyyede A.Ş. Nevâî, kendi edebî dehasının yanı sıra bilindiği gibi devlet otoritesine de dayanmıştı; çünkü kendisi bu devlet otoritesinin bir icrasıydı aynı zamanda.[10] İşte bu defa da Türk yazı dilini parçalanmaktan kurtaran, ayakta tutan gene bir siyasî otorite olmuştu.

II. 3. Karahanlıca
Üç dilli satır-altı Kur'an tercümesi (Arapça-Farsça-Karahanlıca) Bu nüsha m.s. 10. asırdan sonraki devirlere âittir. [bk. burada not 8-9]

Bundan sonraki gelişmeleri biliyoruz... Ve nihayet 20. yüzyıla gelinir. 1917 Bolşevik ihtilâli bir yıllık bir yazı dilini temelinden sarsarak yıkar! Sırf yabancı siyasî bir hakîmiyetin tesisi için! Modern devirlerde daha fazla eyleşmek istemi-

yorum, çünkü bu ayrı bir uzmanlık isteyen bir iştir.

Şimdi tekrar Karahanlı yazı dilinin başlangıcına dönelim ve bu yazı dilinin alfabesine ve imlâsına göz atalım. Büyük bir ihtimâlle başlangıçta, "Her din ve mezhep kendi alfabesini beraberinde getirir" kâidesine[11] uyarak İslâm dininin etkisiyle Arap alfabesi kullanılmıştı. Fakat imlâ olarak neyi örnek almışlardı? Öyle ya Türkçe konuşan insanlar ilk defa konuşulan kelimeleri kâğıda geçiriyorlarda, yani sesleri belli işaretlerle ilk defa ifade ediyorlardı. Bu iş için alfabenin olması yetmiyor, bir de bu yabancı alfabenin, yani Türkçeye daha önce hiç tatbik edilmemiş olan bir alfabenin nasıl kullanılacağı meselesi var ki buna *imlâ* diyoruz. Karahanlıcada *imlâ* ve *alfabe* meselesiyle ilgili olarak iki şey dikkatimizi çekiyor:

1. Bir de bakıyoruz ki Karahanlı, kendi dilinde bulunan bütün ünlüleri ifade edebilmek için Arap alfabesindeki bütün *hurûf-i hecâ*yı eksiksiz kullanıyor; yani *keldi* 'geldi' yazacak kaldi yazıyor (kef-elif-lam-dal-ye); kelmedin 'gelmeden önce' yazacak kalmadin (kef-elif-lam-mim-elif-dal-ye-nun) biçiminde yazıyor vb. vb. Batıda bizde, yani eski Anadolu'da bilinmeyen bir usûl.

2. Arap alfabesinin yanı sıra aynı tarihlerde Uygur alfabesinin de kullanıldığını görüyoruz: Karahanlıcanın istinsah tarihi belli en eski metni bir tarla alım-satım senedi olup eylül-ekim 1080 tarihini taşır. Uygur harfleriyle yazılmıştır ve kâğıt da İslâm dünyasında Türklerin kullandığı bilinen en eski kâğıttır![12] Bazı hâllerde bu iki alfabenin aynı vesîka içinde yan yana kullanıldığı görülür: Karahanlılar devrinden kalma münferid mahkeme kayıtları, şahıslar arasında alım satım senedleri genellikle Arapça olarak kaleme alınmıştır. Fakat şâhitler kısmında, "ben... bu vesîkada söylenene şâhitlik ederim" meâlindeki Karahanlı Türkçesiyle olan ibârelerde Arap harfleriyle olanlarının yanı sıra Uygur harfleriyle olanlarına da rastlanmaktadır. Ama adlarından, Uygur alfabesini kullanan bu şâhitlerin de Müslüman olduğu anlaşılıyor.[13]

Bu son müşâhedemiz, Karahanlı imlâsındaki hurûf-i hecânın tam olarak yazılmasının sebebini açıkça ortaya koyuyor: Demek ki Karahanlılar, yazı dillerini kurarlarken Arap alfabesinin yanı sıra Uygur alfabesini de biliyorlardı ve kullanıyorlardı. Dolayısıyla tabiî olarak Uygurcanın imlâ kâidesini tatbik ediyorlardı.[14]

Bu nasıl olmuştur? Tabiî ki Müslüman Karahanlılar bunu, karşıdan bakıp Budist veya Maniheist Uygurun yazış tarzını görüp taklid etmediler. Böyle bir şeyin olmasına imkân yoktur.[15] Bunu ihtida olayları ile izah edeceğiz yani Budist ve Maniheist Uygurların kitleler hâlinde Müslüman olup 'dârülislâm' olan Kâşgar bölgesine yerleşmeleri ile izah edeceğiz. Bu nasıl olmuştur? Haritaya baktığımızda Karahanlıların devletlerini kurdukları bölge ile Uygurlarınki bitişiktir, yan yanadır. Üstelik Kâşgar, meşhur İpek yolunun, bir iki mühim kavşak noktalarından en büyüğüdür: Güneyden gelen kervan yolu burada konaklar, kuzeyden gelen yol buradan geçer, daha da kuzeyden yani Yitisuv vâdisinden, yani Moğolistan bozkırlarından gelen yolun bir kolu dahi burada konaklar. O zaman Kâşgar bölgesini, ticaret trafiğinin en yoğun olduğu yer olarak telakki edeceğiz. Yerleşik Uygurların 850'den sonra bu ticaret yollarını, doğudan Kaşgar'a kadar kontrolları altına aldığını ve bölge nüfusunun tamâmiyle Türkleştiğini biliyoruz. Öte yandan gene biliyoruz ki Maniheist olan Uygurlar her yerde Müslümanların ve Hıristiyanların takîbatına uğramışlardı. Ve bu takîbat, bozkırdaki Uygurların evrensel hâkimiyeti 850'de çökünce daha daha da hızlanmıştı. Zira her ne kadar Uygur beyleri 850'den sonra Turfan'a yerleşip bir beylik kurmuşlar ve gerçekten İpek yoluna hâkim olmuşlar ise de uçsuz bucaksız Tarim'ın yüzlerce vâha şehirlerindeki çok dinli dindaşlarının ve ırkdaşlarının mal ve can emniyetini eskisi kadar etkili bir şekilde koruyamıyorlardı. Nitekim Mahmud el-Kâşgarî'nin Divan'ındaki dörtlüklerden öğrendiğimize göre Müslüman orduları bu devirde Uygur şehirlerine akınlar düzenlemişler, tapınaklarını yakıp yıkmışlar; "putperestlerin evini (burkan evi) yıkmak, putlar (burkan) üzerine pislemek" adeta günlük işler hâline gelmiş, bir vecize hâline gelmiş, hatta kahramanlık destanlarının dörtlüklerini teşkil etmişti.[16]

Ötüken Uygur hâkimiyetinin 850'de çöküşü üzerine bir yandan artan bu dinî baskılar, askerî müdaheleler, bir yandan da sık sık vuku bulan yoğun ticarî münâsebetler sebebiyle 9. asrın ortalarından itibâren nesiller süren bir ihtida hâdisesi yani İslâm dinine, doğudan Kaşgar istikametine doğru bir akın başlar. Bu sûretle, Kaşgar'a ve civarına gelip Müslüman olan Uygurlar, toplumun muhtelif tabakalarından meydana geliyordu: 1) Ticaret maksadiyle Müslüman şehirlerine doğru hareket hâlinde olan şahıslar, yani tüccarlar. 2) Kervanlarla birlikte bir şehirden diğerine giden muhtelif din ve mezhep mensuplarının hacıları, hocaları, vâizleri (Budist râhipleri, Mani râhipleri, Hıristiyan misyonerleri). Ve nihayet ufak fakat ihtida olaylarında çok mühim rol oynayan bir zümre de şu idi: 3) Aylar süren kervan yolculuğunda, gece konaklamalarında musikî eşliğinde dinî veya dünyevî ilâhiler, şarkılar, destanlar okuyarak; hikâyeler, masallar anlatarak kervan ehâlisini irşad eden, onlara dinî terbiye vermeye çalışan ve eğlendiren gezginci kıssahanlar, hânendeler ve sâzendeler bulunuyordu. Bunların büyük bir kısmı aynı zamanda, muhtelif din ve mezheplere mensup din adamları idi. Tabiî bunlar arasında Müslümanlar da vardı; tüccariyle, hocasiyle, hacısiyle, vâiziyle... hepsi birlikte gidip geliyorlardı.

İşte yukarıda saydığımız zümreler, toplumun okur yazar, aydın sınıfını teşkil ettiğinden, Müslüman olup Kaşgar'a yerleştiklerinde tabiî olarak eski vatanlarında olduğu gibi burada da kültürel faaliyetlerine devam edecekler, ama yeni bir dinde, yeni bir kültür çevresinde yani 'dârülislâm'da! Konuştukları şive ile yeni vatanlarındaki yeni dindaşlarının konuştuğu arasında hemen hemen hiç bir fark yoktur. Onun için de yüzyıllardır kullandıkları Uygur alfabesini yeni medeniyetlerinde yeni alfabelerinin (Kur'an yazısı) yanısıra kullanmakta bir mahzur görmezler. Hatta bazılarının

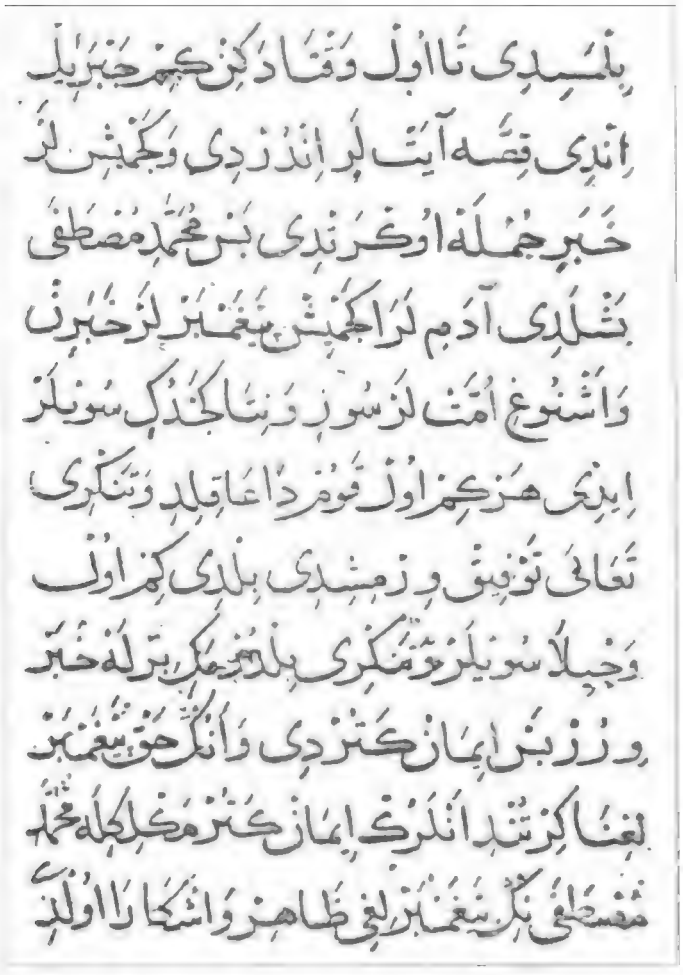

III, Eski Anadolu Türkçesi yazı dili
Kısasül-Enbiya. Bilhassa tenvînler dikkati çekiyor.
[bk. burada not 24]

Arap harflerini henüz söktüremediği anlaşılıyor: Ellerine tutuşturdukları bir mahkeme kararının, bir kadı hüccetinin şâhitler kısmına adlarını rahatlıkla Uygur harfleriyle yazabiliyorlar, yukarıdaki metin ister Türkçe olsun ister Arapça olsun. Hiç mahzur görülmüyor. İmza için hücceti uzatan kadı efendi, "Bu da neyin nesidir?" diye kaşını gözünü oynatıp şaşmıyor. Çünkü kadı efendi de herhâlde onlardan biriydi. Aksi takdirde böyle bir şeye, böyle 'gayri İslâmi', 'Kur'an dışı bir yazıya' müsaade eder miydi hiç. [17]

İşte son Samanî hükümdârlarından Mansûr bin Nûh I.'un 10. asrın sonunda (960'larda) topladığı "Kur'an'ı Farscaya ve Türkçeye tercüme etme komisyonu"nda bulunan iki Türk asıllı üye, büyük bir ihtimâlle bu Uygur mühtedilerinden idi. Fakat bu hususta elimizde müsbet bir delilimiz yok! Bu tercüme komisyonu faaliyetinin, tam Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın, çok sonraki kaynaklarda efsanevî bir üslûpla anlatılan İslâmiyeti kabul ediş yıllarına rastlaması çok mânidardır. Bilindiği gibi, Karahanlı siyasî birliği, Karahanlıların siyasî hâkimiyetleri, Ötüken'de 850'de vukubulan otorite değişikliği neticesinde yani Uygurların bozkırdan Tarim bölgesindeki şehirlere sürülmeleri üzerine, Kaşgar civârındaki Karluk yanı Karahanlı vâlisinin (yabgu) kendini kağan ilân etmesiyle başlar. Bunlar henüz Müslüman değildirler, fakat Orta Asya geleneğine uyan Karluklar yani Karahanlılar, kontrolları altındaki şehir ve kasabalarda mutlak sükûn ve asâyişin teminine çok büyük bir özen gösterirler: Buna tipik Orta Asya müsamaha geleneği diyeceğiz. [18]

Karahanlıların bu ilk yüzyılında bu gayri müslim göçebeler şehirdeki Müslüman ehâliyi gözetmişler, onların huzur ve refahını temin etmişlerdi. Bu huzur ve refah doğudan, Uygur ülkesinden gelen kervanların getirdiği servetlerle temin ediliyordu. Ve bu kervanlar her seferinde sadece servet değil, her an İslâm dinine girmeye hazır yüzlerce, binlerce Budist ve Maniheist Uyguru da beraberinde taşıyordu. Ve belki de işte Satuk Buğra Han'ın m.s. 960'da efsanevî bir şekilde İslâmiyeti kabûlüne, şehirlerdeki bu dildaşların çoğalması da sebep olmuş olabilir.

Her ne hâl ise, netice-i kelâm aş. yk. 10. asrın sonlarında temelleri atılan Karahanlı Türkçesi yazı dili, ihtida yoluyla sonradan Müslüman olan ve bu yeni dinlerine 'sım-sıkıdaş gibi' bağlı eski Budist ve Maniheist aydın zümrenin teşvik ve gayretleriyle kurulmuştur. Karahanlıca, Türk dünyasının en uzun ömürlü yazı dili olarak Çağatayca üzerinden günümüz Özbekçesine kadar devam eder. Sovyet ihtilâline kadar bütün Orta Asya Türk halklarının ortaklaşa kullandıkları yazı dili idi. Günümüzde değişen dünya şartlarında, Orta Asya Türkleri bu yazı dilini yeniden canlandırma çabası içindedirler.[19]

Şimdi batıya doğru yolumuza devam edelim:

Bu sefer yolumuzun üstünde bir başka ülke var: "Turcia"! 13. asrın meşhur İtalyan seyyahı Marco Polo böyle adlandırıyor Anadolu'yu ve diyor ki "... Buraları, eski Bizans ülkesi değil artık...Dağ taş Türkmen dolu... Herkes Türkçe konuşuyor... Buralara Turcia demek evlâdır! "Vatanımızın adını ilk veren demek ki bir İtalyan ve bu ad 13. asırda verilmiş bugün hâlâ kullanıyoruz. Bundan gocunanlar, hatta üzülenler var. Niye? Hiç lüzumu yok gocunmanın: Etnik ve milliyetçilik esaslarına göre, değil kendimizi adlandırmak, böyle düşünceler kimsenin aklından hayâlinden bile geçmiyordu eski devirlerdi. [20]

Efendim bildiğiniz gibi Anadolu'ya geldik, bir güzel yerleştik. Konya'da bir divan kurduk, başına da bir sultan koduk. Adına Al-i Selçuk dedik. Takvimler hicrî 5. asrın bitmek üzere olduğunu gösteriyor. Ve bizimkiler yani göçer evlü Türkmenler doğudan, sürüleri önünde akın akın geliyorlar, Anadolu'nun otlaklarına yerleşiyorlar.[21] Ama bu sırada garbın ucundan, yani batıdan demir elbiseliler, demir şapkalılar çıkagelir. Kargılar elde, haçlar göğüste kara bulut misâli acâyip ordular çıkagelir. Tarihlerin, bizim kaynaklarımızın "Ulu cenk" dedikleri boğuşma başlar; yani Haçlı seferleri başlar! Aradan 150 yıl geçer. Savaşlar hafiflemiştir. Bizimkiler

samîmi dindardırlar. Camiye, mescide koşarlar. Ama hiç bir şey anlamazlar. Medreseler kapılarını ancak Farsça bilenlere açar; yalnız Türkçe bilenler ise arka kapılarından geri dönerler medreselerin. Nereye gitseler, anlamadıkları diller konuşulur, yazılır. Hatta sultanlarının divanından bile şaşkın, elleri boş dönerler; şifahî mütercimlerin ağzına bakarlar, ellerine tutuşturulan Arapça hücceti anlayabilmek için. Tek bağlandıkları Kur'an'dır. Onun da sesine hayran kalmışlardır, yanık sesli hâfızları dinleye dinleye; ama içini bilmezler. Ancak orada burada, handa hamamda, tekkede camide, namazgâhta bazı insaflı, iyi yürekli imamlar, vâizler, kıssahanlar, hikâyeciler dinî bahisleri, dinî destanları şifahî olarak Türkçe anlatmaktadırlar; o kadar! Câhil Türkmenlerin 1100'lerdeki bu hâlini en güzel şu dörtlük dile getirir ancak:

Okuma yok, yazma yok,
Bilmezler ne Arabî ne Farsî.
Danışıp konuşmak içindir Türkî,
Zâten gerisi ne ki!

Türkmenlerin içler acısı durumunu gören memleketin işte bu insaflı hacısı hocası, şeyhi, Konya sultanının bu ters kültür politikasından bezmiş olan uç beylerinin de teşvikleriyle Türk dilinde yazıp çizmenin gerekliliğini idrâk ederler yani onların da Arabî, Farsî gibi Türkî adlı bir yazı dilleri olmasına kanaat getirirler. Böyle düşünmesine düşünürler, ama bir yazı dilinin kurulabilmesi için bir siyasî otoritenin koruyuculuğundan başka yerine getirilmesi gereken üç evrensel şart vardır:

1. Yazı dilinin dayanacağı bir yerleşik kültür çevresi ile ilgili kelime hazinesinin, o konuşma dilinde daha önceden yoğun bir şifahî gelenek ile kurulmuş olması gerekir.

2. Bir alfabenin bulunması gerekir.

3. Alfabeyi kullanırken, o dildeki seslerin nasıl ifade edileceğinin bilinmesi gerekir; yani bir imlâ modelinin bulunması gerekir.

Bunlardan birincisi, yani İslâm kültürünü aksettiren Türkçe bir şifahî gelenek teessüs etmiştir artık 1200'lerin Anadolusunda; işbâ hâlindedir. İkincisi de tabiî olarak Kur'an yazısıdır, Arap alfabesidir. Fakat sonuncusunu halletmek oldukça güç: İmlâ, yani Türkçe kelimeleri, gramer şekillerini yazı ile nasıl ifâde edeceğiz? Bu soru bize bugün basit ve manâsız görünüyor, çünkü şu anda Türk Anadolu'nun aş. yk. 700 yıllık bir yazı dili birikimi var.

Duruma daha bir açıklık getirebilmek için bizzat şâhit olduğum bir hâdiseyi anlatmak istiyorum: 1960'ların başındaydı. Görgü ve bilgisini arttırsın diye İran'ın Şah hükûmeti Tebriz maarif müdürünü Paris'e gönderir. Bir vesileyle tanıştım kendisiyle. Bu son derece cana yakın Azerî, şiire çok meraklı idi. Fakat Yahya Kemâl'i hiç duymamış. Bir iki rubaîsini okudum. Bayıldı ve hemen ezberledi, göz yaşlarıyle tekrar etti durdu:... Hâfız'ın kabri olan bahçede bir gül varmış... eski Şîrâz'ı hayâl ettiren âhengiyle... vb. Bir ara sordum: "... Bu mısraları Azerî Türkçesiyle yazar mısınız?" diye. Birden duraladı, boş gözlerle bana baktı ve ne dedi biliyor musunuz? hem de yüksek sesle: "Törkî yazıla bilmeeez!". "Neden"? deyince, şöyle cevap verdi hırçın bir sesle, gizli bir hüzün sezmiştim sesinde: "Törkî yazıla bilmez! Ne üçüni yohtu, yazılabilmez!... "Tebriz maarif müdürü, Anadolu yazı dilinin bir uzantısı olan Azerî yazı kültüründen koparılmış bir aydın.. Ve şimdi biz bu aydını, Selçuk devri Anadolusunun bir aydını ile özdeşleştirebiliriz: Bunların arasında da başlangıçta böyle düşünenler olmuştu. Hatta katı sünnî zihniyet, Kur'an'ın tercüme edilemeyeceğini, dinî bahislerin ancak Arapça olarak kaleme alınabileceğini ileri sürerek Türkçe yazmak isteyen çevrelere set çekiyordu. Ama bu zihniyetin yanlış olduğunu gene hamiyetli Anadolu çocukları keşfetmişlerdi, Kur'an'ın 14. suresinin 4. âyetine dayanarak: Ve mâ erselnâ min resûlin illâ bilisâni kavmihi liyübeyyine lehüm: "Onlara apaçık anlatabilsin diye her peygamberi kendi halkının diliyle gönderdik!" Ve işte Âşık Paşa da, 14. asrın başında *Garîbnâme*sini Türkçe yazmasının gerekçesini Kur'an'dan alır ve Kur'an'ın bu âyetini (K.14:4) verdikten sonra şöyle der:

Kamu dilde varıdı zabt u usûl
Bunlara düşmişidi cümle ukûl
Türk diline kimsene bakmazıdı
Türklere hergiz gönül akmazıdı
Türk dakı bilmez idi ol dilleri
İnce yolı ol ulu menzilleri
Bu Garîbnâme anın geldi dile
Kim bu dil ehli dakı manî bile
Türk dilinde yani manî bulalar
Türk ü Tâcik cümle yoldaş olalar
Yol içinde bir birini yirmeye
Dile bakıp manîyi hor görmeye
Tâ ki mahrum olmaya Türkler dakı
Türk dilinde anlayalar Hak(k)ı

Günümüz Türkçesiyle şöyle olur:

Bütün dillerde ifade şekilleri vardı
Herkes bunlara rağbet ederdi.
Türk diline kimsecikler bakmazdı
Türkleri kimseler sevmezdi.
Türk ise zâten bilmezdi bu dilleri
İnce ifâde usûllerini, ifâde biçimlerini.
İşte Garîbnâme bunun için yazıldı
Yalnız Türkçe bilenler de gerçeği anlasınlar diye.
Yani Türk dilinde gerçeği bulsunlar
Türklerle İranlılar hep yoldaş olsunlar diye.
İfâde husûsunda birbirlerini kötülemesinler
Dile bakıp manâyı hor görmesinler diye.
Bu sûretle Türkler de mahrum olmasınlar
Hakk'ı dillerinde anlasınlar diye![22]

Bu dinî mânia da yenildikten sonra geriye imlâ meselesi kalıyor. Devam ettikleri medreselerde Kur'an alfabesinin pek alâ Farsçaya tatbik edildiğini görmüşler: Demek ki işte bu harûfatla pek âlâ kelimeler yazılabiliyor, hangi dilde olursa olsun. Arap nasıl yazmışsa, İranlı nasıl ettiyse biz de öyle yazarız demişler ve ilkin Kur'an'daki imlâ, sesleri nasıl veriyorsa aynen bunu Türkçeye uydurmuşlar. *Hurûf-i hecâ* yani elif-vav-ye haflerini pek az kullanmamışlar: kelime başında ve sonunda pek az, kelime içinde ise hemen hemen hiç kullanmamışlar. Yani sadece ünsüzleri art arda sıralamışlar. Hatta o kadar sâdık kalmışlar ki Kur'an'ın sesleri ifâde ediş tarzı'na, meselâ ulu kelimesini elif-lam-vav-elif biçiminde Arapçanın "dediler ki" manâsına gelen *kâlû* kelimesindeki sese kısmen benzediği için böyle yazmışlar.

İmlânın böyle Kur'an'dan alınmasıyla iş bitmiyordu. Türkçedeki bazı seslerin Kur'an dilinde bulunmadığını farkettiler. Daha önce İranlılar da aynı durumla karşılaşmışlardı Orta Asya'da ve bu farklı sesler için Arap alfabesine yeni harfler ilâve etmişlerdi: ç, p, j ve g seslerini cim, be, ze ve kef'in noktalarını üçe çıkarmak ve sonuncusuna üç nokta

ilâve etmek sûretiyle ifade etmişlerdi. Türkçede de benzer sesler bulunduğu için Türk de aynen bu usûlü tatbik ediyor. Ama peki Anadolu Türkmeni İranlıdan nasıl haberdar oluyor da, onun yüzlerce yıl önce keşfettiği bu işaretleri bulup çıkarabiliyor ve kendi diline uygulayabiliyor? Orta Asya'da olduğu gibi Anadolu'da da Selçuk medreselerinin öğretim dili Arapça değil idi, Farsça idi. Yani Anadolu Türkmeni ilim öğrenmek için girdiği medresede ilimleri yani Kur'an'ı, Arapça'yı Hadîs'i, Fıkh'ı hep Farsça aracılığı ile öğreniyordu. Başlangıçta tahsilleri sırasında Türkmen aydınlarının Anadolu medreselerinden ilk öğrendikleri, ilk farkına vardıkları şey, muhakkak ki Kur'an alfabesinin ve imlâsının Arapça dışında bir dile de meselâ Farsçaya tatbik edilebileceği keyfiyeti idi. Anadolu Türkçesi yazı dili, varlığını işte belki de bu farkına varışa borçludur. Gerçekten her şey Anadolu 'da bu farkına varışla başlamış olmalıdır. [23]

Bu acâyip imlâ ilk denemelerde kullanılmıştır. Maalesef elimizde fazla belge mevcut değil bu devirden. Bu devir Âşık Paşa'dan çok önceye âit. En hacimli malzeme Salebî'nin Kısasül Enbiyası'nın tercümesidir. Bursa'daki tek nüshasının tarihi yoktur. [24]

Daha sonra bu imlâ durulur, hurûf-i hecânın her türlü ünlü için de kullanılabileceği görülür (uzun, kısa vb.) ve bilhassa kelime sonlarında ünlüler artık yazılmaya başlar.

Bu sûretle büyük zorluklarla, uçbeylerinin himâyesinde başlayan Anadolu Türkçesi yazı dili, bu beyliklerin 1300'lerden sonra güçlenmeleri sayesinde gelişir; Osmanlıların üç kıtada kullandıkları yazı dili ve milletlerarası bir yazışma dili hâline gelir. Türkiye Cumhuriyeti bu yazı dilini tevârüs eder.

Buraya kadar söylediklerimizi toparlayacak olursak Türklerin, bildiğimiz üç büyük ve uzun ömürlü yazı dili mevcut olmuştur:

1. Göktürkçe-Uygurca. (m.s 700-1300) Bozkırda kısıtlı şartlarla başlayan Göktürk yazı dili, kullandığı malzeme dolayısiyle hiç bir zaman şehirlinin malı olamamış; fakat aynı anda şehirlerde gelişen Uygurca çok yönlü, çok dinli, çok alfabeli Tarim bölgeside, Uygur devletinin himâyesinde (ilkin bozkır hâkimiyeti sırasında 750-850, daha sonra Hoçu Uygur beyliği sırasında) gelişmiş, Uygur hükümdarlarının dinî müsamahası bölgenin Türk olmayan unsurlarını eritmiş, Türkleştirmiştir. İlkin çok alfabeli olduğu hâlde daha sonra 10.-11. asırlarda bölgeye Uygur alfabesi hâkim olmuştur.

Bu yazı dili bölgenin tamâmiyle din ve kültür değiştirmesine kadar yani 15. asra kadar sürer. Tamâmiyle Müslüman olan Uygurlar, yazı dili olarak, Kaşgar'ın hemen ötesindeki Çağataycayı yani vaktiyle Budist ve Maniheistlikten dönme eski Uygur atalarının kurduğu Karahanlı yazı dilinin vârisi olan Çağatayca'yı benimserler.

2. Batı Türkistan'da gene siyasî bir gücün himâyesinde yani Karahanlıların koruyuculuğunda Karahanlıca dediğimiz ilk İslâmi Türk yazı dili kurulur (960). İslâmlaşan Uygur kitleleri sâyesinde kurulan bu yazı dili başlangıçta iki alfabeliydi. (Arap-Uygur). Sonra Arap alfabesi ağır bastı. İmlâ tabiî olarak, ihtida eden Uygur kitlelerinin getirdiği kendi imla gelenekleriydi: hurûf-i hecânın yazılması.

Devlet otoritesinin zayıfladığı zamanlarda mahallî konuşma dillerinin yazı diline sokulmasıyla başlayan kargaşalığa gene bir devlet otoritesi (Timurî sarayları ve A.Ş. Nevaî) son verir; Çağatayca adıyla bütün Orta Asya halklarının kullandıkları, Sovyet müdâhelesine kadar süren müşterek bir yazı dili hâline gelir. Sovyet müdâhelesiye, büyük dalgalanmalarla günümüze kadar sürer. Türk dünyasının en uzun ömürlü yazı dilidir; bugünkü vârisleri başta Özbekler olmak üzere bütün Orta Asya'nın Türk asıllı halklarıdır.

3. Anadolu'da durum bambaşkadır. Bir kere burada insanların konuştukları Türkçeye yakın bir Türkçe konuşan kültürlü komşu yoktur. Dağ taş câhil Türkmenle doludur. Tek dayanakları Kur'an-ı Kerim ve bir avuç kültür fedaîsi, halkının câhil kalmasına dayanamayan, razı olmayan kültür fedâîleri... Bunlar, alfabeyi de imlâyı da hep Kur'an'dan alırlar. Bu konuda İranlıların asırlık tecrübelerinden de faydalanırlar. Aşağı yukarı 1200'lerde Anadolu'da başlayan bu yazı dili nihayet bir imparatorluk dili olur.

Ve böylece biz batı Türklerinin yani Oğuz Türklerinin yazı dili macerası da günümüze kadar sürer gelir.

Bu şemadan anlaşıldığına göre Türkler üç ayrı bölgede, iki ayrı konuşma tarzına dayalı üç ayrı yazı dili kurmuşlardır: İlk ikisi Doğu ve Batı Türkistan'da: Biri 700'de Ötüken'de ve Tarim bölgesinde yani Doğu Türkistan'da (Buddha ve Mani dini) başlamış öteki yani İslâmî olanı 960'da Kaşgar'da yani Batı Türkistan'da. Her ikisi yüzlerce sene, birbirine çok yakın konuşma tarzına dayalı olarak yan yana, fakat iki ayrı medeniyet çevresini temsil ederek kullanılmışlar. Nihayet İslâmî olanı, 1500'lerde Tarim'dekini içine almış ve İslâmlaştırmış.

Anadolu'ya yani Türk dünyasının hemen hemen en uzak bölgesine gelip yerleşen Oğuzlar yani Türkmenler, İslâm dinine daha Orta Asya'da iken bütün diğer Türk kavimlerinden çok önce girdikleri hâlde yüzyıllar boyu göçebe kaldıkları için Orta Asya'da şifahî dönemden yazı dönemine geçememişler. Bunu ancak Anadolu'ya gelip şehirlere yerleştikden sonra gerçekleştirebilmişledir.

Bu izahlardan anlaşıldığına göre, Batılıların Avrupa dillerinin tarihine tatbik ettikleri 'eski', 'orta', ve 'yeni' gibi bir düzgün kronolojik sınıflamayı Türk yazı dili tarihinin bütününe uygulamak imkânsız görünüyor. Olsa olsa bunu, belli bir coğrafî bölgede gelişen her bir yazı dilinin kendisine tatbik edebiliriz.

Resimler ve İzahları

I. Uygur yazı dili (700-1500)

Bilinen en eski Türkçe kitap parçası (m.s. 796). Belki de dünyanın bilinen en eski bir iki kâğıdından biridir. Eserin ketebe kaydında Mani dinine âit bir Türkçe eserin istinsah tarihi, Mani'nin ölümünü esas alan bir takvime göre verilmiştir

(bk. A. von Le Coq, *Manichaica*, s. 12, str. 13; burada not 6):

Yime Tengri Mani Burkan tengri yiringerü bardukınta kin biş yüz artukı eki otuzunç lagzin yılka Ötükenteki Nom Ulugı tükel erdemlig yarlagkançuçı Bilge Beg Tengri Mar Niv Mani Mahistaka aygın bu ekki...

"Ve peygamber Mani Hazretleri'nin ilâhlar diyârına göçüşünden 522 yıl sonra domuz yılında, Ötüken'deki Din Büyüğü, mükemmel hikmetli, bağışlayıcı Bilge Bey Hazretleri Mar (=üstad) Niv-Mani (=Yeni Mani) Mahistaka (?)'nın vazını bu iki..." [sonu eksik] (m.s. 796)

Ötüken'de oturan zat kimdir? Maniheist Uygurların en büyük ruhanî reisi midir? O takdirde bu ruhanî reis Ötüken'de Uygur hükümdârının yanında bulunuyor demektir.[25]

Mani m.s. 274 tarihinde idam edildiğine göre verilen eserin istinsah tarihi 796 olur. Maniheistler, Mani için idamı ve ölümü bizim anladığımız manâda almıyorlar tabiî olarak; onlar için Mani ilâhlar diyarına, ışık ülkesine göç etmiştir.

II. Karahanlıca Çağatayça = Müşterek Orta Asya Türk yazı dili (960-...)

1. İslâm muhitinde Türklerin kullandığı en eski kâğıt parçası ve tarihi bilinen en eski Türkçe metin olup Uygur harfleriyledir. Bu kâğıt bütün İslâm dünyasında bilinen ikinci en eski tarihli kâğıttır [en eski tarihli kâğıt ise, üzerinde 1001 geceden ufak bir Arapça parça bulunan ve m.s. 879 tarihini taşıyan/ Safer 266 hicrî/kitap parçasıdır, bk. *Islamic Book Bindings and Bookmaking*, Chicago 1981, s. 223-2244].

Bu Uygur harfli parçanın metni diğerleriyle birlikte tarafımdan yayınlanmıştır (bk. burada not 12):

... sattımız. Yıl tört yüz yitmiş üçte. Sıçkan yıl. Rebiyul-ahir ayınta bu hat kılıldı...

"... (tarlayı) sattık. Sene dörtyüz yetmiş üçde, sıçan yılında, rebiyülâhır ayında bu vesîka tanzim edildi... [19 eylül-17 ekim 1080]."

2. Gene bir tarla satış senedi; fakat bu Arapça olarak kaleme alınmış hicrî 515 yılının Safer ayında (21 Nisan-20 Mayıs 1121). Şâhitler kısmında ifâdeler Karahanlıca olup iri Arap harfleriyle yazılmıştır. Ancak iki şâhit adlarını ve unvanlarını Uygur harfleriyle, gene ötekiler gibi Karahanlıca olarak yazmışlar:

... Bu hatke men Resuldar tanuk <men>. İmga Hacib tanuk <men>

"Bu vesîka'ya ben Resuldar şâhitlik ederim. <Ben> İmga Hâcip şâhitlik <ederim>"

Şâhitlerden birincisinin unvanı *Resuldar* "yabancı ülkelerden hükümdâra gelen elçilerin mihmandarı" manâsına geliyor [bk. Hasan Enverî, *Istılâhat-i Divânî devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, Tahran, (tarihsiz), s. 247-249: Bu eser Farsça olup son derece mühimdir, bir an önce Türkçeye tercüme edilmesi gerekir!]. İkinci şâhidin unvanı olan *İmga*, kaynaklarda bir de *İlimga* şeklinde geçiyor ve "mâliye bakanı", "sır kâtibi" ve "sultanın mektuplarını Türk alfabesiyle yazan" manâları veriliyor [Kutadgu Bilig, 4065, 4146 ve M. el-Kaşgarî]. Bu manâları, bu iki şahsın Uygur harflerini son derece işlek bir biçimde kullanmaları keyfiyeti ile birleştirirsek bunların ihtida etmiş Uygur olduklarına hükmedebiliriz.

[Bu Arapça vesîka tarafımdan yayınlanmıştır: "A Qarahanid Document of A.D. 1121 (A.H. 515) from Yarkand,"*Harvard Ukrainian Studies*, C. III/IV (Cambridge 1979-1980), s. 868-883].

3. Üç dilli satır-altı Kur'an Tercümesi (Arapça-Farsça-Karahanlı Türkçesi; K. 15: 42-43):

yok sanga olarnıng öze erk türk/ meger ol kim sanga udsa yolsuzlardın/ bütünlükin kim tamug olarnıng üdrülmiş ödleri ol yumkılarının.

[Bk. burada not 8,9 ve Robert Dankoff, "Some Notes on the Middle Turkic Glosses,"*Türklük Bilgisi Araştırmaları*, C.5 (Harvard Üniversitesi, 1981), s. 41-44]

III. Eski Anadolu Türkçesi yazı dili-Osmanlıca = Türkiye Türkçesi yazı dili (1200-...)

Salebî'nin *Kısasül Enbiya*'sının tercümesinden bir sahife. (bk. burada not 24):

... bilmesidi ne ol vakta degin kim cebrâil indi kıssa âyetlerin indürdi ve geçmişler haberin cümle ögretdi bes Muhammed-i Mustafa başladı âdemîlere geçmiş peygambarlar haberin ve aşnugı ümmetler sözin ve nite geçdügin söyler idi her kim ol kavumdan âkıllidi ve Tanrı Teâlâ tevfîk virmişidi bildi kim ol vahyilen söyler ve Tanrı bildürmeki birle haber virür bes îmân getürdi ve anun hak peygambarlığına girtündi anlarun îmân getürmekligile Muhammed-i Mustafanın (!) paygambarlıgı zâhir ve âşikâra oldı. ☆

[1] Eski devirlerden bildiğimiz bir *bitig tili* terimi var o da Hıristiyan Kıpçaklara (Kumanlara) âit (14. asrın başları, *Codex cumanicus*). Bununla da herhâlde "kitap dili", yani Kitâbı mukaddes'in dili kastedilmiş olmalıdır; yani "konuşma dili" kavramının karşısında değildir.

[2] Türk asıllı olması muhtemel diğer Türk topluluklarından bahseden kaynaklar daha eski tarihleri veriyorlar. Fakat bütün bunlar çok kısa bilgiler olduğu için burada üzerinde fazla durulmamıştır.

[3] Bu Soğutca kitâbe hk. bk. Sergej G. Kljaştornyj ve Vladimir A. Livşic, "The Soghdian Inscription of Bugut Revised", *Acta Orientalia Hungaricae*, C.XXVI (Badapeşte 1972), s. 69-102

[4] Büyük bir ihtimâlle III. Uygur hükümdârı Bögü Kağan'ın 762 yılında Mani dinini kabul etmesinden sonra bu Göktürk alfabesi, İpek yolunun bazı şehirlerindeki Mani muhitlerinde kullanılmıştır: kâğıt üzerine fırça ile (meşhur *Irk bitig* "falnâme"). Fakat bu alfabe şehirlerde uzun ömürlü olamamış, diğer alfabelerin bilhassa Uygur alfabesinin karşısında tutunamamıştır.

[5] Bk. H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C. I (İstanbul 1936), s. 127 vd.; T. Tekin, Kuzey Moğolistan'da yeni bir Uygur anıtı: Taryat (Terhin) kitabesi, *TTK Belleten*, C. 46, sayı 184 (Ankara 1982), s. 795-838 [İngilizcesi için bk. *AOH*, C. XXXVII (Budapeşte 1983), s. 43-68.

[6] A. von Le Coq, *Turkische Manichaica aus Chotscho* I, Berlin 1912, s. 12 str 13 vd.

[7] Ve bu yurdun asıl adı olan Doğu Türkistan bugün Çin tarafından değiştirilmiştir, Şincang şekline sokulmuştur. Değişen dünya şartları karşısında Türkiye'deki aydınlarımızın, gazetecilerimizin bu ad değiştirmeyi kabullenmeyip karşı koymaları, eski (Doğu Türkistan) adını ısrarla kullanmaları gerekmektedir. Ama bu aydınlarımız, maalesef burunlarının dibindeki Sultan Ahmet Camiinin adını dahi unutup Avrupalıların hazırladığı turist rehberlerinden tercüme yolu ile meşhur Sultan Ahmet Camiini "Mavi Cami" şekline sokarak yeniden keşfediyorlar. Aynı vurdum duymazlık ile gene burnumuzun dibindeki Halic'e "Altın Boynuz" demekden çekin-

miyoruz ve bunu, ülkenin kafası işleyen kesiminin okuduğu Cumhuriyet gazetesi yazar-muhabirleri yapıyor! Allah encâmımızı hayra tebdîl eyleye!

[8] Bu ve benzeri konularda Z.V. Togan'ın şu iki yazısına bakılabilir "The earliest translation of the Qua'an into Turkish", *İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. IV, 1-2 (İstanbul 1964), s. 1-19 ve C.III, 1-2, s. 134-140.

[9] Ama bu noktada şöyle bir itiraz yükselebilir: "... Belki de Farsça satır altı tercümeye Türkçesi sonradan eklenmiştir? Ne malum? "Eyi, hoş ama, her ne kadar elimizdeki Karahanlıca tercümenin mevcut nüshaları daha sonraki devirlere âit ise ve bazı hâllerde müstensihlerin devrindeki dil husûsiyetlerini ihtiva ediyor ise de, bütünüyle bu muahhar nüshaların bir kısmı Karahanlıca'nın asıl şeklini yani 10. asır Karahanlıcasının özelliklerini muhafaza etmiş görünüyor.

[10] Sultan Hüseyin Baykara'nın veziri ve danışmanı idi A. Şir Nevayi.

[11] Bu değişmeyen, evrensel bir kâidedir. [Ancak burada, daha önce güçlü bir yazı kültürüne sahip olup da sonradan medeniyet değiştiren eski kavimlerden bazılarını bu kâidenin dışında tutmak zorundayız; bunlar kendi alfabelerini muhafaza etmişlerdir: Eski Yunan ve Romalılar gibi]. Bu iki örnek, bunun ne olduğunu gösterecektir: 1. Hırvatlar Slav asıllı bir dil kullandıkları hâlde Katolik oldukları için Kiril alfabesi değil Latin alfabesi kullanırlar; halbuki Sırplar, Rus-Ortodoks kilisesine mensup olduklarından Kiril asıllı bir alfabe kullanırlar. 2. Doğu Avrupa'da Lehler, Slav asıllı bir dil kullandıkları hâlde Katolik oldukları için Latin alfabesini kullanırlar. 3. Hıristiyanlığın Bizans-Ortodoks mezhebine mensup oldukları için Karahanlılar, dinî kitaplarını Türkçe olarak Yunan harfleriyle yazarlar. 4. Türkiye'de ve Yunanistan'da çok ufak iki Müslüman cemaat vardır. Dilleri Yunancadır, fakat kitaplarını kendi dillerinde Arap harfleriyle yazarlar. Çünkü *"Her din ve mezhep kendi alfabesini beraberinde getirir!"*

[12] Bk. Şinasi Tekin, "Bilinen en eski İslâmî Türkçe metinler: Uygur harfleriyle yazılmış Karahanlılar devrine âit tarla satış senetleri (473, 483 = 1080,1090)" *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C. IV (Ankara 1975), s. 157-186.

[13] Cl. Huart, "Trois actes notariés Arabes de Yârkend" *Journal Asiatique*, C. 4 (Paris 1914) s. 607-627 [metinlerin tarihleri: 489, 505, 508 hicrîdir].

Şinasi Tekin, "A Qarahanid Document of A.D. 1121 (A.H. 515) from Yarkand", *Harvard Ukrainian Studies*, C. III/IV (Cambridge 1979-1980), s. 868-883.

[14] Bilindiği gibi Uygurcada bütün ünlüler kendi harfleriyle gösterilir, yani Samî imlâsındaki gibi sırf ünsüzle yetinme ve sonradan gerektiği hâllerde vokal işâretleri koyma usûlü yoktur Uygurcada.

[15] Nitekim daha başlangıçdan beri Anadolu Türklüğünün üzerinde görülen Bizans etkilerini de böyle izah etmemize imkân yoktur. Yani biz, karşıdan Bizanslılara bakıp "aman şu şeyleri ne kadar iyiymiş, aman bu şeyleri ne kadar da faydalıymış" diye benimsemedik. Anadolu'daki bu alıntı hâdiselerini Selçuk devrinden beri Osmanlılara kadar süre gelen kıtle hâlindeki ihtida olayları ile izah edeceğiz yani Bizanslı gayri müslim ehâlinin Müslüman olması ile izah edeceğiz! Selçuk devrine âit İlm-i Hâl kitaplarında bu konuda sayısız dolaylı ip uçları mevcuttur. Bunlar üzerinde ileride ayrıca ayrıntılı olarak duracağız.

[16] Din ayrılığı yüzünden aynı ırka mensup olanların, aynı dili konuşanların böyle birbirine girmeleri son derece dikkate değer tarihî bir olaydır. Bu olayları yeni yetişenlere, gençlere nasıl aktaracağımız hususunda çok iyi düşünmemiz gerekmektedir.

[17] Bk. Cl. Huart ve Ş. Tekin, bk. not 12-13. Bir süre gözden düşen Uygur alfabesinin, 1300'lerden itibaren Orta Asya'da, İran'da Doğu Anadolu'da Müslüman olup İlhanlılar adını alan ve birden Türkçe konuşup yazmaya başlayan Moğollarla birlikte tekrar moda olmaya başladığını görüyoruz. Bu yazı modası 15. asra kadar sürer ve hatta Osmanlının Edirne ve İstanbul sarayındaki divana kadar sokulur. Nitekim Fatih Sultan Mehmed'in, Akkoyunlu Uzun Hasan'ı yenmesi üzerine doğu Anadolu'nun yerli idarecilerine bir "fetihnâme" olarak gönderdiği "yarlığ" Arap ve Uygur olmak üzere çift alfabeli olup dili de Çağataycadır.

[18] Bu gelenekte, bir çoklarının sandığı gibi şehirleri yağma etme, yakıp yıkma yoktur; böyle bir şey göçebe için intihar demektir. Ama şehirlerin göçebeler tarafından yağmalanması, talan edilmesi olmamış mıdır tarihte? Evet olmuştur, ama bu talan ancak, hânedan değişiklikleri sırasında, otorite boşluğunun çok sürdüğü aralarda, fetret devirlerinde bozkır devlet düzeninin dışına fırlamış münferid guruplar tarafından *icra olunmuştur*. Yoksa dediğimiz gibi göçebe devlet, daima şehirliyi, şehirleri ve şehir düzenini korumuştur; Yaşayabilmesi için göçebe işte daima böye hareket etmek zorunda kalmıştır. Buna riâyet etmeyen, bu kâideye direnen siyasî birlikler hep kısa ömürlü olmuşlardır.

[19] Anadolu'nun bugün eli kalem tutan düşünürleri bu konularda neler düşünüyorlar acaba? Hazar'ın ötesindeki dildaş ve dindaşlarımızın bu konuda masumâne gayretlerine vaktiyle *Tarih ve Toplum*'un bu sahifelerinde dikkati çekmiştim de, kimsenin *umuruna* bile gelmedi, kimse umursamadı. Modern devirlerle ilgili meselelere fazla âşina olmadığım için daha ileri gidemiyorum. Ancak şu kadarını söylemekle yetineceğim: Vaktiyle "müteveffa" komunist imparatorluğu sağ iken"... zincire vurulmuş kardeşimizi kurtaralım..." diye yazılar yazan kalemlere asıl şimdi ihtiyacımız var. Hazar'ın ötesindekilerimizin asıl şimdi bunlara ihtiyacı var, bizim kültür desteğimize, tecrübelerimize ihtiyâcı var. Düşünce ve ideal ayrılıklarımızı bir süre için bir kenara bırakalım da, bizim gibi düşünmeyen veya düşünmek istemeyenlerin yazılarını okuyalım; yani birbirimizin yazılarını okuyalım. Zira milyanlarca dildaş ve dindaşımızın gözü bizde şu anda.

[20] Bizler o devirlerde bir türlü 'Türk' adını yakıştıramıyorduk kendimize. Yazarlarımız, çizerlerimiz de dil söz konusu olduğu zaman ancak 'Türk' adını kullanıyorlardı. Halbuki Saltukname'de, Battalgazî destanında ve ilk dönemin hemen bütün Tevarih-i Âl-i Osmanlarında Türklerden 'gazi', 'gaziyân' ve 'gaziler' veya 'Müslümanlar' diye bahsedildiği hâlde gayri müslimler, Hıristiyan Rumlar yukarıda adı geçen eserlerde konuşturulur ve bunlar "Türkler...", Türkler geldi diye bağrışırlar. Ortaçağın sonlarında, yeni çağların başında bütün Avrupa tarih kitaplarında da Müslümanlar 'Türk' diye adlandırılır. Bugün Anadolu köy ve kasabalarında da aynı durumu tesbit edmek mümkün. Seksenlik ihtiyarlardan herzaman şöyle cümleler duymuşumdur: "... Cenâb-ı hak biz Türklere en güzel yolu gösterdi ama biz kıymet bilmedik..." gibi. Burada 'biz Türkler'den kastedilen etnik gurup olarak, ırk olarak Türk değil, bütün Müslümanlardır. Bu çok önemli bir tesbittir. Ama bu ne demektir? Halkımız bunu acaba nereden alıp benimsemiştir? Avrupa kaynakları söz konusu edilemeyeceğine göre geriye yukarıda zikrettiğimiz yerli kaynaklar yani Saltuknameler, Battalgazîler ve yazarı meçhul Tevarihler kalıyor ki, onlarda da 'Türk' adı karşı tarafın ağzından nakledilmektedir. Bu yüzden böylesine kısıtlı bir kullanımın Anadolu halkının ağzında günümüze kadar gelebileceğini tasavvur etmek mümkün görünmüyor. Geriye bir ihtimâl kalıyor: Acaba bu 'Türk'ün' Müslüman ile özdeşleştirilmesi keyfiyeti, yukarıda söz konusu ettiğimiz Anadolu'da Selçuk devrinde başlayan yoğun ihtida olaylarının bir yankısı mıdır? Yani ilk mühtedilerin devam ettirdiği bir şey midir? Bu ve benzeri olaylar üzerinde ayrıca duracağımızı vaat etmiş idik; bu vaadimizi yerine getireceğiz, pek yakında!

[21] Anadolu deyince Türkiye'nin bugünkü Asya tarafındaki hudutları içinde bulunan toprakları düşünemeyiz sadece Orta çağdaki Anadolu'ya Irak ve Suriye de dâhil idi. Onun için meselâ Suriye'de 13-14. asırlarda yazılmış bir eserden bahsederken "... Anadolu dışında yazılmıştır.." gibi bir hüküm bence doğru değildir.

[22] *Garîbnâme*'nin sonunda yer alan bu mısralar için herhangi bir nüshasına bakılabilir. Onbeş seneden beri Amerika'da çıkarmakta olduğumuz *Türklük Bilgisi Araştırmaları* adlı derginin kapağına, 13.sayısından itibaren, Âşık Paşa'nın bu yediyüz sene evvelki yakınmalarını koyduk: Türk yazı dilini bir ilim dili hâline getirmenin, bugün ayakta durabilmemiz için gerekli olduğunu daha iyi anlayalım diye!

[23] Eğitim ve öğretim dilinin Farsça oluşu ve bunun tarihî seyri, etkileri hakkında bir başka münâsebetle epeyi laf edeceğiz.

[24] Bursa İl-Halk Kütüphanesinde Ulu Cami kısmında 2474 numarada kayıtlı olup üzerinde bir mezuniyet tezi yapılmıştır: M. Necmettin Hacieminoğlu, "Sa'lebi'nin Kısasu'l-Enbiya'sının Tercümesi üzerinde bir Gramer denemesi", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XI İstanbul 1961), s. 47-66.

[25] Bu mühim vesîkanın yeniden tefsiri ve diğer takvim meseleleri için yeni çıkan şu son derece önemli esere bakılabilir: Louis Bazin, *Les Systemes Chronologiques dans le monde Turc Ancien*. Bibliotheca Orientalis Hungarica XXXIV (Budapeşte 1991), 571 s. [adı geçen metin için bk. s. 247-248].

Parvus'un 1910, 1 Mayıs Bayramı Üzerine Mektubu

MARGIT SCHREINER

Mektubun ilk ve son sayfaları

Alexander Israel Helphand (Parvus Efendi) (1867-1924) Odesalı bir Yahudi ailesinden geliyor. Rusya'daki sosyalist hareketin başlangıç çalışmalarında yer almış ve Sibirya'daki sürgün yıllarından sonra Almanya'ya gelip, buradaki sosyal-demokrat harekete katılmış. Kautsky, Bebel ve Rosa Luxemburg'un yanısıra, Rus devrimci mücadelesinin önemli şahsiyetlerinden Plekhanov ve Troçki de Parvus'un 'mücadele arkadaşları' arasında yer alıyor. Parvus Efendi, 1910 yılında İstanbul'a geliyor ve milli Jöntürk hareketini desteklemek amacıyla çeşitli çalışmalar yapıyor, bu meyanda Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlarını analiz eden bir çalışması yayımlanıyor ve Parvus burada, Osmanlı'nın sömürülmesine karşı çareler öneriyor. İşin bir başka ilginç yanı da, Parvus'un bir "fakir-i âdem" olarak geldiği İstanbul'u zengin ve politik alanda etkinlikleri olan, önemli bir işadamı olarak terketmesi olsa gerek!.. Politika ile ticareti bir araya getirmekte pek bir başarılı olan Parvus'un, Berlin-Dahlem'deki Gizli Prusya Devlet Arşivi'nde bulunan evrakları arasındaki "Şark Mektupları"nın ilginç bir yanı da, bu mektupların yazıdan çok hesap ve rakamlarla dolu olması!.. Aşağıda Türkçe çevirisini bulacağımız mektubunda, Parvus İstanbul'da 1910 yılında yapılan 1 Mayıs kutlamalarını anlatıyor.

Bu çalışmadaki yardımlarından dolayı Fehmi, Necdet, Ufuk ve Tayfun'a teşekkür ederim.

Bak.: Mete Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar, İstanbul 1991.

Scharlau/Zeman, Freibeuter der Revolution, Köln 1964.

(İngilizcesinin şömizi yukarıda olan bu kitabın Türkçesi yakında İletişim Yayınları arasında çıkacak.)

Paul Dumont, "Un économiste social-démocrate au service de la jeune turquie", Paris 1980.

Türkiye'de 1 Mayıs Bayramları

Daha üç yıl öncesine kadar, Türkiye'de modern bir şekilde, 1 Mayıs Bayramı'nı kutlamak delicesine bir fikir olurdu. Fakat şimdi durum değişti. Ancak geçen yıl Konstantinopel'de yapılan 1 Mayıs kutlamalarına sadece 15 işçi katıldı, ayrıca akşamleyin de Ermeni öğrencilerin yer aldığı bir toplantı yapıldı. Fakat bir yıl içinde, sosyalist birlik düşüncesi ileriye doğru sessiz sedasız bir şekilde fakat somut bir adım attı.

Evet, 1 Mayıs kutlamalarının Türkiye'de bir evveliyatı vardır. Konstantinopel'deki kadın giyim işçilerinin sendikası, başarılı bir grevden sonra, işverenlerden "1 Mayıs'a Özgürlük" hakkını almasını bildi. Şu anda 120 üyeyi kapsayan bu sendika, 1 Mayıs'ı kutlayanların da çekirdeğini teşkil ediyor. Bu sendikada, umumi sosyalist örgütü "Ergotis", Ermeni Sosyalist Partisi "Daşnaksutyun" ve diğer Ermeni Sosyalist Partisi "Hınçak"ın daveti üzerine bir araya gelen çeşitli mesleklerden bir sürü başka işçi ve de bir düzine öğrenci yer alıyor. Konstantinopel'de 1 Mayıs'da işi bırakan işçilerin toplam sayısı 500'ü, öğleden önceki 1 Mayıs kutlamalarında yer alanların sayısı ise 800'ü buluyor.

Yukarıda söylenenlerden de ortaya çıktığı gibi, çeşitli örgütler, 1 Mayıs'ı beraberce kutlamak için bir araya geldiler. Parlak bir başarı elde edildi ve bu eylem de mutlaka bu genç hareketin birleşmesine hizmet edecek. Bu ülkede hüküm süren koşullar göz önüne alınırsa, alışılmadık derecede büyük sayıda bir katılım olması, neşeli bir atmosferin oluşmasına yol açtı. Daha henüz sabah 10 sıralarında, Pipino Bira fabrikasının lâtif bahçesinde, 1 Mayıs bayramını kutlayacak olanlar bir araya gelmeye başladı. Tabiî ki, henüz, örfî idarenin hüküm sürdüğü Konstantinopel'de alenen ve dört dörtlük bir miting yapma imkânımız yok. Bu yüzden, böylesi bir denemeye de girişilmedi. 1 Mayıs Bayramı daha çok bir merasim havasını taşıyordu. Ve herkes bir araya geldikten sonra da, İşçi Bayramı'nın anlamına uygun konuşmalar yapıldı. İlk önce, Kadın Giyim İşçileri Sendikası sekreteri yoldaş Karakaş konuştu, 1 Mayıs'ın önemini anlattı, bu bayramın her türlü mi lî ve dinî kısıtlamalardan uzak olduğunu vurguladı ve bu bayramın sadece proletaryanın milletlerarası dayanışmasına hizmet ettiğini açıkladı. İşçiler haklarını savunmak için, örgütlenmek zorundadırlar. Daha önceleri, bu ülkede yaşayan bir işçi, kendisine daha iyi bir hayat kurmak istediğinde Amerika'ya göç etmekten başka bir çıkar yol bulamıyordu, "önceleri ben kendim de böyle düşünürdüm" diye devam etti konuşmacı, "fakat şimdi farklı düşünüyorum; bence, kendimize daha iyi bir geleceği kurabilmek için, memleketimizde kalmak gerekir". Karakaş Türkçe konuştu.

Sosyalist teşkilat "Ergatis" adına ise yoldaş Papadopulos uzun bir konuşma yaptı ve sosyalizm üzerine çeşitli fikirler geliştirdi. Daha sonra ise Ermenice, Türkçe, Yunanca ve Espanyolik (Yahudi İspanyolcası) konuşmalar yapıldı. Genç bir Ermeni kadın yoldaş ise coşku dolu bir söylev verdi: "Eski yönetim zamanında" diyerek konuşmasını sürdürdü, "işçiler kendi haklarını savunamıyorlardı, şimdi ise örgütlenmek ve çeşitli taleplerde bulunmak hakkımız var. Öyleyse haykıralım: Yaşasın 8 saatlik işgünü ve demokrasi! Yaşasın sınıf mücadelemizin habercisi olan 1 Mayıs! Şimdi esas kavgamız başlıyor, Yaşasın Sosyalizm!"

Toplantıda konuşmalar çok çeşitli dillerden yapılmasına rağmen herkes birbirinin ne dediğini pek güzel anlıyordu. Çünkü herkes bir diğerinin gözünde proletaryanın ortak mücadelesi için duyulan heyecanı görüyordu. Belirleyici olan gençler ve onların içinde de kadın işçilerdi. Fakat arada bir, Rus ve Ermeni mücadelelerinin fırtınası içinden kopup da gelmiş aksaçlılara da rastlamak mümkündü.

Tütün Reji işçilerinin yoğun katılımı tabiî sevindiriciydi. Bu işçiler, geçtiğimiz günlerde güçlü Reji idaresine karşı zorlu bir grevden çıktılar. Bu işçiler her ne kadar taleplerini kabul ettiremedilerse de, alınlarının akıyla mücadelelerini sonuçlandırmasını bildiler. Greve yol açan neden, 22 işçinin işten çıkartılması oldu-şirket daha sonra bu işçileri yeniden işe almak zorunda kaldı, diğer kepazelikleri de düzelteceğine söz verdi. Eğer şirketin Samsun'daki fabrikası, Konstantinopel'deki fabrikanın üretim açıklarını kapatmak için yardıma koşmasaydı, aslında zaten bir rekabet korkusu olmayan bu Tütün Reji'sine karşı yapılan grev daha da başarılı olabilirdi. İşte bu nedenle de işçiler, taleplerini ancak Reji idaresinin bütün fabrikalarını kapsayan bir genel grevle gerçekleştirebileceklerini anladılar. Bu düşünceyle de yeniden işbaşı yaptılar. Morralleri gayet yerinde ve şimdi bütün güçleriyle örgütlerini geliştirmeye çalışıyorlar. Şimdi ellerinde, grev öncesine göre çok daha fazla paraları var. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Tütün Reji'si işçilerinin bir kısmı 1 Mayıs'ta işi bıraktılar.

Şenliğin sona ermesiyle birlikte, toplantıya katılanlar, kırmızı 1 Mayıs kurdelelerini takmış olarak, düzenli bir şekilde deniz yönüne doğru yürümeye başladılar. Güzergah, Konstantinopel'in ana caddesiydi. Bazen biz sosyal-demokratlara da faydası dokunan tesadüflerin bir sonucu olarak, yolda, biraz önce paydos yapmış olan ve fabrikadan dışarı çıkan Tütün Reji'si işçilerine rast geldik. Tabiî ki onlar da yürüyüş kafilesine katıldılar. 1 Mayıs kurdelelerini taktılar ve bin kişiden daha fazla bir sayıya ulaşan kafile, neşeli bir şekilde uzun cadde boyunca yürümeye devam etti. Henüz Konstantinopel polisi, Prusyalı Bay von Jagow'un emri altında olmadığından, herşey örnek olacak bir düzenlilik içinde cereyan etti. Akşamleyin ise önemli sayıda katılanın olduğu üç toplantı yapıldı. Büyük işçi merkezi Selânik'de kutlanılan 1 Mayıs bayramı ise çok daha şaşaalı geçti. Orada yapılan mitinge üç binin üzerinde insan katıldı. Selanik'de sıkıyönetim olmadığı için de, polis oradaki bu mitinge izin verdi.

1 Mayıs bayramı ayrıca Kavala, Üsküp ve diğer yerleşim merkezlerinde de kutlandı. Fakat oralarda ne olup, bittiğine dair bana henüz bir haber ulaşmadı. Selanik ve Konstantinopel'de ortak olarak, şu aşağıdaki kararlar alındı:

"Bir Mayıs'ı kutlamak üzere toplanmış olan kadın ve erkek işçiler, kapitalizmin zulmüne karşı ayaklanmış olan bütün dünya işçileriyle olan dayanışmalarını ilân ederler. Burada toplanmış olan işçiler etkili bir iş güvenliği yasasının çıkartılmasını ve özellikle de 8 saatlik işgününün gerçekleştirilmesini ve çocukların çalışmasının yasaklanmasını talep ederler... Burada toplanmış olan işçiler, halklar arasına nifak tohumları eken ve de savaş çıkarmak için elinden geleni ardına koymayan kapitalist devletlerin emperyalizmini protesto ederler... Burada toplanmış olan işçiler, Osmanlı topraklarındaki tüm işçileri, millet ve din farkı gözetmeksizin, enternasyonal kapitalizmin iktisadî ve siyasî zulmüne karşı anavatanı müdafaa etmeye çağırırlar... Ve en nihayet, anhası minnası, şunu da bildirelim ki, Türkiye proletaryası uyanmaktadır ve bağrında da Türk parlamentarizmini savunacak olan güç, yavaş yavaş filizlenmektedir..." ☆

Parvus

(Almancadan çeviren: Margit Schreiner)

Yıldız Sarayında Bir Yahudi Mezartaşı ve Türkiye Yahudileri Tarihi Hakkında Başlıca Araştırmalar

Prof. Dr. SEMAVİ EYİCE

Çok yıl önce, Yıldız Sarayı'nın o yıllardaki müdürü Afif Duruçay, sarayın bir deposunda Grekçe olmasına ihtimal verilen kitabeli bir taş bulunduğunu haber vererek, bunu bir defa görmemi söylemişti. Gidip taşı gözden geçirdiğimizde bunun Grekçe değil, kısmen İbranice, kısmen de Almanca yazılı olduğunu tesbit etmiştik. A. Duruçay o sıralarda yayınlamakta olduğu *Yıldız Sarayı Bülteni*'nin çıkacak sayısında basılmak üzere bu taşa dair bir makale istediğinden, kısa bir yazı hazırlayarak teslim etmiştik. Fakat bültenin bu sayısı hiçbir vakit yayınlanamadı. Çok yıl önce hazırladığımız küçük araştırmamızın sonuna, Türkiye Yahudiliğine dair bir bibliyografya denemesi ekleyerek *Tarih ve Toplum*'da yayınlamayı düşündük. Böylece bu yazı meydana gelmiş oldu.

I.
Yıldız Sarayı'ndaki Yahudi Mezartaşı

Harp Akademisi tarafından boşaltıktan sonra, kısmen Kültür Bakanlığına bağlı bir müze olarak restorasyonu yapılmakta iken Yıldız Sarayı'nda mermerden bir mezar steli bulunmuştu. Arabacılar dairesinde yerde döşeli olarak bulunan bu taş, yerinden çıkarılarak depoda muhafaza altına alınmıştır.[1] Söylendiğine göre aynı yerde, yerde döşeli olarak daha başka mezartaşları varmış. Ölçüleri, 0 m 93 boyunda, 0 m 48 genişliğinde ve 0 m 095 kalınlığında olan mermer levhanın bir yüzünde, üstteki İbranice, alttaki Almanca olmak üzere iki ayrı metin işlenmiştir. Fakat yazıların sağ tarafı çok aşındığından burada harfler zor seçilmekte, dolayısiyle kelimeler güçlükle okunabilmektedir. Hatta aşağıya doğru inildikçe, satırların sonları belirsiz bir duruma gelmektedir.

Yahudi Mezartaşı

Bu taşı gördüğümüzde, kitabesinin ikinci bölümünün Alman dilinde olduğunu farketmiş ve bunun bir Yahudiye ait bir mezartaşı olduğunu anlamıştık. İstanbul Hahambaşılığından Izak Haleva tarafından okunan ve yapılan çeviriye göre taşın yukarısında, bir rozet içinde, İslâmi mezartaşlarındaki "Ruhuna Fâtiha" anlamındaki formülün benzeri olan yazı bulunmaktadır. Bunun altındaki üç satır halinde İbranice yazıda şunlar ifade edilmiştir:

1. Moşe (Şelev) Bar Avraam
2. 25 Tişri 5653 tarihi
3. Cennet mekânı olsun.

Izak Haleva'nın yaptığı açıklamaya göre, kitabe İbranice bilgisi yeterli olmayan biri tarafından yazılmıştır. Bazı harfler yanlıştır. *Bar* ise "dünyadaki Yahudi topluluklarının belli başlı kesimlerince dinî dualar okunurken kullanılan bir sözdür". Mezar sahibinin ölüm tarihi 1893 olmalıdır. Nihayet son satır, "Cennet mekânı olsun" formülünün sadece harfleridir.

Bunun altında işlenmiş olan Almanca metin, 0m 032 yüksekliğindeki harflerden meydana gelmiş olup yedi satırdır. Okuyabildiğimiz kadarı ile şöyledir:

1. HİER RUHET
2. M.J. ABRAHAM
3. ISAAK GEBOREN
4. ZU Kİ [S] CHİN [EF]
5. IM JAHRE 1. 1.
6. GESTORBEN IM
7. JAHRE 1...

Bu Almanca metinin tercümesi şöyle yapılabilir:

"Burada 1.1. yılında Kişinef'de doğan 1... yılında ölen M.J. Abraham Issak yatıyor". Dördüncü satırda, Isaak (veya Izak)'ın doğum yerinin adı oldukça silik durumdadır. Bunun Kishinew (=Kişinef) olduğunu sanıyoruz. Kişinef, 1918'de Romanya'nın olan, 1940'da Sovyetler Birliği sınırları içine alınan, İkinci Dünya harbinde kısa süre tekrar Romanya'ya ait olduktan sonra, yeniden Rusya sınırları içine giren bir Besarabya şehridir. Abraham'ın mezartaşı Alman dilinde olduğuna göre, o herhalde Aşkenaz Yahudilerinden idi. Bu dilin, Romanya'nın çeşitli yerlerine yerleştirilen Almanlar yüzünden bu ülkede yaygın olduğu bilinir. Odessa ile Yaş (Iaşi) arasında olan Kişinef (Rumence olarak: Chişinău, Rusca Kischinew)'in de halkı 1940'a kadar başta Rumenler ve Yahudilerden sonra sırası ile Rus, Alman, Ermeni, Grek ve Bulgarlardan oluşmuştu.[2] Abraham'ın hangi tarihte dünyaya geldiği, rakkamların çok silik olmasından dolayı tam olarak anlaşılamazsa da, iki tane 1 rakkamının belli olması 1811 veya 1819 tarihlerinden biri olması ihtimalini akla getirir. Ölüm tarihi ise İbranice metinde 1893 olarak tesbit olunmaktadır. Bu duruma göre Kişinef'li Abraham, 82 veya 74 yaşındayken İstanbul'da ölerek burada gömülmüştür.

Mezartaşı önemli ve tarihte iz bırakmış bir kişiye ait olmamakla, hatta ne işle uğraştığı dahi bilinmemekle beraber, böyle bir taşın Yıldız Sarayı'nda bulunuşu şaşırtıcıdır. Tahminimize göre bu mezartaşı, Yıldız Sarayı'nın kuzeyinde, Orhaniye kışlasından aşağıya, Ortaköy deresine doğru uzanan büyük Yahudi mezarlığından gelmiş olmalıdır. Ya bu mezarlığın ucu evvelce Sarayın park duvarlarına kadar uzandığından, veya hemen yakında olan bu mezarlıktan taş alınması gerektiğinden, bu kitabe, Yıldız Sarayı'nın içine girmiş ve döşeme kaplaması olarak kullanılmıştır. Bu işin ne vakit yapıldığını ise, ancak buluntu durumunu inceleyerek belki anlamak mümkündür. Bu taş, Yıldız Sarayı'nda Arabacılar dairesi yapıldığında getirilmiş olabileceği gibi, burası Harp Akademisi olduğu yıllarda da getirilmiş olabilir.

II
Türkiye Yahudileri Tarihi

Osmanlı Devletinde yaşayan Yahudilerin tarihi şimdiye kadar, birkaç tarihçi tarafından yazılmış ve yayınlanmıştır. Bildiğimiz kadarıyla bunların ilki, eserini önsözünde belirttiği gibi "...ömrünün on yılını harcayarak..." hazırlayan M. Franco'dur.[3] "*Başlangıcından günümüze kadar Osmanlı Devletinde Yahudilerin tarihi hakkında bir deneme*" başlığı ile yayınlanan bu Fransızca kitapda, konu oldukça etraflı surette işlenmiştir. Fakat en büyük kitap, Franco'nun eserinde de adı geçen Ruscuk'lu Salomon Abraham Rosanes (1862-1938)'in kaleminden çıkmıştır. "*Doğu'da ve Türkiye'de Yahudilerin tarihi*" başlıklı bu altı ciltlik kitap, İbranice olarak basılmıştır.[4] Aslını göremediğimiz bu hacimli eserin Almancası (kısmen veya tamamen) olduğuna dair bir nota da rastladıksa da, bunun da doğruluk derecesini bilemiyoruz.[5] Rosanes'in büyük çalışmasının üçüncü cildi, 1575-1640 yıllarını, dördüncü cildi ise 1640-1730 yıllarını içine aldığına göre, Türkiye Yahudiliğinin tarihinin çok ayrıntılı biçimde işlendiği anlaşılır. P. Baudin adında bir kişinin hazırladığı, "*İstanbul Yahudileri, Tarihi Araştırma*" başlıklı kitabını da şimdiye kadar elde etmek mümkün olmamıştır.[6] İstanbul'da basılan bu yayının ufak hacimli olduğu hatta belki de bir broşür olduğu sanılır.

Türkiye Yahudilerinin tarihi hakkında en geniş araştırmalar, İstanbul Darülfünun'unda uzun yıllar öğretim üyeliği yapan, milletvekili olarak bir süre Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de yer alan Avram Galanti Bodrumlu (1873-1961) tarafından yapılmıştır. Galanti veya Fransızca yazılışı ile Galanté, genellikle Fransızca olarak basılan yayınlarında, başta İstanbul olmak üzere,[7] İzmir Yahudilerinin tarihlerine dair belge ve malzemeleri bir araya getirdiği gibi,[8] bazı dergilerdeki makalelerinde veya ince broşürler halinde basılan araştırmalarında Türkiye Yahudilik tarihi ile ilgili çeşitli konuları yayınlamıştır. Galanti'nin zengin bibliyografyasında, Türkiye Yahudiliğine dair pek çok incelemenin yer aldığı görülür.[9] Galanti'nin çalışmaları hep tarihi konular üzerinde olduğundan, Yahudiliğin tarihî eserleriyle fazla meşgul olmamıştır.[10] İstanbul'daki sinagog (havra)'ların tarihçe ve mimarileri şimdiye kadar incelenmediği gibi,[11] İstanbul'un büyük Yahudi mezarlıkları (maşatlık) da hiçbir meraklı tarafından bir araştırma konusu yapılmamıştır. Halbuki Hasköy, Ortaköy ve Kuzguncuk'daki büyük Yahudi mezarlıkları kitabeleri bakımından olduğu kadar, lâhitleri üzerlerindeki süslemeler bakımından da

dikkat çekicidir.[12] Şüphesiz bu konu hakkında çalışacakların, lâhitleri tarihleyebilmek, sahiplerinin mesleklerini öğrenebilmek için üzerlerindeki İbranice yazıları okuyabilmeleri de gereklidir.

Türkiye Yahudileri tarihinde özellikle XVII. Yüzyılda ortaya çıkan, "sahte Mesih", Şabatay Sevi (veya Tsevi) olayı üzerinde durulmuştur.[13] Dönmeliğin kurucusu olan Şabatay Sevi (1626-1676) hakkında Batı'da daha o dönemde yayınlar yapıldığı gibi, Franco da, kitabının yirmi sahifesini ona ayırmıştır. Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesinden az önce J.Kastein tarafından yayınlanan Almanca kitap, Batı kaynaklarının yardımıyle Şabatay Sevi'nin Osmanlı topraklarındaki maceralarını anlatır. Bu eser, Batı'da evvelce basılmış gravürler ile de zenginleştirilmiştir.[14] Bir kaç yıl sonra J. Kastein'in kitabını, Türkiye kaynakları ile tamamlamak ve birçok yeni kaynak ve belge ilâve ederek Avram Galanti aynı konu üzerinde bir kitap yazdıktan başka,[15] İbrahim Alâettin Gövsa Şabatay hakkındaki ilk Türkçe incelemeyi yapmıştır. Önce *Yedigün* dergisinde bu konuya dair dört makale yayınladıktan sonra, topladığı bilgileri başlıbaşına bir cilt halinde toplamıştır.[16] Bunda "dönmeler" hakkında da bilgiler verildikten başka, sonraki gelişmesi ve çeşitli kolları üzerinde de durulmuştur.[17] Daha sonraları Galanti, Şabatay ile ilgili Ermenice bir yazıyı da bir makalesine konu yapmıştır.[18] Fakat Şabatay Sevi'ye dair en etraflı ve en mükemmel araştırma Gershom Scholem tarafından gerçekleştirilmiştir. İlk olarak 1957'de İbranice olarak basılan bu eser, daha genişletilerek İngilizce ve on yıl sonra da Fransızca olarak yayınlanmıştır.[19] Ancak, Şabatay ile başlayan ve sonraları birkaç kola ayrılan "dönmelik" ile bunun Müslüman-Türk cemiyetindeki izleri Gövsa ile A. Küçük'ün çalışmalarında bulunmaktadır. Scholem'in eserinin yol göstericiliği ile, bir kaç yıl sonra Fransızca bir romanın da çıktığına işaret edilebilir.[20]

Osmanlı idaresi sırasında Yahudilerin yoğun olarak yaşadıkları Selânik'in Yahudilerine dair de monografyalar da yayınlanmıştır. J.S. Emmanuel'in kitabının ardından[21] J.Nehama'nın beş ciltlik büyük bir Selânik Yahudileri Tarihi çıkmıştır.[22] Galanti ise Sakız ve Rodos adaları Yahudiliğine dair bilgileri bir kitapda toplamıştır.[23] Nihayet Türkiye Yahudiliği tarihi ile ilgili olarak büyük onyedi ciltlik *Encyclopedia Judaica* için değişik yazarların hazırladıkları, *Adrianople, İstanbul, Ottoman Empire, Saloniki, Turkey* vs. maddeleri de hatıra gelir.[24] Bu maddelerde Yahudilerin bilhassa hukukî durumları ile İkinci Dünya harbinden sonraki durumları özetlenmiştir.

Bu yazımıza konu olan Yıldız Sarayı'ndaki mezartaşının önemli bir tarih belgesi sayılamıyacağını belirtmiştik. Bu, sadece Osmanlı Devleti'nde Yahudilerin nerelerden geldiklerini gösteren küçük bir işarettir. Yazımızın ikinci bölümünde kısa bibliyografyasını derlemeğe çalıştığımız yayınlar ise Türkiye Yahudilerinin tarihçesini tanıtan belli başlı yayınlar olup, eksiksiz olmak iddiasında değildir. Nitekim Osmanlı dönemi Türk tarihinde çeşitli yollardan ün yapmış Yahudilere dair de bazı yayınlar olduğu gibi, bazıları da üzerlerinde çalışmayı beklemektedir. Onbeşinci yüzyıl ilk yarısı içinde, Anadolu ve Rumeli'de uzun bir seyahat yaparak, gördüklerini anlatan Bertrandon de la Broquière Sultan II. Murad'ın yanında çok güçlü müşavir durumunda olan bir Yahudinin varlığından bahseder.[25] Fatih Sultan II. Mehmed'in özel hekimi olan Yahudi asıllı Maestro Jacobo di Gaeta, Yakup Paşa adıyla tanınmıştır. Osmanlı Sarayı'nda Batı'nın ajanı olarak zararlı faaliyetleri olan bu hekimin, Padişahın ölümünde de parmağı olduğu söylenir.[26] Yavuz I. Selim ve Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk yıllarında Başdefterdar olan ve pek çok vakıf bırakan Abdüsselâm Bey (veya Çelebi) de, aslında Müslüman olmuş bir Yahudidir.[27] Padişah II. Selim döneminde, Sultanın güvendiği bir kişi olarak çok önemli durumu olan "Frenk Beyoğlu", Yussuf Nasi de aslında Don Joseph Nassi adında bir Yahudidir.[28] Portekizli Alvaro Mendes-Salomon Aben Yaèche (1520-1603), III. Murad yıllarında, Midilli Bey'i olacak kadar Osmanlı Sarayı'nda etki sahibi olmuştur.[29] Padişah II. Selim'in zevcelerinden Nurbânu Sultan (öl.1583)'ın da Yahudi asıllı olduğu iddia edilir.[30] Osmanlı tarihinde adı geçen bir Yahudi de Esther Kyra adındaki kadındır.[31] Daha yakın tarihte, II. Mahmud döneminde, Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn'da ders veren Başhoca Ishak Efendi (öl.1834)'nin aslında Yahudi olduğu iddia edildiği gibi, Karlovolu Türk olduğu da söylenir.[32] İkinci Meşrutiyet yıllarında İttihatçılar ve Türkçülerin arasına karışarak, kitaplar ve *"Türk Yurdu"* dergisinde makaleler yazan ve sonra Almanya'ya giderek, Parvus adıyla tanınan komünizmin başta gelen ideologlarından olan A. Israel Helphand (1867-1924) da bir Rus Yahudisidir.[33] Bunlar akla gelen adlardan sadece birkaçıdır.

İstanbul ve diğer şehirlerdeki havraların tarihî ve mimari değerleri bugüne kadar yeteri kadar araştırılmadığı gibi,[34] büyük maşatlıklardaki mezartaşlarının da kitabeleri derlenmemiştir. Bu gerçekleştiği takdirde tarih boyunca Türk şehirlerinin birçoğu ile İstanbul'un sosyal yapısında yeri olan Yahudilerin tarihi daha iyi aydınlanmış olacaktır.[35] ☆

1 Fuad Ezgü, *Yıldız Sarayı tarihçesi* (Harb Akademileri Komutanlığı Yayını, 1) Yıldız-İstanbul 1962, planda no. 170 ve 172.

2 A. Cicio Pop ve Zoltán Németh, *Reiseführer durch Rumaenien*, Bucureşti 1932, s. 308 vd., s. 313'de havra (Sinagog)'ların çokluğu hakkında. İlk havranın 1774'te kurulduğu Kişinef, 1818'de Rus idaresinde Besarabya'nın başşehri olunca çok gelişmiş ve bilhassa Rusya'dan buraya Yahudiler gelmiştir. 1838'de büyük bir havra yapılmıştır. Burada yetişen Yahudi ünlülerin Alman adlı oluşları (J. Eichenbaum, J. Goldenthal) dikkat çekicidir, bkz. Kishinev mad. *Encyclopaedia Judaica*, X, süt. 1063-69.

3 M. Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottoman, depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris 1897.

4 Salomon Abraham Rosanes, *Korot ha-Yehudim be-Turkyah ve-Arzot ha-Kedem*, 6 cilt, Sofia 1930-1945. Rosanes'in bu ana eserinden ayrıca, Rosanes ailesi hakkında Fransızca bir kitabı (1885), Eski Yahudi sikkeleri ve Rusçuk Yahudileri (1914) hakkında da yayınları vardır. Bu hususda bak. *Encyclopaedia Judaica*, XIV, s. 263.

5 S.A. Rosanes'in *Geschichte der Juden in der Türkei* başlığı ile Almanya'da Schwager ve Fraenkel kitapevi tarafından yayınlanmış Almanca bir eserinin notuna da rastlanmıştır. Bu eserin III.

cildi 1575-1640 yıllarını içine almaktadır ve 1913'de basılmıştır. Yukarıda not 4'deki Ansiklopedide böyle bir Almanca baskıdan sözedilmez. Bu bibliyografik meseleyi biz şimdilik açık bırakıyoruz. Birinci Dünya harbi içinde, Türkiye ile ilgili çeşitli konulara dair "Deutsche Vorderasienkomitee" bir dizi broşür yayınlamıştır. Bunlardan biri de Yahudilere dairdir, Davis Trietsch, *Die Juden der Türkei* (Laender un Völker der Türkei, 8) Leipzig 1915.

P.Baudin, *Les Israélites de Constantinople, Étude historique,* İstanbul-Galata, tz. Aynı yazarın (adına d'Allauch eklenmiş olarak), *La Turquie et les Ottomans,* Paris tz. büyük bir kitabı da vardır.

Abraham Galanté, *Histoire des Juifs d'Istanbul, depuis la prise de cette ville en 1453 par Fatih Mehmed II, jusqu' à nos jours,* İstanbul I, 1941, II, 1942.

Abraham Galanté, *Histoire des Juifs d'Anatolie, Les Juifs d'İzmir* (Smyrne). İstanbul, I, 1937, II, 1939. Aynı yazarın belgeleri topladığı bir dizi yayını daha bulunmaktadır: *Documents officiels turcs concernant les Juifs de Turquie,* İstanbul 1931; *Recueil de nouveaux documents; Nouveau recueil..., Encore un Nouveau recueil.. Quatriéme recueil...* Bu son kitapların basılıp basılmadığını öğrenemedik.

Abraham Elmaleh, *Les grandes figures de Judaisme, Le Professeur Abraham Galanté, sa vie et ses oeuvres,* İstanbul 1946-47; aynı yazarın *Ha-Profesor Abraham Galanté,* başlığı ile 1954'de basılmış İbranice bir kitabı daha vardır, ayrıca bk. M.M (*artin*) Pl (essner), *Abraham Galante* mad. *Encyclopaedia Judaica,* VII, süt. 258.

10 A.Galanti-Galanté, *Türkler ve Yahudiler,* İstanbul 1928; genişletilmiş olarak, *Turcs et Juifs, Etude historique, politique,* İstanbul 1932; *Abdul Hamid II et le Sionisme,* İstanbul 1933; *Médecins juifs au service de la Turquie,* İstanbul 1938; *Appendice à l'ouvrage Turcs et Juifs, étude historique et politique,* İstanbul 1937; *Les Juifs sous la domination des Turcs seldjoukides,* İstanbul 1941.

Aynı konuda ayrıca bkz. Hikmet Tanyu, *Tarih boyunca Yahudiler ve Türkler,* 2 cilt, İstanbul 1970.

11 A. Galanté, *Les synagogues d'Istanbul,* İstanbul 1937, aslında *Haménora* adlı dergide basılan bu makale ince bir broşür halinde de yayınlanmıştır. Ancak bu küçük araştırmada sadece havraların adları, ne vakit kuruldukları (bilindiği kadarıyla), ve hangi topluluğa ait oldukları kısaca bildirilmiştir. Ayrıca bkz. *aşağıda not 34.*

12 Osmanlı idaresi sırasında İstanbul'daki Yahudi mezarlıkları bazı fermanlarla korunmuştur, bu hususta bkz. Ahmed Refik (Altınay), *Hicri onuncu asırda İstanbul hayatı,* İstanbul 1935 (2.bask.) s. 53-56, No.16,17,18,21; ay.yz. *Hicri onüçüncü asırda İstanbul hayatı,* İstanbul 1932, s. 29, no. 21; ayrıca bkz. S. Eyice, *İstanbul, Tarihî eserler* mad. *İslâm Ansiklopedisi,* V.2, s.1214-136.

13 *Shabbetai Zevi* (1626-1676), mad. *Encyclopaedia Judaica,* XIV, süt. 1219-1254, bu çok geniş maddenin ölçülerine uygun olarak çok zengin bir de bibliyografyası vardır.

14 J. Kastein, *Sabbatai Zewi, der Messias von Ismir,* Berlin 1930; aynı kitabın İngilizcesi de çıkmıştır, *The Messiah of Izmir-Sabbatai Zevi* (çev.Hundley Paterson) London 1931 Joseph Kastein'in gerçek adı Julius Katzenstein (1890-1946)'dır.

15 A.Galanté, *Nouveaux documents sur Sabbetai Tsevi, Organisation et us et coutumes de ses adeptes,* İstanbul 1935.

16 İbrahim Alâettin Gövsa, *Sabbatay Sevi, İzmirli meşhur sahte Mesih hakkında tarihî ve içtimaî tetkik tecrübesi,* İstanbul tz.

17 Gershom Scholem, *The Crypto-Jewish seckt of the Dönmeh (Sabbatiens) in Turkey,* şu kitapta: *The Messianic Idea in Judaism and other Essays on Jewish Spirituality,* New York 1971, s. 142-166. Dönmeler hakkında 1920'li yıllardaki İstanbul gazetelerinde yapılan polemik hususunda bkz. I.A. Gövsa'nın *yukarıda not 16'daki kitabı.* Bu konuda bir doktora tezi olarak etraflı bir araştırma yapılmıştır, bkz. Abdurrahman Küçük, *Dönmeler ve Dönmelik tarihi,* İstanbul tz..

18 A. Galanté, *Un document arménien inédit-Sabbetay Sevi dans la légende orientale, L'Etoile du Levant* gazetesi, İstanbul 10 Eylül 1948. Ayrıca bkz. *Haménora*'nın Temmuz-Eylül 1934 sayısından çevrilen "Sabbetay Sevi Hakkında Ermenice Bir Şiir, " *Tarih ve Toplum,* Sayı 96 (Aralık 1991), s. 44-49.

19 Gershom Scholem, *Sabbatai Tsevi, Le Messie Mystique 1626-1676.* (çev. Marie-José Jolivet ve Alexis Nouss) Paris 1983. Bu kitap önce İbranice olarak çıkmış (Tel Aviv, 1957), sonra daha genişletilerek İngilizcesi basılmıştır, *Sabbatai Sevi, The Mystical Messiah,* (çev. R.J.Zwi Werblowsky) Princeton 1973. Fransızcası bu baskının çevirisidir.

20 C.Gutman, *La folle rumeur de Smyrne,* Paris 1988.

21 J.S.Emmanuel, *Histoire des Israélites de Salonique,* 1936.

22 J.Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique,* 5 cilt, 1935-1959.

23 A. Galanté, *Histoire des Juifs de Rhodes, Chio, Cos etc...,* İstanbul 1935. Başta Rodos olmak üzere bütün Ege denizi adalarındaki Yahudilerin tarihini ortaya koymak gayesiyle başlanan bu kitap tamamlanamadan kalmıştır.

24 *Adrianople,* mad. *Encyclopaedia Judaica,* I; *Istanbul* mad. *ay, yerde,* IX, süt. 1086 - 1099; *Salonika* mad. *ay.yerde,* XIV, süt. 699 - 708; *Turkey* mad. *ay.yerde,* XV, süt. 1456 - 1463.

25 Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d'Outremer* (yay.Ch.Schefer), Paris 1892, s. 191.

26 Âşıkpaşazade, *Tarih,* yay. Atsız, *Osmanlı tarihleri,* I), İstanbul 1949, böl. 159; s. 244; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî,* IV, s. 646-647; F. Babinger, *Ya'kub-Pascha, ein Leibarzt Mehmed's II, Rivista degli Studi Orientali,* XXVI (Roma 1951) s. 87-113.

27 Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadîkatü'l-cevami,* İstanbul 1281, s. 309 (İstanbul'daki mescidi münasetiyle); M.Süreyya, *Sicill-i Osmanî,* III, s. 337 ve IV, s. 812; İsmail Hami Danışmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi,* İstanbul 1948, II, s. 434; İstanbul yakınında vakfettiği tekke ve oradaki türbesi hak. bkz. S. Eyice, *Tarihte Küçükçekmece, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* sayı 6-7 (1977/78) s. 69-70, 72, 90-98 bilhassa not 98.

28 Safvet Bey, *Yusuf Nasi, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası,* II, sayı 16 (1912) s. 982-993; A.Galanté, *Don Joseph Nassi, Duc de Naxos, d'aprés de nouveaux documents,* İstanbul tz. (1913 ?), Bene-Berith Kurumunda 15 Şubat 1913'de verilen konferansın Fransızca metnidir.

29 A. Galanté, *Don Salomon Aben Yaéche, Duc de Métiléne,* İstanbul 1936.

30 Ahmed Refik (Altınay), *Kadınlar Saltanatı,* İstanbul 1332 (1916), I, s. 95; Çağatay Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları,* Ankara 1980, s. 40.

31 A.Galanté, *Esther Kyra, d'aprés de nouveaux documents, Contribution à l'Histoire des Juifs de Turquie,* İstanbul 1926.

32 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri,* III. İstanbul 1342, s. 254-255; yeni baskısı, (haz. İsmail Özen) İstanbul 1975, III, s. 272-274; matematikçiliği hakkında bkz. Kerim Erim, *Riyaziye,* şu eserde, *Tanzimat I.* İstanbul 1940, s. 479.

33 Z.B.Zeman ve W.B.Scharlau, *The Merchant of Revolution, The Life of Alexander Israel Helphand (Parvus) 1867-1924,* London 1965, s. 125-144; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar,* 4.bas., İstanbul 1991, cilt I, s. 37 ve 56.

34 Edirnekapısı yakınında, Tekfur Sarayı dolaylarında Kastoria (Kesriye) havrası son yıllarda cemaat kalmadığı için terkedilmiş, yavaş yavaş yıkılmış ve içindeki ahşap malzeme yağma edilmiştir. Halbuki bu eski yapının duvar ve tavanlarında pek çok resim vardı. Bunlardan bir kısmı dini olmakla beraber, Kızkulesi, Galata'da bir yangın gibi İstanbul görünümleri de bulunuyor idi. Burası hak. bkz. Anonim, *İstanbul Edirnekapı'daki XIX. yüzyıla ait önemli ve ilginç dinsel bir yapı: Tekfur sinagogu, Pirelli Dergisi,* 14. yıl, sayı 167 (Ağustos 1978) s. 3; burası hakkında Birol Alpay tarafından hazırlandığı bildirilen geniş araştırma şimdiye kadar basılmamıştır. YÖK yasası çıkıp, Edebiyat Fakültesinde öğrencilerin lisans tezleri yapmaları kaldırılmadan, Sanat Tarihi bölümünde okuyan öğrencilere çeşitli konular verildiğinde, bir tanesi de Balat ve çevresindeki on havraya dair bir çalışma yapmıştı.: Nilüfer Akıncı, *İstanbul'da Balat semti ve çevresi havraları.* İ.Ü.Edebiyat Fakültesi-Sanat Tarihi lisans tezi, 1981.

35 Son yıllarda Yahudilerin yoğun oldukları Balat hakkında iki yayın yapıldığına da burada işaret ederiz. Bunlardan birini elde etmemiz mümkün olmadı. Diğeri Jak Deleon, *Balat,* İstanbul 1991. Ayrıca Ortaköy'e dair de küçük bir broşür tarafımızdan basılmıştır, bkz. S. Eyice, *Ortaköy Tarih-Sosyal ve Mimari Doku,* İstanbul 1991.

İstanbul Yahudilerine ve havraların a dair önemli bir makale de şudur: U. Heyd, *"The Jewish Communities of İstanbul in the Seventeenth Century," Oriens,* VI, 2 (1953) s. 299-314.

Redaksiyonun notu :

Biz de, hocamızın değerli çalışmasına en son çıkan Türkçe iki kitabın adını ekliyoruz:

Moshe Sevilla-Sharon, *Türkiye Yahudileri* (İletişim, 1992) ve Moşe Grosman, Dr. Markus- *Osmanlıdan Cumhuriyete Geçişte Türk Yahudilerinden Görünüşler* (1992).

Bunlardan başka, bir de daha önce "Akdeniz'deki Yahudi kültürleri" ve "Hayım Nahum Efendi" hakkında Fransızca kitaplar yayımlamış olan hemşehrimiz ve hemşiremiz Esther Benbassa'nın, Alyans İsraelit okulları üstüne Fransızca ve İngilizce eserler yazmış bulunan Aron Rodrigue'le birlikte hazırladığı şu biyografiyi analım:

Une vie Judéo-Espagnole à l'Est: Gabriel Arié (1863-1939)
Paris: Éd. du Cerf, 1992.

-T ve T.

Kahvenin Kirli Çamaşırları

HALİL ERDOĞAN CENGİZ

Kahvenin Kırk Yıllık Hatırı

Eskiden, kahvenin Müslümân asıllı olduğu, Yemen'den geldiği, her yerde söylenir; hattâ, türkülerde bile "Kahve gelir Yemen'den" denirdi. Meğer haspa gizli din tutar, Brezilya'lardan dahi dolanarak gelirmiş de biz sonradan fark etmişiz.

Atasözümüz: "Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır" derdi. O da doğru değilmiş. Çağdaş yorumuna göre, atalarımız o sözü: "Dileyen enâyiler, bir fincan kahvenin hatırını bile kırk yıl saymakta serbesttir. Fakat açıkgözler böyle şeylere uymakla yükümlü değildirler" anlamında söylemişler de biz anlamamışız.[1] Doğrunun nasıl anlaşıldığına gelince... Şahsen, insanların birbirlerine, kurumların (ve hattâ devletin), hizmeti geçenlerine; başların ayaklara; ayakların, başlara tuvalet kağıdı taktiği uygulamayı yani önce kullanıp, ardından, kullanıldığı yerin içine bırakmayı ve tanımamayı doğal saydıkları bu zamanda (Hz. Muhammed'in hicretini esâs kabûl eden takvimin 1412'nci, Hz. İsâ'nın doğumunu başlangıç olarak alan takvimin de 1991'inci yılında), Allâh'ın kırk yılı bir buçuğa katlamasına izin verdiği bir kulu olarak, ömür denen süre içinde başımıza gelenlerden öğrenmiş bulunuyoruz. Başkaları da aynı yoldan öğrenmişler. Bir dostumuzun, yirmi yıl birlikte çalıştığı, nice kahvesini içtiği ve nice kahveler içirdiği, hattâ bir süre üstünde yer aldığı, iyilik ettiği, dâimâ "buyur" denilerek ayakta karşılandığını, adını vermeyelim diyelim bir Fevzî Efendi tarafından -kendisinin emekliye ayrılmasından ve onun hasbelkader, düşünde görse hayra yormayacağı bir orta hâlli koltuğa oturmasından sonra- "söyle" denilerek karşılanabilmesi dahi bir öğrenme yoludur ve kahvenin hatırının beş para etmediğinin kanıtlarındandır.[2]

Başkalarına içirdiği kahveleri andıkça, herkesde bir feryat figan, herkes arslan... Fakat başkalarının içirdiği kahveler hesâba girerse, acabâ *"kaç nâsiye vardır çıkacak pâk ü dırahşân?..."*[3]

Sâdece şanlarla, şereflerle, zaferlerle, yiğitliklerle, insanlıklarla değil kalleşliklerle, ihânetlerle, muhannesliklerle, hayvanlıklarla da dolu olan târihte, hatır saymamak, adının bile anılmaması gereken mâsum suçlar arasına itileceğe benzemektedir. Anlaşılıyor ki yüzsüzlük, utanmazlık, unutkanlık gibi üstün nitelikler, kahvenin dahi silinmez kara satırlarla yazdığı varsayılan vefâ, dostluk, insanlık gibi bahisleri, gönül sayfasından da kâğıt üzerinden de kökünden kazıyıp geçmektedir.

Eskilerden biri "Vefâ İstanbul'da bir semtin adıdır" demiş. Biz, bir zamanların ünlü futbol takımı ve bozası dışında İstanbul'un Vefâ'sını pek bilmeyiz ama, zaman zaman yine de merak ederiz. Bu yüzden İstanbullu dostlarımıza bir soralım bakalım: Vefâ, hâlâ İstanbul'daki bir semtin adı mıdır?

Kahvenin Bize Ettikleri

Aslında, hatırla ilgili sorunlar, insanlardan değil, kahveden kaynaklanmaktadır. İnsanlar tıpkı eskiden olduğu gibi yine aynı erdemli insanlardır amma; kahve, hatırının sayılması ve hattâ hakkının ödenmesi gerektiği dönemin kahvesi değildir. Hâsiyyetini (kafeinini), doğallığını yitirmiş, sun'îsi (yapması) bile çıkmıştır. Bu kahve eskilerin ahitleştikleri kahve midir?

Kahvenin kırdığı fındıklar, ezdiği cevizler bini aşmıştır. İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında bu kahve bize etmediğini bırakmamıştır. Yıllarca dükkânlardan, kahveliklerden,[4] kavanozlardan elini eteğini çekmiş, sevenlerini inim inim inletmiş, mübârek, sanki kimyâ olmuştur. Bir çuvalını alıp satmak, köşeyi dönmeye yetmiştir. Karaborsadan bin zahmetle 50 gramını ele geçirebilenler aman tükenmesin, soyu kurumasın diyerek nohut, arpa, kenger

tohumu, çitlenbik hatta fındık kabuğu makulesi, akıllarının kestiği ne varsa kararta kararta kavurmuşlar, ellerindekine karıştırarak azlarını çok eylemişlerdir. Çok eylenecek azı da bulamayınca, kavurduklarını kahve niyetine içmişler, yeni kahve türleri îcâd etmişlerdir.

İçilen kahvenin telvesini kurutup sonradan gelenlere ikrâm ettiği söylentisi yayılan hanımefendilerin evlerinden kahve içmeden çıkabilmek, bayanlararası yarışmalarda büyük ödüle lâyık başarılardan sayılmıştır. Kahvehâne sahipleri, sürekli ya da hatırlı müşterilerine, özel kutuda bulunan en az katkısı olanından pişirirken, yabancılara ve diğerlerine kahve adını taşıyan bir kara suyu sâde (ya da acı), az şekerli, orta şekerli ve şekerli (yani çok şekerli, şekeri ziyâde) adları altında sunmuşlardır.[5] Evinden dışarı adım atmayanlardan niceleri, hânede pişirilemeyen bir fincan kahve uğruna, kahvehâne müdâvimi olmuşlardır. Birçok kahvehâne, kahve isteyenlere "yok" satmış, kahve bulundurabilenlerin nâmı almış yürümüştür. Nice nice tiryâkî, yıllardır dâimî müşterisi oldukları kahvesiz kahvehâne'lerden ellerini eteklerini çekmek zorunda kalıp kahveli kahvehâne'lere göç etmişlerdir. Yüzünü kızartıp eşden dosttan bir pişirimlik kahve isteyenler görülmüştür. Kahve falcılarının işlerine kesat gelmiş; ev gezmelerinde baş köşeye oturtulan ve "falı çıkar" denilen hâtunlar, konuklara kahve ikrâm edilememesi sebebiyle, saygınlıklarını bir parça yitirmişlerdir. Fakat aksine, fala bakmaya bile yaramayan ve atalarımızca içilmesine tenezzül edilmeyen sütlü kahve[6] bu dönemde, bazı yörelerde, biraz saygınlık kazanır gibi olmuştur. Sütlü kahve, genel uygulamaya göre, büyükler kahve içerken "Ben de isterim" diye tutturan arsız çocukların yüzlerinin arap olmaması için alınan bir önlemden; gerçek tiryâkîlere göre de, tiryâkîlikten nasiplenmemiş kişilerin zevksizliğinden ya da bir iki kaşık kahveyi heder etmeden sütünü içemeyen dünyâya kazık kakma heveslilerinin züppeliğinden ibâretti. Çünkü ne süttü, ne de kahve... Bu yüzden biraz çıtkırıldım, kadınımsı olan tiplere sütlü kahve diyenler de çıkmıştı. Bu kahveyi gündeme getiren yeni bir zevk, yeni bir moda değil, galibâ doğrudan doğruya yokluk olmuştu. Bir fincanlık kahveden 5-6 bardak sütlü kahve çıkarılıyor, daha az kahve ile daha çok kişi ağırlanabiliyor, üstelik kavanozun bereketi de korunuyordu. Yamasız çorap ve pantalona, pençesiz ayakkabıya, ters yüz edilmemiş kumaşa, cekete pek az rastlanılabildiği o yıllarda, parasızlıktan değil, en yüksek fiyatlarla karaborsada bile bulunamadığından, kahve ikrâm edememek ayıp ya da ikrâmda bir eksiklik sayılmıyordu. Fakat, ikrâm edilebilirse sükseli oluyor, minnete de geçiyordu.

Yıllar yılları kovalamış, savaş süresince, çekirdeklikten çıktığı andan itibâren, her el değiştirişinde eklenen katkı maddeleriyle saflığını yitire yitire iyice soysuzlaşan kahve; sonunda çekirdek, dövülmüş ve çekilmiş kahve kılıklarında, bütün asâletiyle eski yerlerinde bol bol boy gösterir olmuş, önceleri çekilen büyük özlemin etkisiyle şiddetli bir saldırıya uğramışsa da, zamanla, gündelik yaşantıdaki normal yerini almıştır.

Kahvenin Karanlık Tarihinden Notlar

Söylenmediydi, duymadıydık, bilmiyorduk denilmesin; bu kahve sağlam ayakkabıya benzememektedir. Bir kerre ne idügi belli değildir. Bâde'nin yani şarabın adı kahvedir.[7] Gereği gibi tokluğa,[8] hâlis süte[9] kahve denilmektedir ve râyihâ (koku) anlamına da gelmektedir.[10] Kahve denilince bahşîş ve hediye'nin de anlaşılması gerektiğini İslâm Ansiklopedisi ve Dozy yazmaktadır.[11] Kökboyasıgillerden yirmi kadar türü bulunan ve en makbûlü Coffea Arabica olan bir ağacın adı kahvedir.[12] Aynı ağacın meyvesinin çekirdeği yine kahvedir. Bu çekirdeğin kavrulduktan sonra toz durumuna getirilmişi de, kalın çekilmişi, kırıklanmışı da kahvedir. Bunlar yetmezmiş gibi hem çekirdeğinin, hem de tozunun kaynatılmasından elde edilen içecek dahi kahvedir. Bir rengin adı, kahvedir.[13] Kahvehânelerin adı kezâ kahvedir.[14] Bu sonuncu kahvenin, sürekli gidenlerine, oturanlarına, özelliklerine ya da bulundukları yerlere göre: Amele Kahvesi, Arabacılar Kahvesi, Artistler Kahvesi, Asma Kahve, Âşıklar Kahvesi, Avcılar Kahvesi, Balıkçı Kahvesi, Bulvar Kahvesi, Çalgılı Kahve, Edebiyât Kahvesi, Emekli Kahvesi, Esnaf Kahvesi, Esrarkeşler Kahvesi, Garipler Kahvesi, Hâcegân Kahvesi, Hemşeri Kahvesi, İmâret Kahvesi, İskele Kahvesi, Kayıkcılar Kahvesi, Kır Kahvesi, Koltuk Kahvesi, Köy Kahvesi, Köşklüler Kahvesi, Kuşçu Kahvesi, Lonca Kahvesi, Mahalle Kahvesi, Meddah-Karagöz Kahvesi, Muallimler Kahvesi, Meydan Kahvesi, Pehlivan Kahvesi, Sabahçı Kahvesi, Sâhil Kahvesi, Saraç Kahvesi, Semâî Kahvesi, Semt Kahvesi, Tulumbacılar Kahvesi, Uşaklar Kahvesi, Yeniçeri Kahvesi, Yüksek Kahve vb. denilen nice cinsleri de kahvedir. Şemsettin Sâmî'nin, Kamûs-ı Türkî'sinde 1318 yılında yazdığına göre[15] alaturkasından başka, alafrangası da vardır. Kavram kargaşası, belirsizlik ortadadır. Buna rağmen bizler, son derece akıllı yaratıklar olduğumuzdan, bunca kahveyi, kuyruklarını birbirine değdirmeden kafamızda dolaştırabilmekte, birbirine karıştırmamaktayız.

Kahvenin geçmişi de karanlıktır. Yemen asıllı bir beyaz Arap olarak tanınmış ise de Afrika'dan[16] Yemen'e göç ettiği ortaya çıkmıştır. Adının, anayurdu olduğu varsayılan Kaffa'dan kaynaklandığını ileri sürenler ile Arapça kökenli olduğunu belirtenler arasındaki tartışmalarda da görüş birliği sağlanamamıştır.[17]

Kahvenin Sefâlet ve İhtişâmı

Kahve, binlerce yıl, insanlardan uzak, Mecnûn misâli, yalnız başına, sefâlet içinde yaşamıştır. Üstelik yaban hayvanlarının dahi ilgisini çekememiş, yalnızlık canına tak demiştir. Nihâyet, İslâmiyetten sonra, develerle, keçilerle oynaşarak, kendisini onlara peşkeş çekerek insanlara yaklaşmayı denemiş ve başarmıştır. Bir söylentiye göre yapraklarını yiyen develerin dinçleştiklerinin,[18] bir diğerine

göre de çekirdeklerini yiyen keçilerin[19] yerlerinde duramaz olup ay ışığında dansa kalkıştıklarının fark edilmesi sebebiyle, Araplardan Şeyh Şâzilî'nin ya da Güney Habeşistan'daki Hıristiyan keşişlerin ilgisini çekmiştir.[20] Bunun sonucunda da ya Müslüman dervişlerle din kardeşi olarak halvete çekilmiş veya zâlim keşişlerin kapatması durumuna düşmüş olması gerekmektedir. Kahve hakkındaki söylentiler neredeyse insanların kahveden alabildikleri lezzet farkı kadar çok ve değişiktir, denilebilecektir.

Fakat, şöhret basamaklarına İslâm dünyâsında ve yeneceklikten çıkıp içecekliğe dönmesinden sonra tırmanmaya başladığı kesindir. Yerli reklamcılara büyük paralar ödemiş -sonraki yıllarda Avrupalı reklamcılar da bulmuştur-: "Câmilerde, tekkelerde, zikirlerde, mevlidlerde, erkekler arasında bu haspanın ne işi var?" diyenleri susturmak için: "Uykuyu giderdiği ve böylece dindârların geceleri daha fazla ibâdet etmesine olanak sağladığı" gibi söylentiler yaydırmıştır. Kendisinin sahneye çıkma hevesli olmadığını, ancak ayağına dek gelen ünlü kişilerin ısrârlarını kıramayarak insanlar arasına karışmaya tenezzül ettiğini de şuna buna anlattırmayı ihmâl etmemiştir.

En çok anlatılan öyküler arasında:

1. Batılıların Mocca, Moka, Mukhâ şeklinde andıkları Muhâ (mim, vav, hı, elif)'nın Şeyhi Ali bin Ömer El-Şâzilî'nin (ölm. 821=1418) dağlara sürgün edilip aç kaldığında, meyvesini kaynatarak suyunu içtiği, onu ziyâret edenlerin de orada şeyhi ölümden kurtaran bu nesne ile 8 gün beslendikleri ve bu arada salgın bir kaşıntı hastalığından, muhtemelen uyuzdan, bu sâyede kurtuldukları; işte o yüzden izzet ü ikrâm ile Muhâ'ya götürüldüğü,[21]

2. Şâzilîlerden Ebu Bekr bin Abdullah El-Aydarûs'un (ölm. 990=1582) bir gezisi sırasında kendisinin tadına baktığı ve bir dahi yanından ayırmadığı, üstelik müritlerine de salık verdiği,[22]

3. Aden'e, Fakîh Muhammed bin Sa'îd El-Zebhânî (ölm. 875=1470-1471) tarafından sokulduğu,[23] yolunda olanlarıdır.

Sansasyon yaratmak için gerçekle hiç bir ilişkisi bulunmayan yalanlar bile uydurmuştur: Gûyâ ortaya çıkışı bir kerâmete bağlıymış; erenlerden biri bir keçi tezeğini ekmiş, kahve ağacı böylece ortaya çıkmış imiş.[24] Ünlü târihçi, yazar, şâir ve bilginlerimizden Gelibolulu Âlî Efendi'yi de yanıltmış, kendisini ilk bulanın (muhdisinin) Şeyh Ömer Şâzilî değil de, bu tarîkatın kurucusu Şeyh Hasan El-Şâzilî (ölm. 656=1258) olduğunu yazdırarak daha fazla şeref kazanmak istemiştir.[25] Ama en büyük yalanı, Cebrâil tarafından îcat edilip Hz. Muhammed için pişirildiği[26] yolundaki öykü olsa gerektir.

XIV. yüzyıl sonlarına doğru Güney Arabistan'a girip, oradan 1414-1415'ler dolaylarında Mekke'ye gelen; 116 kez Yâ Kavî denilerek zikredilirken ya da 4 kez Yâsîn okunup 100 kez salavât getirilirken içilecek kadar saygınlığı yücelen kahve,[27] (917=1511) yılında - Mekke müftüsünün kendisini arkalamasına rağmen- ilk kez son derece ciddî biçimde suçlanıp harâm sayılarak, ulemânın fetvâsıyle ilk büyük darbeyi yemiştir. Bunun sebebi dînî çevrelerden burnunu çıkarıp sefâhata düşmesi, "erkek ve kadınların toplanıp çalgı dinledikleri, tavla ve benzeri oyunlar oynadıkları" büyût al-kahva'lara yani kahvehânelere devâma başlayarak kendisini mekrûh sayanların eline önemli bir tutamak vermiş bulunması olsa gerektir. Fakat bu sarsıntıyı kolay atlatmış, yayılma alanını genişletmiş; Mısır'a, Kahire'ye kadar ulaşmış; yine harâm îlân edilmesine, câmidekilerin kahvehânelere ve içindekilere saldırmasına rağmen perde arkasında varlığını sürdürmüş; oradan da Şam ve Haleb taraflarına ulaşarak Osmanlı İmparatorluğu'nda güneyden kuzeye doğru ilerleyip durmuştur.

Kahvenin İstanbul'a Gelişi, Vesikalanışı, Âşıkları, Delileri

Mısır'ın, Yemen'in ve Habeşistan'ın birer Türk eyâleti olması üzerine, anayurduyla ve yayılma alanıyla birlikte kahve de Osmanlı İmparatorluğu'nun başına kalmıştır. Gerçi Türk hacılarının bu fetihlerden önce de, hacca gittiklerinde kahveyi tanımış[28] olmaları bir gerçek ise de, kahvenin İstanbul'a yönelişinin bu fetih dönemlerinde başlamış bulunması daha akla yatkın görünmektedir.

KahveninTürklerce duyuluşuna, Türkiye'ye, İstanbul'a gelişine âit değişik târihler vardır: Şimdilik 1517 en eski târih gibidir. 1543'te ortaya çıktığı, aynı yıl İstanbul'a kahve getiren gemilerin Ebüssuut Efendi tarafından deldirilerek yüklerinin denize döküldüğü, 1552'de, 1554-1555'lerde, 1560'ta, 1561-1562'lerde hattâ 1591'de dahi geldiği yolunda kayıtlar saptanmıştır.[29] Ord.Prof.Dr. A. Süheyl Ünver'in belirttiği "Kahve-hâne mahall-i eğlence" târih lafzından çıkan (100+5+6+600+1+50+5+/ 40+8+30+1+20+30+50+3+5=) 959 târihi,[30] İstanbul'daki ilk kahvehânelerin, Peçevî'nin belirttiği H. 962'den üç yıl önce 1551-1552'de açıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu konuda yapılacak araştırmaların bizi, yeni ve daha güvenilir bilgilere ulaştırması mümkündür. Şimdilik söylenebilecek olanlar, özetle: zaman zaman, Ulemâ Fetvâsıyla, mekrûh ve harâm sayılmasına, yasaklanmasına rağmen kahvehânelerin XVI. yüzyılın ikinci yarısı başlarında İstanbul'da açıldığının bilindiğinden; III. Murâd ve IV. Murâd dönemlerindeki yasaklamalara ve kovuşturmalara rağmen kahvenin ve tiryâkîlerinin ortadan kalkmadığından; kahvenin yine ulemâ fetvâsından sonra, XVII. yüzyılda harâmlar kategorisi dışına çıkarıldığından, Karacaoğlan'ın "Ağalar beyler içerler" mısrâından da anlaşıldığı üzere, bir süre lüks tüketim maddeleri arasında yer aldığından, giderek yayılma alanını genişlettiğinden ve nihâyet XVIII. yüzyılda İmparatorluğun köylerine dek girip yerleştiğinden ibârettir.

Kahvenin Edebiyâtımıza Girişi

Fuzûlî'nin 1534'ten önce kaleme aldığı *Beng ü Bâde*'sinde Arak, Bo-

za, Nebîz, Beng, Berş, Müferrih, Ma'cûn ve Afyûn vardır; fakat kahve yoktur.[31] 964 (=1556/7)'de ölen Hayâlî Bey'in dîvânında da kahve adının geçmediğini, şâyet gözümüzden kaçmamışsa, Doç.Dr. Cemâl Kurnaz'ın *Hayâlî Bey Dîvânı'nın Tahlili* adlı eserine[32] dayanarak söyleyebiliriz. Ancak, bu durumun; kahvenin o târihlerde Hayâlî Bey gibi rind-meşreb bir şâirin dahi ilgisini çekecek bir düzeye erişmediğinin mi, yoksa aklı başında olan kişilerce adının açıkça anılması gerekmeyen sakıncalı bir nesne sayıldığının mı işâreti olduğu belirgin değildir. Doç. Dr. M. Nejat Sefercioğlu'nun *Nev'î Dîvânının Tahlîli* adlı eserinden de,[33] Tarih ve Toplum'un Ocak/1985 târihli 13'üncü sayısında (s: 57) yer alan iki beytinin dışında, Nev'î'nin (ölm. 1599) *"Safâlar sürse demdür kahve-nûşânı Karaman'ın"* dediği ve kahvenin 1599 yılı öncesinde, Karaman'a dek yayıldığı anlaşılmaktadır.

Şeyhülislâmlığın bir altındaki ilmî makama, Rumeli Kazaskerliği'ne kadar yükselmiş bulunan Baakî'nin (ölm. 1600) dîvânındaki: *"Dilâ nûş et ciger kanın mey-i gül-gûn ise gitdi/Yürü zehr-i belâya kaani' ol afyûn ise gitdi"* matla'lı gazelinin[34] son beytinde:

Dil-i mahzûn bulurdu kahve ve berş ile Baakî zevk

Dirîgaa aradan zevk-ı dil-i mahzûn ise gitdi

şeklinde, kahvenin çehresini gösterdiği de açıktır. Dönemin bütün şâirlerinin eserlerini incelemek imkânının bulunmaması ve onlara ilişkin tahlillerin hazırlanmaması sebebiyle kesin bir şeyler söylenemeyecek olmasına rağmen, kahvenin en geç 1580'li yıllar dolaylarında, bütün endâmıyla şiirimizde boy gösterdiği, Belîğî'nin *Tarih ve Toplum'da* yer alan kahve gazelinde[35] dayanılarak dahi ifâde edilebilecektir. Kınalı-zâde Hasan Çelebi'nin 1586'da tamamladığı tezkiresinde yer alan[36] ve *Tarih ve Toplum*'dakinden bir iki ufak farklı yeri de bulunan o gazeldeki:

Mısr ü Şâm ü Haleb'i gezdi gelicek Rûm'a

Ayağın aldı şarâbın o cihân fettânı

beyti, cihân fettânı olarak nitelenen kahvenin Mısır, Şam ve Haleb'den sonra Anadolu'ya geldiğini ve şarabın saygınlığına gölge düşürdüğünü belirtmektedir.

Birçok yerde rastlanan, ya şâirinin bilinmediği veya Sâfî'ye âit olduğu söylenen:

Humlar şikeste câm tehî yok vücûdı mey

Kıldın esîr-i kahve bizi hey zamâne hey

(Şarap küpleri kırık, kadehler boş, şarabın varlığından eser yok. Bizi kahvenin tutsağı durumuna getirdin, hey gidi zamâne hey) beyti de yine Kınalı-zâde'nin esrinde, 1587'de öldüğü kabûl edilen *Sânî*'nin adına kayıtlı bulunmaktadır.[37]

Bütün bunlara ve eklenebilecek benzerlerine rağmen kahvenin Türk toplumunda ve edebiyâtında önemli bir yer almağa başladığını daha iyi gösteren eserin; Gazî Giray Hân tarafından, 1012 (=1606) yılında Peçuy'daki kışlama esnâsında kaleme alındığı, Peçevî'nin tanıklığından öğrenilen Kahve ve Bâde adlı küçük mesnevî olduğu hatırlanmalıdır. Peçevî, bu konuda: *"Fuzûlî-i Bağdâdî'nin Beng ü Bâde manzûmesine nazîre diyü Kahve ve Bâde'nin tahayyül ile mukaabele ve mu'arezelerin manzûm bir risâle itmiş idi"* demektedir.[38] Şu hâlde kahve, 1606'da bir şâir tarafından Beng'in yerine bâdenin karşısına çıkarılabilecek kadar güçlü ve geniş bir yandaş kitlesine sâhip duruma gelmiş sayılabiliyordu.

Tabii, gönül alan ve ünlenen her yosma gibi onun da peşinde dolananları, lâf atanları, yüz bulamayıp küsenleri, yağdanlıkları, aşkından deli olanları çıkmış; parası olanlar parasını, şâirler söz hazînesini, gevezeler lâf kalabalığını onun uğruna sebîl etmişlerdir. Kahveyi ilk tanıyanlar Araplar olduğundan kahvenin ilk âşıkları da onlar arasından çıkmıştır. Kahvenin adı ilk kez Arapların şiirinde geçmiştir. Kahvecilerin pîri sayılan ve:

Her seherde besmeleyle açılır dükkânımız

Hazret-i Şeyh Şâzilî'dir pîrimiz üstâdımız

beytinde[39] adı geçen Şeyh Ali bin Ömer El-Şâzilî'nin, kahvenin *"tıpkı Zemzem gibi, ne niyete içilirse ona yaradığını"* söylediği yaygın rivâyetler arasındadır. Her hâlde Şeyh Şâzilî'nin pîri olduğu nesnenin ilk övücüsü kimliğiyle ortaya çıkması yadırganmayacaktır. Fakat, kahveye, Şeyh'ten daha fazla inanmış ve îmân etmiş bir kişi vardır ki ömrünün son yıllarında sâdece kahve ile yaşadığı ve *"vücûdunda bir parça kahve ile ölen insan cehenneme gitmez"* dediği söylenmektedir. Bu kişi Ahmed bin Alevi Bâ Cendeb'dir.[40]

Bizde, kahvenin aşırı düşkünlerinin çoğu ehl-i keyf takımı arasından çıkmıştır. Bunlar kahveyi sevmişlerdir. Fakat bu sevgi tek başına kaymağın değil de, kaymaklı kadayıfın üzerindeki kaymağın sevgisi gibi olmuştur. *"Kahve tütün, keyf bütün"* sözü[41] kahvenin tek başına değil, tütünle birlikte verdiği keyfe işâret etmektedir. Kahve ancak tütünün yanında tam keyfe ulaştırabilmektedir.

Ma'cûn ü berş ü şerbet ü kahve delisi halk

Dârüş'ş-şifâ-yı ehl-i safâ kahvehânedir

beyti[42] ma'cûn ve berş ile birlikte şerbetin ve kahvenin de halkı deli eden nesneler arasında yer aldığını ortaya koymaktadır. Beyitteki halktan maksat ehl-i safâ sayılan kesim olsa gerektir. Bu delilerin iyileştikleri şifâ kapısı yani tımarhâneleri ise kahvehânedir. Anlaşılmaktadır ki beytin yazıldığı târihte, kahvehânelerde sâdece kahve değil şerbet, berş ve mâ'cûn da bulunmaktadır. 1821'de ölen Refî'i Kâlâyî de:

Kahve ma'cûn tütün enfiyye vü kâfir afyûn

İşte beş şeydir eden bizi azîzim mecnûn

beytiyle[43] kahvenin, XIX. yüzyılın başlarında da sayılı keyif vericiler arasında saygınlığını koruduğunu belirtmektedir. Öyle görünüyor ki kahve, tiryâkîlerin (ve hattâ bir ölçüde, içkiden sonra bekrîlerin de) haremine girebilmiş has odalıklar, gözdeler, ikbâller,

kadınlar, hasekiler derecelerine yükselmiş fakat hiç bir zaman bunların katında birinci kadın kimliğini kazanamamıştır. Kahvemi içtim, gıdâya veya bâdeye ihtiyâcım yoktur diyen bir tek tiryâkî ya da bekrî çıkmamıştır. Hepsi de düşkünü olduklarına kavuştuktan sonra kahveyi hatırlamışlardır. Kahveyi asıl sevenler, onun ihânet etmeyen gerçek âşıkları, beng'i ve bâde'yi değil, kahveyi bulamayınca eli ayağına dolaşanlar arasından çıkmıştır.

Kahvenin Kimi Nitelikleri

Kahve, adam sırasına katıldığı kabûl edilen yaklaşık 600 yıllık yakın târihi içinde, önce erenler, müminler çevresinde görülmüş, günden güne saygınlığını yüceltmiş; sonra, kahvehânelere inmiş, kaçı göçü bir yana bırakıp utanmadan çekinmeden herkese yüzünü göstermeye, cümle âlemin ortasında onun bunun dudağına uzanmaya başlamış, oradan da esrârkeşlerin, afyonkeşlerin, meyhâne sâkinlerinin kucağına dek düşerek adını lekelemiş, iffetini yitirmiş, vesikalanmıştır. Yüzyıllardan beri Müslüman Hıristiyan, zengin yoksul, erkek dişi demeden, kendisini arzulayan herkes tarafından para karşılığında ya da ikrâm olarak elde edilebilen bir orta malı sevgili olmuştur. Girip çıkmadığı ev, dokunmadığı dudak kalmamış, o kara kuru hâliyle fethetmedik gönül ve diyâr bırakmamıştır. Zenci düşmanlarının baş tacı ettikleri tek kara suratlı odur. Türk'e, Türk; İtalyan'a, İtalyan; Amerikalıya, Amerikan usûlü yaklaşan odur. Çay gibi târihi M.Ö. 350'lere dek çıkan soylu bir rakîbe gerilerden yetişip fark atan odur. İçecekler arasında geleceği okumakta erişilmez durumda bulunan odur. Mîde hastalıklarına çok iyi geldiği, ekşimeleri yok eylediği, sindirime yardım ettiği, afyonun panzehiri olduğu böbrek taşını, damlayı, malihülyâyı giderdiği; insana canlılık, düşünceye kuvvet verdiği; hayâl gücünü artırdığı; şişmanı zayıf, zayıfı şişman kıldığı; kişileri sersemlikten kurtardığı; ateş düşürdüğü, kanı temizlediği, keyifli bir ilâç ve nice başka dertlere devâ olduğu, ileri sürülen odur.

Kâtib Çelebi, Mizânü'l-Hakk'da: *"...kuruluk ile uykuyu önler, mizaca göre mutlaka idrarı vardır. Kuru mizaç sahiplerine, hele sevdavi mizaca çokluk elverişli değildir, belki aykırıdır. Çok içilmesi uykusuzluğa ve sevdavi vesvese-lere yol açar. İçilecek olursa sarhoş iken içilmelidir. Lâkin mizacı rûtıp olanlara, hele kadınlara gayet uygundur. Onlar ağır kahveyi çok çok içmek gerek. Sevdavi olmamak şartıyla çok olması onlara zarar vermez, vesselâm"* demiş;[44] Cihânnümâ'da, Yemen Kahvesi başlığı altında yazdıklarında da şunları belirtmiştir: *"...ferahı ve neşesi vardır ve yorgunluğa gayet iyi gelir. Ve kahvenin ziyâde kavrulması fenadır, hasiyyeti gider. Ve kahve yemekten bir saat geçince içilse faydası vardır, midede olan rutubetleri ve fazlalıkları giderir ve başağrısına ve nezleye de yararı vardır. Ve hem uyku zamanlarında şöyle oturmak isteyenlere uygundur".*[45]

İstanbul Üniversitesinin eski Ord. Profesörlerinden ve eski Diyânet İşleri Başkanlarından bilgin din adamı M. Şerefeddin Yaltkaya da, kahve hakkında, Kanûnî'nin hekimlerinden Kaysûnî (K.sonî)-zâde'nin kişisel görüşlerini ortaya koyan bir belgenin Türkçe çevirisini yayınlamıştır.[46] Dergi sayfaları arasında unutulup kalan bu yazıda, hekimin 974 (=1566) yılında, kahve konusunda kendisine yöneltilen sekiz soruya verdiği cevaplardan bâzılarının önemli kısımları şöyledir:

"- Şimdi sözün doğrusu... bunun da başka ilaçlar gibi yalnız bâzı halde nafi (yararlı) olduğunu söylemektir.

-İçilmekteki nafi miktarı hakkında derim ki: Bu da istimal edenlerin (kullananların) mizaçlarına göre takdir edilir.

- Bunun bâha (cinsel güce) araz tarikiyle (yoluyla) yardımı dokunacağı söylenebilir.

- En doğrusu kahve, gıdanın sonunda, hazım başladığı vakit içilmelidir.

- Pişirilirken içine başka bir maddenin ilâvesi şıkkına gelince, bunun için denilir ki: Her ne kadar bunun mizacını islah edecek ve fi'lini takviye eyleyecek devâlarla birlikte pişirilmesi fena olmazsa da o zaman kahvelikten çıkmış ve tamamiylen ilaç mahiyetini almış olur".

Kahvenin halk arasında ilâç olarak da muhtelif şekillerde kullanıldığı bilinmektedir.[47] Evimizde ve çevremizde, 40-50 yıl önce, bulantıya karşı bir kahve kaşığı kuru kahvenin susuz olarak alınması, kimi zaman kahve telvesi yalatılması dışında kahvenin ilâç olarak kullanıldığını hatırlamıyorum. Fakat 41 yıl önce, çok yönlü bir bilim adamı ve tıb doktoru olan Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'in kahvenin tıbla ilgili bâzı özelliklerine şöylece değindiği görülmektedir:

"Kahvenin içindeki kafein hazım cihazımızda sür'atle imtisas eder (emilir) ve böbreklerle vücuddan çabuk çıkar. Kalp ve damarlara tesiri mühimdir. Teneffüsü tenbih eder (uyarır). Asabi cümle ve merkezlerine de ayni tesiri yapar. Bu cihetledir ki kahve dimagî faaliyetimize de müessirdir. Kahve ve çay ayni şey olduğundan içenlerin uykusu kaçar, yorgun dimağ yeniden faaliyete başlar. Yorgunluk gider. Zira adalelerimize de münebbih (uyarıcı) gibi tesiri olduğundan kahve içenlerimiz yorgunluğunun gittiğini ve yeniden çalışma tâkatini kazandıklarını söylerler ki fennen bilinen bu tesirlerinden dolayı doğrudur".[48]

Bunlar böyledir ama, birçok kişinin sinirlerine dokunan, kimilerinde çarpıntı yaratan, kimilerinin ülserini azdıran da odur. Daha 96 yıl önce, Avrupalı iki doktor tarafından kendi deneylerine dayanılarak; insanları, Kahve Hastalığı denilen bir hastalığa yakalattığı tiryâkîlerin renklerini sararttığı yüzlerinde bir uçukluk peydâ ettiği; çok içenlerini daha yaşlı gösterdiği ve erken ihtiyarlattığı; insanları cüzzam hastalığına, felce kadar götürdüğü ileri sürülen yine odur.[49] Her hâlde gençliğinde daha belâlı imiş. Yaşlandıkça melâneti azalmış. Eskiden uykuyu kesmekle yetinmez, şehveti de kesermiş. Gelibolulu Âlî Efendi: *"Uykuyu ve şehveti kesmekle ötekilerden ay-*

ılan kahve dedikleri kara çorak suyun aşırısında sidiği tutamama hastalığı mutlaka kendini gösterir" diyerek tehlikelerine dikkati çekmiştir.[50] Taha Toros, Mekke kadınlarının kahveden şikâyetçi olduklarını belirtmiştir.[51]

Ancak, kahve, İngiliz kadınlarına ettiğini kimselere etmemiştir. XVII. yüzyılda İngiliz kadınlarının ağzından yazılmış olan şikâyet dilekçesinde yer alan ve kocalarının durumunu ortaya koyan: *"... bir kahvehânede bu feci içkiyi* (kahveyi) *sürekli yudumlama sonucu, oradan öyle bir geliyorlar ki, uzun burunlarından başka nemli, mafsallarından başka kasılmış ve kulaklarından başka dikilmiş şeyleri olmuyor"* cümlesi[52] felâketi bütün çıplaklığıyla yansıtmaya yetmektedir. Ne var ki atalarımızın geçmiş yüzyıllarda en çok kahve içen insanların en başında yer aldıkları, bir yandan haremde, bir yandan selâmlıkta durmadan kahve içildiği doğru ise, XIX. yüzyılın sonlarında ithâli için her yıl bir milyon altın lira ödedikleri kahvenin bu konuda Türklere torpil geçtiğini kabul etmek gerekmektedir.

Kahvenin Kahpeliği

Bereket versin kahvenin ipliği H. 1268 (M. 1851)'de basılan Eser-i Şevket adlı sözlüğün 566'ncı sayfasında pazara çıkarılmıştır da, eskiler kahvenin kahpeliğini öğrenmişlerdir. H. 1236 (M. 1820) târihinde Dîvân-ı Âlî Kalemi şâkirdânı arasına katılan, değişik görevlerde bulunduktan sonra 1265 yılı evâhirinde (*sonlarında, M. 1849'da*) Hassa Ordu-yı Hümâyûnu Muhâsebeciliğine dek yükselen Es-seyid Muhammed Şevket Efendi bu sırrı, eserinde şöylece açıklamıştır:

"Kahve-i mezkûr (anılan kahve, bugün de kahve dediğimiz kahve)[53] *hakkında bir hâmiş* (çıkma, not) *manzûr-ı ubeydim olmuştur* (tarafımdan görülmüştür). *Şöyle ki: Ezmine-i sâlifede* (geçmiş zamânlarda) *Yemen vilâyetinde bir fâhişe avret* (düşük ahlaklı kadın) *olup, mezbûre* (anılan kadın) *hîn-i bulûğundan* (büluğa erdiği andan, erinlik anından) *zemân-ı vefâtına* (öldüğü zamâna) *değin ef'âl-i şenî'a* (utanç verici fiiller, edimler) *ile meşguul bulunup, katı* (pek) *çok nush ü pend olunmuş* (öğüt verilmiş) *ise de ısgaa etmeyerek* (kulak asmayarak) *o hâlde vefât itmiş; binâberin* (bu yüzden) *gasl* (yıkanma) *ve tekfîn ü techîzi* (gerekenlerin sağlanıp kefenlenmesi) *mâddesi* (mes'elesi, işi) *beyne'l-ulemâ ve'l-ahâlî* (bilginler ve halk arasında) *haylîce* (oldukça) *güft-gû* (dedikodu, tartışma konusu) *olmuş, nihâyet, tecvîz olunmayarak* (İslâmiyetin gerektirdiği şekilde yıkanıp kefenlenmesi uygun görülmeyerek) *hey'et ü endâmıyle* (olduğu şekliyle) *Hıristiyan maşatlığına* (mezarlığına) *tedfîn olunmuş* (gömülmüş) iken *tâife-i mezkûre* (anılan güruh, Hıristiyanlar) *dahi kabûl itmeyerek, leylen* (geceleyin) *mezârdan ihrâc birle* (çıkarılarak) *endâhte-i hâk* (toprağa atılmış) *olduğunu meşâyihden* (şeyhlerden) *bir zât keşf eyleyerek, der-hâl dervîşândan* (dervişlerden) *birini mahalline* (atıldığı yere) *bi'l-irsâl* (göndererek) *hankaalına* (tekkesine) *îsâl* (getirtip) *ve derakeb* (hemen) *gasl ve ba'de't-techîz ve'l-tekfîn* (yıkanıp techiz ve kefenlenmesinden sonra) *derûn-ı hankaaha* (tekkenin içine) *tedfîn eylediği* (gömdüğü); *ba'de zemân* (bir süre sonra) *zâniye-i mezbûrenin* (evli olmadığı kişilerle cinsel ilişkide bulunan anılan kadının) *ferci* (üreme organı) *üzerinden bir şecer* (ağaç) *zuhûr ederek* (belirerek) *bir nev'* (tür) *mîve* (meyve) *nümâyân olmuş* (ortaya çıkmış) *ve şeyh-i mumâileyh* (yukarıda sözü geçen şeyh), *şecer-i mezkûrdan* (anılan ağaçtan) *hâsıl olan esmârı* (meyveleri) *kaynadup yalnız suyunu nûş ider (içer) olduğu; ve bir gün mumâileyh meşguuliyyeti vuku'una mebnî* (şeyhin işinin çıkmasından dolayı) *husûs-ı mezbûrı* (meyvenin kaynatılıp suyunun elde edilmesi işini) *dervîşândan birine havâle* (dervişlerden birinin sorumluluğuna bırakarak) *ve zinhâr* (sakın) *kaynar iken taşırmamağa dikkat eyle diyü ekîden* (tekrar tekrar, sıkıca) *tenbîh eyleyerek dervîş*(in) *yanından gitmiş. El-hâsıl* (sözün kısası) *dervîş(in) dahi nâ-gâh* (ansızın) *bir mâni'i zuhûruna mebnî* (bir engeli çıkmasından dolayı) *bakılamayup taşdığı anda, mumâileyh şeyh efendi hazretleri bir sayha-i şedîde ile sayha idüp* (şiddetli bir çığlık atıp): *Eyvâh! Bay ü gedâ* (zengin ve yoksul) *ve zükûr ü ünâsın* (erkeklerin ve kadınların) *ibtilâsına* (tiryâkîliğine) *sebeb oldun diyü haylî müteessif olduğu* (esef ettiği, acındığı) *ve bi't-tab'* (doğal olarak) *nisvânda* (kadınlarda) *olan kuvve-i câzibe ve câlibe* (çekiciliğin, albeninin) *kahvede dahi bulunduğu... ve kahveye an-asl kahbe yemişi denildiği ve kahvenin nümâyişi* (görünüşü) *ferce şebîh idigi* (ferce benzediği) *vukû'-ı hâli musaddık bulunduğu* (doğruladığı) *ber-tafsîl* (ayrıntılarıyla) *beyân olunmağla bi'l-münâsebe* (yeri gelmişken) eser-i abd-i kem-terîye (değersiz kullarının eserine) *dahi derc ü ilâve kılınmıştır".*

Bu konuda, bu bilgilerin günümüz tiryakilerine, belki de ilk olarak tarafımızdan sunulmuş olabileceği dışında, söylenecek sözümüz, eklenecek yorumumuz yoktur.

Kahvenin Ettiğini Bulması

Günümüzde gerçek kahve tiryâkîlerinin yani bağımlılarının, sabah kahvesini içmeden gözünü açamayanların, yorgunluk kahvesi içmeden yorgunluklarını atamayanların sayısı oldukça azalmış görünmektedir. Fakat, iyi pişmiş kahve ile kötüsünün arasındaki farkın farkında olmayanların sayısı gitgide çoğalmaktadır. Kahveye ilişkin sohbetler ortadan kalkmış, kahve hakkındaki beyitler, deyimler nâdiren tekrarlanır olmuştur. Kovboy filmlerinden öğrendiğimize göre, kötüler dâimâ kötülüklerinin cezâsını çekmektedirler. Galibâ bu yüzden ve işte böylelikle, Türk kahvesi de Türklere ettiği zulmün cezâsını çekme aşamasına gelmiştir. Yüzyıllardır oturduğu gönül tahtı, hem de kendi soyundan olan *Nest Kahve* veya *Nes Gaave* tarafından dahi sarsılmaya başlanılmıştır.

Çağımızda, değil düşenin, sallananın bile dostu kalmadığından, Türk kahvesi de kahvehâne sâhipleri yanındaki saygınlığını yitirir

olmuştur. Artık şekerlisinin kulplu, sâdesinin kulpsuz ve biraz daha büyük, dibi dar ağzı geniş kallâvî fincan içinde, kahve tabağında yanında tek şekeri, ağzında sarıdan kapağıyla, yandan çarklı olarak ve mutlaka bir bardak su ile birlikte müşteriye sunulması, hemen hemen geçmişteki bir hayâlden ibâret kalmıştır.

Kahve tavası birçok evden uzaklaşmış, kahve değirmenlerinin sayısı azalmıştır. Çay kaşığı ile kahve kaşığı birbirine karıştırılmaya başlanılmıştır. Kahve dolabı unutulmuştur. *"Kahve olsam, dolaplarda kavrulsam"* acaba ne demektir ki?

Zarflar, bizim çocukluk dönemimizde, zâten büyük ölçüde ortadan kalkmış gibiydi. Kahve ibriği, kahvedân çene atarken görülmüştü. Sitil ölmüştü. Kahve soğutucusuna ihtiyaç kalmamıştı. Sözün kısası hokkanın da dâhil olduğu eski *kahve takımı* bozulmuş, kırmızı kart görenler sâha dışına alınmıştır. Oyunda şimdilik cezve, fincan, tabak, kaşık, kahve tepsisi ve örtüsü kalmıştır. Değirmen ve kavanoz mutfakta yedektedir ve sarı kart görmüş durumda beklemektedir.

Kahve, âdetâ, âdet olmuştur diye içilir duruma gelmiştir. Eskilerin, kahvede var olduğunu varsaydıkları derinlik sığlaşmıştır. Günümüzün kahveye yaklaşımı horlayıcı, aşağılayıcıdır. Kahveye sıradan bir içecek olarak davranılmakta, varlığı ile yokluğu önemsenmemektedir. Evde kavrulan tâze kahvenin kendine özgü kokusunu çiğerlerine çekmemiş kişilerin, kahve keyfinin boyutlarının bilincine varabilmesi mümkün müdür? Ilıklığı yitmeden, iyice soğumadan el değirmenine üstten girip dirhem aşağıya dökülen, hemen cezveye aktarılarak usta ellerce küle sürülüp pişirilen kahveden içmemiş olanlar, kahve deyince anlaşılacak nesnenin ölçütü olarak acabâ neyi alabileceklerdir? *"Gönül ne kahve ister ne kahvehâne/ Gönül sohbet ister kahve bahâne"* sözünde bir derinlik, bir insan sevgisi, gerçek anlamıyla insanca bir yaklaşım bulamayanların, çıkar hesaplarından ve eşek pazarlığından uzak bir dost sohbetinin tadına varabilmeleri ya da böyle bir sohbete ihtiyaç duyabilmeleri hiç olacak iş midir? Öyle anlaşılıyor ki çağ, kahve, insan ve bağlantıları, öyle gerektiği için, hep birlikte değişmektedir.

Bununla birlikte kahveye de fazla acımamalı, en azından tutsaklarına ettikleri hatırlanmalıdır. Kim bilir? Belki de *"Ehl-i keyfin keyfini kim tâzeler?/Tâze elden tâze pişmiş tâze kahve tâzeler"*[54] denilmesi reklamcıların marifeti ya da bağnaz kahve tiryâkîlerinin kandırmacasıdır... Hattâ Bekir Sıtkı Erdoğan'ın *"Yollar kapanır sen yine fincanda çıkarsın"* demesinde de bir aldatmaca bulunabilecektir. Kahvenin geleceği gerçekten bildiği şüphelidir. Kahveye böyle niteliklerin yakıştırılması niçin umut ticâretinin çıkarlarıyla ilişkili bulunmasın? *"Fala inanma, falsız da kalma"* sözü, sûret-i hakdan görünerek, kahve satışlarını artırmayı amaçlamaktan başka neyin ifâdesi olabilecektir?

Zâten kahve doğru dürüst bir şey olsaydı, ulemâ arasında harâmlığı, helâlliği tartışma konusu edilebilir miydi? Afyonkeşlerle, esrârkeşlerle yatıp kalkmasa, içki yasağından sonra sarhoşlara da el atmasa ve nihâyet tütün denen belâlı ile fitne fesat yuvalarında dost hayâtı yaşamasa, Meclis-i İrfân'dan dışarı çıkmasa, hele hele elinin hamuruyla siyâsete karışmasa, Sultân Murâd-ı Râbi'in gazabını üstüne çeker, hâneleri basılır, kapıları mühürlenir miydi?

Çekici yanlarına aldanılmamalı, bu kara yüzlüden her türlü kötülük beklenilmelidir. İleride Türk Kahvesi adından vaz geçip Yunan Kahvesi nâmı altında, bu kart dünyâda körpe kız misâli dolaşmaya başlarsa da şaşılmamalıdır. Bu yüzden, henüz eteği tamâmen elden çıkmamışken, kahvenin her görüldüğü yerde ateşte kavrulması, kırılması, dövülmesi, köpürtüle köpürtüle kaynatılması ve höpürdetilmesi dahi ihmâl olunmadan, tütün dumanlarına da boğularak ortadan kaldırılması câiz gibi görünmektedir. Cümleye âfiyet olsun. ☆

1 Şinâsî, 1287 (- 1870)'de basılan Dûrûb-ı Emsâl-i Osmâniyye (Osmanlı Atasözleri) adlı eserinde (S: 101) bu sözü: "Bir fincan kahvenin kırk yıl hakkı var" şeklinde yazmıştır. Muzaffer Lutfi de 1928'de basılan Türk Atalar Sözü'nde (S: 10), aynı atasözünü "Bir fincan kahvenin hakkı var" olarak vermiştir. Demek ki 121 yıl önce kahvenin "hatırı" değil, "kırk yıllık hakkı" söz konusu imiş. 63 yıl öncesine gelinceye dek önce 40 yıllık süre yok edilmiş; ardından hak, hatıra dönüştürülmüş, böylece yaptırım gücü ortadan kaldırılarak, iş insâfa terk edilmiş, dalgalanmaya bırakılmıştır. Reşat Ekrem Koçu, bu atasözüyle ilgili olarak, İstanbul Ansiklopedisi'nde (Cilt: 5, S: 2808) bir yeniçeri kahvecinin bir Rum kaptana ısmarladığı bir fincan kahve sebebiyle ölümden kurtulduğunu belirten bir olayı, Vâsıf Hoca'dan naklen hikâye etmektedir.

2 Bu cins kişilerin daha da yücelmelerine duâ etmekte yarar vardır. Şunun için ki: Ne kadar yükseğe çıkarlarsa, kaçınılmaz düşüşlerinde de o kadar çok canları yanacaktır ve yansın. Âmin.

3 Tevfik Fikret'in bu mısraı: "Acabâ tertemiz, pırıl pırıl çıkacak kaç alın vardır?", (Bu işten acabâ kaçımız yüzümüzün akıylaçıkabiliriz?) anlamındadır.

4 Kahvelik, ağzı kapaklı, dikdörtgenler pirizması biçiminde, tahtadan yapılmış bir kutu idi. İki gözlü olanları, birine kahve, diğerine şeker konulanları da vardı ve daha çok kahve ocaklarında kullanılırdı.

5 Kahvenin savaş yıllarından sonra da, ara sıra görünmez oluşu; kimi kahvehânelerde zaman zaman hâlâ nohut tad veren kahvelere rastlanışı bu eski alışkanlığın kalıntılarından olsa gerektir.

6 D'Ohsson, 18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler adlı kitabında (Tercüman 1001 Temel Eser, 3, Çev: Zerhan Yüksel, S: 61): "Müslümanlar kahveye ne süt, ne krema, hattâ ne de şeker katarlar. Bu gibi şeylerle bu içeceğin lezzetini bozmayı sevmezler" demektedir. İslâm Ansiklopedisi'nde (IA'de) eski Arapların da kahveyi sâde içtikleri, sâdece Güney Arabistan'da içine bir parça süt katıldığı, şekerli kahvenin Türkler arasında rağbet bulduğu, yazılıdır (IA, Kahve, S: 100). Fakat, Antoine Galland, 1672-1673 yıllarına ait günlük İstanbul anılarında (S: 144-145), sadr-ı a'zam mutbağı için her gün 10 okka kahve ve bu kahveye katılmak üzere 2 okka kakule alındığını belirtmektedir. Demek ki kahveye bol bol kakule katılması âdeti de varmış. Günlük on okka kahve sarfiyâtına şaşılmamalıdır. Edmondo De Amicis de, İstanbul adlı eserinde (S: 82, Çev: Prof. Dr. Beynun Akyavaş), İstanbul'da bulunan herkesin, 1874 yılında, ister istemez her gün on fincan kahve içmek mecburiyetinde olduğunu kaydetmiştir.

7,8,9,10 Mütercim Âsım, Kaamûs Tercümesi. C:3, S: 911

11 IA, Kahve, S: 100 Bu anlamın başlangıçta, kelimede bulunup bulunmadığı ve sonradan "kahve bahâsı" adıyla veri-

len bahşişten, para armağanından kaynaklanıp kaynaklanmadığı araştırılabilir.

12 Anayurdu Türkiye olan ve altıkolda, pişti de, prafada, tavlada, dominoda ve benzeri oyunlarda sürekli yenilip kahve parası ödemek süretiyle ortaya çıkmış bulunan, sayı ve cinsleri tam olarak bilinemeyen nice nice kahve ağaçları bu sayıya dâhil değildir. Sonradan bu ağaçlarla aynı âileden olan gazoz, pepsi, kola ağacı gibi daha yeni ve değişik türler de yetişmiştir.

13 Kahverengi kelimesi hemen kimi soruları akla getirmektedir: a) Kahvenin kavrulmasından ve ortaya çıkmasından önce bu renk mevcut değil miydi? b) Mevcutsa adı neydi? c) Kavrulmamış kahvenin yerine kavrulmuşunun rengine kahverengi denilmesinin sebebi nedir? ç) Kına rengi denilince yeşil değil, kırmızı kastedildiğine ve kahverengi örneği de ortada durduğuna göre "zeytin gözlüm" denildiğinde siyah göz mü, yeşil göz mü anlaşılacaktır?

14 Niçin kahvehâneye değil de kısaca kahveye gideriz? Aynı mantıkla hastaya, pastaya, postaya, eczâ'ya gitmemiz gerekirken hastahâneye, pastahâneye, postahâneye, eczâhâneye gitmemizin sebebi nedir? *"Hânenin lâzım olan sâhıbidir"* mısraındaki görüşe uyarak, amaç kahve olduğundan kahvehâne yerine kahveye gittiğimizi kabûl edersek; kahveye gidip de çay vb. içmek ne demek olacaktır?

Hammer mütercimi Atâ Bey: "İstanbul'un fethinden sonra halkın kahvehânelere benzer yerlerde toplanarak ayran içtiklerinden, eski bir Garp yazısından tercüme edilmiş bir risâlede bahsedildiği görülmüştür" demektedir (C: 6, S: 1802, Dipnot: 46, Üçdal Yayını). Buna göre biz şimdi, kahve çıkmasaydı, ayran ve şerbete mi gidecektik? Diran Kelekyan Türkçe-Fransızca sözlüğünde, kahveci kelimesinin karşılığına *cafetiér* yazmıştır. Hançerî'de ise: *"Cafetiér: Marchand de refraichissement qui prépare aussi le café. A. Bâyi'ü'ş-şerbet, P. şerbet-fürüş, T. Şerbetçi* denilmektedir. Acabâ bizde kahvehânelerde, kahvenin yanı sıra başka şeylerin satılmasına ne zaman başlanılmıştı?

15 Age, S: 1121

16 a) Tarih ve Toplum (TT), 12, S: 369, b) TT, 13, S: 94 c) İA, Kahve, S: 95, ç) Meydan Larousse, kahve maddesi, d) Memo Larousse, C: 2, S: 610, e) Milliyet Genel Kültür Ansiklopedisi, S: 203-204, vb.

17 İA, Kahve, S: 95

18 Hammer. Osmanlı Devleti Târihi, C: 6, S: 1802 (Üçdal Yayını).

19 a) Kahve ve Kahvehaneye Dair, BS, Resimli Tarih Mecmuası, 46, S: 2656 b) İA, Kahve, S: 96

20 a) İA, Kahve, S: 95, b) TT, 12, S: 370 c) Taha Toros, Türklerin Avrupa'ya Tanıttığı Sihirli İçecek: Kahve. Bir fincan kahvenin bin yıllık hikâyesi. HAYAT. Sayı: 9, 1977.

21 İA, S: 96

22 İA, S: 96

23 a) TT, 12, S: 370, b) İA, S: 95

24 İA, S: 96

25 Gelibolulu Mustafa Âli. Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde ZİYÂFET SOFRALARI, Tercüman 1001 Temel Eser, 121, Haz: Orhan Şaik Gökyay, C: 1, S: 180-181. Bu yanılgıyı haklı gösterebilecek olan, doğrudan doğruya Hasan El-Şâzili ile ilişkili söylentilerin bulunduğu da unutulmamalıdır. (Bakınız. İA, S: 96: Taha Toros, Hayat, Sayı: 9. Yıl: 1977. Sayfa: 30). Ancak, araştırmacıların doğru olarak kabûl ettikleri Şeyh Şâzilî, Hasan değil, Omer olarak karşımıza çıkmaktadır.

26 TT, 12, S: 371

27 İA, Kahve, S: 97

28 Prof. Dr. A Süheyl Ünver. Türkiye'de Kahvenin 400'üncü Yıldönümü. Târih Dünyası, C: 2, Sayı: 10, S: 421, Dipnot: 7. Bu hacıların belki de bir miktar kahveyi berâberlerinde getirerek çevrelerine de tattırmış olmaları ihtimâl dâhilindedir.

29 a) Prof. Dr. A. Süheyl Ünver, age. s: 419-423, b) İsmail Hamı Danişmend. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. C: 2, S: 299, c) TT, Sayı: 12-15 ve buralarda belirtilen kaynaklar.

30 Prof. Dr. A.S. Ünver, age, s: 421

31 Fuzûlî. Beng ü Bâde. Haz: Kemâl Edib Kürkçüoğlu, İstanbul 1956. Nahit Aybet'in "Fuzûlî Dîvanı'nda Maddi Kültür" adlı eserinden de Divân'da kahve adının anılmadığı anlaşılmaktadır.

32 Doç. Dr. Cemâl Kurnaz. Hayâlî Bey Dîvânı Tahlili. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 805, Ankara 1987.

33 Yrd. Doç. Dr. M. Nejat Sefercioğlu, Nev'î Dîvânı'nın Tahlili. Kültür Bakanlığı Kaynak Eserler Dizisi, Ankara 1990.

34 Sadettin Nüzhet Ergun. Bâkî Dîvânı, S: 469

35 TT, 12, S: 369

36 Kınalı-zâde, Hasan Çelebi. Tezkiretü'ş-şu'arâ. TTK Yayını, Ankara 1978, C: 1, S: 221

37 Kınalı-zâde, age, c: 1, s: 240 (Sânî-i Sânî maddesi). Bu beytin, şarabın yasaklandığı bir târihte yazıldığı bellidir.

38 Târîh-i Peçevî, C: 2, S: 251

39 Nail Tan. Folklorumuzda Ölçülü Sözler, Ankara 1985, S: 27

40 a) İA, S: 40, b) Taha Toros, Hayat, Yıl: 1977, Sayı: 10, S: 18,19

41 E. Kemal Eyüboğlu. On üçüncü yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler, İstanbul 1973, S: 146

42 S.K. Eyüboğlu, age, S: 271

43 Refî'-i Kâlâyî. Dîvân. Ehl-i Keyf hakkında letâif-gûn inşâd olunan Tercî'-i Bend'den. S: 24-25

44 a) Orhan Şaik Gökyay. Kâtip Çelebi, İş Bankası Yayınları, S: 268 b) Kâtib Çelebi. Mîzânü'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ahakk, S: 52-56 (Kitâb-hâne-i Ebüzziyâ 1306)

45 O.Ş.Gökyay, age, S: 204-205

46 Türk Tıp Tarihi Arkivi, C: 2, Sayı: 5, Sayfa: 3-9. Arapçayı çok iyi bilen bir din bilgini olan ve Mehmed ile Mahmûd'u birbirine karıştırması ihtimâli bulunmayan M. Şerefeddin Yaltkaya'nın Mehmed olarak verdiği adın Meydan Larousse'da Bedrettin Mahmut şeklinde ve başhekim denilerek kaydedildiği görülmektedir. Osmanlı Müelliferi'nde de aynı durumdadır ve Yavuz Sultan Selim'in başhekimi olarak gösterilmiştir. Feridun Nâfiz Uzluk'un ve A.S. Ünver'in Tıb târihlerinde bu hekimin adı gözümüze ilişmemiştir. Ancak, Selânikî Târihi'nde (C: 1, S: 38, Prof. Dr. Mehmet İpşirli yayını) Kaysunî-zâde, Kanunî'nin başhekimi şeklinde geçmektedir. Daha sonra A.S. Ünver de 48. dipnotta belirtilen yazısında Kaysunî-zâde'yi hekimbaşı olarak vermiştir.

47 a) Dr. Hüsnü Aydıner. Pireler Kondu'da Halk Tababeti. Türk Tıb Tarihi Arkivi, C: 2, No: 5, 1937, S: 29. b) Müjgan Üçer. III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. IV. cilt, S: 425. Kuru kahve, eşden dostdan öğrendiğimize göre, halk arasında daha çok üzerine limon sıkılarak ishale karşı kullanılmaktadır.

48 Prof. Dr. A. S. Ünver. Türkiye'de Kahvenın 400'üncü Yıldönümü. Tarih Dünyası Cilt: 2, Sayı: 10, S: 419-420. Eczacıbaşı İlâç Fabrikası'nın yayını olan TIPTA YENİLİKLER'in şubat/1961 târihli 6. sayısında da (S: 53) çağdaş tıbbın kahveye bakış açısını ortaya koyan, kısa, fakat ilginç, KAHVE TİRYAKİLİĞİ başlıklı bir yazı vardır. Prof. Dr. Turhan Baytop'un TÜRKİYEDE BİTKİLER İLE TEDÂVİ adlı eserinin 266-268. sayfalarında KAHVE ÇEKİRDEĞİ ve 269. sayfasında da, kahveye katılan KAKULE hakkında tatminkâr bilgi verilmiştir. Dileyenler bu konuda Farmakoloji kitaplarına da bakabilirler.

49 Taha Toros. Türklerin Avrupa'ya tanıttığı sihirli içecek: Kahve (2). Hayat, Yıl: 1)77. Sayı: 10, S: 18

50 Gelibolulu Âlî, age, C: 1, S: 87

51 Taha Toros, adı geçen dizi (3). Hayat, 1977, Sayı: 11, S: 18

52 Tarih ve Toplum, Sayı: 13, S: 60

53 Yazarın, burada, "anılan kahve" demesinin sebebi, daha önce kahvenin ilk anlamının şarap, bâde olduğunu ve sonra, bildiğimiz kahve anlamında kullanıldığını açıklaması yüzündendir. Eski sözlüklerimizde, kahvenin, şarap anlamına dâimâ değinilmiştir. Meselâ Lugat-ı Remzî'nin kahve maddesi (C: 2, S: 161-162) şöyledir: *"Şâribinin* (içeninin) *iştihâsını kaatı'* (kesici) *olduğuyçün bâdeye ıtlaak olunmuştur. Ve hâlâ kavrulup tahn olunan* (öğütülen) *tohumdan ma'mûl meşrûba* (içeceğe) *kahve ıtlaakı. ehl-i keyf tesmiyesidir* (keyf ehlinin adlandırmasıdır). *Bu mülâbese* (münâsebet) *ile sûfîlerin bundan tenezzüh eylemesi* (ıraklaşması) *lâzım gelir. Bir sûfî var imiş, yedinci ceddi bile kaadî olmuş bir tâlibin elinden su içmez imiş, bunun ecdâdında kaadî var diyü tenezzüh eder imiş. Ve enginârın ibtidâ neş'eti Frengistan'dan idi diyü aslâ enginâr yemez idi..."* Bu bilgilerin kaynağı ise Kamûs Tercümesi'dir.

54 Bu beytin *fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün*'le yazıldığı ve birinci mısrâ'da bir *fâilâtün*'ün eksik olduğu belirgindir. Prof.Dr. Turhan Baytop'un KAHVE ÇEKİRDEĞİ maddesinde ve Müjgan Üçer'in bildirisinde yer alan (III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. IV. Cilt, S: 425) *"Ehl-i keyfe tâze kahve verse tâzeler/Ehl–i keyfin keyfini yelpâzeler"* beytinin de aslında *fâilâtün fâilâtün fâilün*'le yazıldığı ve birinci mısrâdaki tâze kelimesinin atılması durumunda veznin düzeldiği görülmektedir. Bu durum kahve hakkında düzgün söylenmiş beyitlerin ağızdan ağıza dolaşırken değiştirildiğini, bâzı çıkartma ya da eklemelere uğradığını ortaya koymaktadır.

Koyu Hıristiyan Kralın Türk Kürekçileri

JEAN-LOUIS MATTEI

Kadırgalar ve forsalar (kürek mahkûmları) tarihi, birkaç yüzyıla dayanan ve de dünyanın çeşitli bölgelerinde varlığını göstermiş çok geniş kapsamlı bir konudur. Biz, makalemizde özellikle XIV. Louis'nin hükümdarlığına, kadırgaların demir attığı Marsilya ve Toulon bölgelerine ve kürek mahkûmlarının belirli bir kategorisine, yani Türklere değinmek istiyoruz. Fakat, ister istemez, yalnız Türklerin değil, aynı zamanda tüm kürek mahkûmlarının diğer yüzyıllarda ve diğer bölgelerdeki durumlarından da bahsedeceğiz.

Kadırgaların var oluşu antik çağa kadar uzanıyor. Yunanlılar, onlara "trieres" derlerdi: bu, üstüste üç sıra kürekli gemi demekti. Kimilerine göre, "kadırga" kelimesinin kökü (Fransızcası galère) Bizans Yunancasından, yani "gale" veya "gali"den geliyor. "Gale"nin anlamı gelincik'tir (Mustela nivalis). Açıklayalım: Kedinin Avrupa'da yaygınlaşmasından önce Yunanlıların evcil hayvanı gelincikti. İnce, narin ve hızlı olan kadırga, bize şüphesiz, avına atılmaya hazır olan bir gelinciği anımsatıyor. Fakat, bu güzel kılıf içerisinde saklanan gerçek bambaşkaydı.

Bu sözcüğün kökenini bir kenara bırakıp, XVII. yüzyılda bir Fransız kadırgası nasıldır, gözden geçirelim: yaklaşık 50 metre uzunlukta, 6 metre genişlikte ve 2 metre yükseklikte olan bir savaş gemisiydi. Mahkûmlar, kadırgayı küreklerle hareket ettirirlerdi. Söz konusu kadırgaların bir tek sırada toplam 46 küreği, yani geminin her iki tarafında 23'er küreği vardı. Çok ağır olan her kürek, birbirine zincirlenmiş birkaç adam tarafından kullanılırdı. Bilindiği kadarıyla tek bir küreği beş mahkûm çekiyordu. Geminin pruva kısmında "rambata", yani mürettebatın dolaşabilmesini sağlayan platform bulunuyordu.

Kadırganın ortasında, mahkûm çavuşlarının (Fransızcası "gardeschiourmes")[1] kürekçileri gözetlemesine olanak veren bir geçit vardı. Pupada, kaptanın "karosu", yani yükseltilmiş ve lüks bir tarzda süslenmiş bir kamara yer alıyordu. İlâve edelim ki kadırgalar genelde üç topla donatılmıştı.

1696'da Marsilyalı yazar Ruffi, Marsilya Limanında o zaman 42 kadırganın bulunduğunu kaydedi-

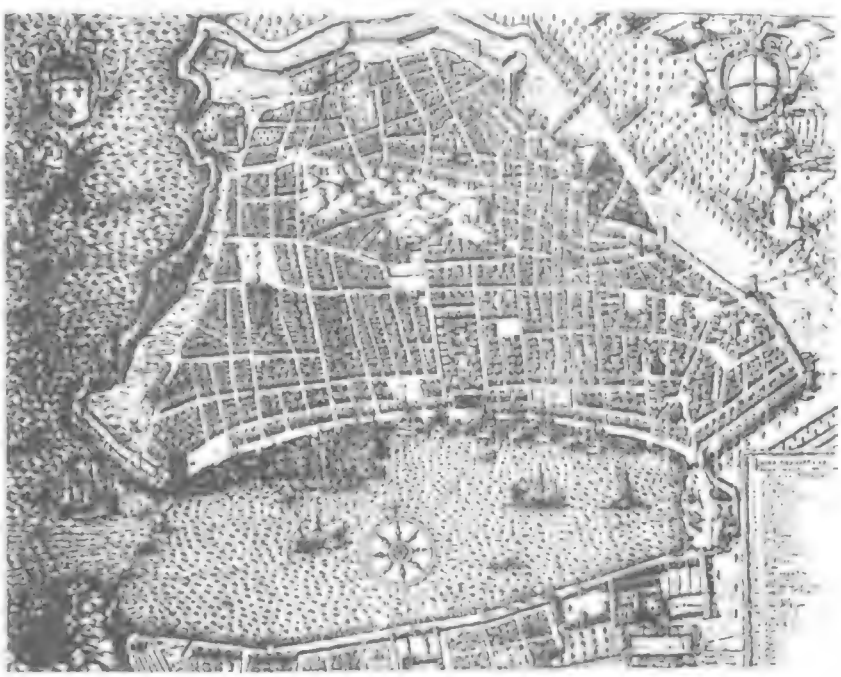

Marsilya limanında Kadırgalar. O zamanlarda Tersane oldukça küçüktü. Yavaş yavaş genişletildi.

yor. Tahmin edilebileceği gibi, kadırgaların varlığı bu kent için büyük bir gelir kaynağıydı. Marsilya'nın doğusunda bulunan Toulon Limanı için aynı şey geçerli idi.

Kadırga Tersanesi, şimdiki Belçikalılar Rıhtımı'nın (Quai des Belges") yerindeydi ve Canebière Caddesi ile birleşmesini engellemekteydi. Kadırga Tersanesi, "Quai de Rive-Neuve" (Yeni Sahil Rıhtımı)nin büyük bir kısmını işgal ediyordu ve "Rue Sainte", "Rue Fort Notre Dame", "Rue Paradis " ve "Rue Vacon"la uzatılmış, "Quai de Rive-Neuve" ile bir dikdörtgen oluşturuyordu.

Marsilyalı ressam Jean-Baptiste de La Roze'un (1612-1687) eseri sanılan bir tabloda, şimdiki "Quai des Belge"nin[2] yerinde dört kadırganın yapılışını görebiliyoruz. Tersane'yi genişletmek için çalışan birçok işçiyi de tabloda gözlemleyebiliriz.

1690 dolaylarında bir Fransız Kadırgası (Neptune François)

Söz konusu genişletmeyi Arnould ismindeki Kadırga Emini yaptırmış, nihayet yeni tersaneye "Park" adı verilmişti.

Bakalım, şimdi "Evocation du Vieux Marseille" (Eski Marsilya'dan Anılar) adını taşıyan çok güzel kitabında Fransız yazarı André Bouyala d'Arnoud ne diyor:

"Kadırga Tersanesi tüm ihtiyaçlarını kendi kendine karşılayan gerçek bir kentti. Orada kadırgalar yapılıyor, donatılıyor ve tamir ediliyordu. Halat, yelken ve forsaların elbiseleri gibi gerekli malzemeler de yine orada imal ediliyordu.

1700 yılında Tersanede yerleşmiş 400 lonca vardı. Girişlere 15 kapıcı bakıyordu. Sadece 1679 yılında 28 kadırga yapılmıştır. "[3]

İlâve edelim ki, söz konusu tersanede forsalara ait olan bir hastane ve Avrupa'nın en güzeli olduğu sanılan bir silâh salonu da bulunuyordu. Ayrıca Kadırga Emini Konağı (Veya "Kralın Evi") ve "Pavillon de l'Horloge" (Saat Kulesi) denilen bayağı yüksek bir kule, Tersanenin görkemli binaları arasındaydı.

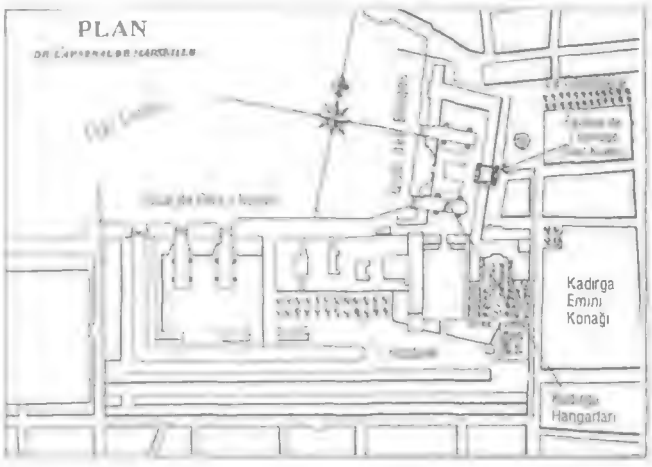

Kadırga Tersanesinin Planı

Bugün bütün bu binalardan geriye, sadece birkaç önemsiz iz ve sokak isimleri kalmış durumda: Rue Pavillon, Boulevard de la Corderie (Halatçılar Caddesi), Rue de la Darse (İç Liman Sokağı). Bunların yanısıra, "L'Arsenal des Galères" (Kadırga Tersanesi) denilen bir gece klübü de hayatını sürdürüyor...

O devirde, işte Türk kürekçilerinin yaşadığı çevreden görüntüler. Bu uzun betimleme konumuza yabancı değil. XVII. yüzyılda Fransa Avrupa'nın tartışmasız birinci gücü idi. Deniz ticaretinin genişlemesi, donanmaya paralel olarak yürüyordu. XIV. Louis'nin büyük bakanı Jean-Baptiste Colbert çeşitli nedenlerle Marsilyalılardan nefret ediyordu. Buna rağmen Colbert, Fransız Krallığı için Marsilya Limanının stratejik ve hayatî önemini çok iyi kavramıştı.[4]

Hatırlatalım ki, Saint-Nicolas kalesi Marsilyalıların Güneş Krala karşı[5] ayaklanmasını engellemek amacıyla yapılmıştır. Bu gerçeği Marsilya'da herkes bilir. O nedenle kalenin toplarının Marsilyalıları kendi kendilerine karşı koruduğunu gözlemlemek ilginçtir...

Fakat, Doğu ile ve doğal olarak Osmanlı İmparatorluğu ile ticaret Marsilya'dan geçiyordu. Bu kentin Türkiye ile ilişkide bulunması kaçınılmazdı. Şimdi, bu soruya değinelim: Marsilya'da önemli sayıda Türk var mıydı? Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda, ticaret azınlıkların elinde idi. Osmanlı İmparatorluğu'nun adına ticaret yapan kişiler,

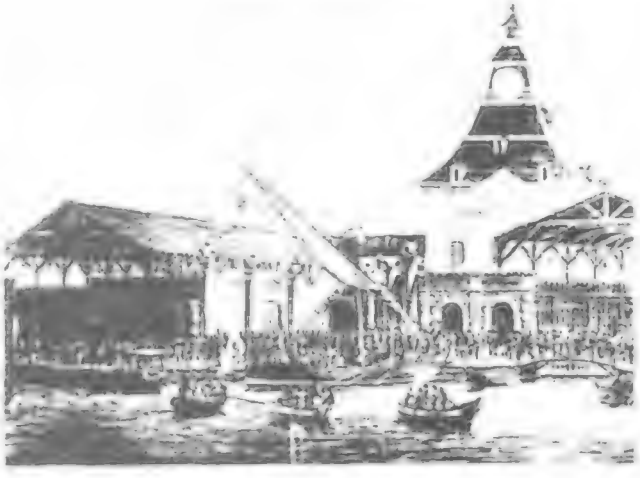

Kadırga tersanesinin ünlü saat kulesi. (Le Pavillon de 'l horloge)

Yahudi ve Ermenilerdi.

Bu konuda "Provanslılara göre Doğu" adlı kitaptan alınan bir özeti verelim.[6] Kitapta şöyle yazılıyor: "Marsilya'da Doğulu tüccarların sayısını yaklaşık olarak belirlemek için C. Carrière'in eserine başvurmak zorunda kalıyoruz. XVIII. yüzyıla ait sonuçlar şöyle: Yakındoğu'dan gelen yabancılar (başka bir açıklama yok) 29, Mağrip'ten gelen 14 kişidir. Eğer Yahudiler, Ermeniler[7] ve Rumları çıkarırsak, Türklerin ve Mağriplilerin sayısı çok düşüktür.

Yakındoğu'ya ait büyük özellik, "Yabancı tüccarların Marsilya'ya yerleşiminden çok Marsilyalıların başka ülkelere yerleşimi"dir. Söz konusu özelliğe şu açıklamayı getirebiliriz: oldukça geniş bir sermaye ve malî imkânlarını kullanan bu büyük ticaret kendi ülkelerinde Türklerin elinde değildi. Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu'nda ticareti Türklerin yerine Musevi olsun Hıristiyan olsun azınlıklar yapıyorlardı."

Yine de, 1779 yılında Padişah teb'ası olan Müslüman tüccarların varlığından söz edersek daha doğru bilgi vermiş oluruz.[8] Fakat Marsilya'da Türk elçilerinin, maslahatgüzarlarının ve diğerlerinin varlığı, tüccar varlığına göre daha önemli görünüyor. Meselâ, Padişah'ın elçisi olan Mustafa Ağa'nın 1640'ta Marsilya'da kabul edildiğini belgelere dayanarak gayet iyi biliyoruz. Ayrıca Cezayir veya Tunus'ta büyük sayıda Türk vardı. Buna rağmen, Marsilya'da ve Toulon'da bulunmaları, geçici bir özellik taşıyordu. Bu yüzden diyebiliriz ki, kadırgalarda bulunan Türk topluluğu daha kalıcıydı. "Türk" ifadesinden daha sonra da bahsedeceğiz.

Herşeyden önce Türk sayısının önemli olduğunu söyleyebiliriz. Güneş Kralın (XIV. Louis) kürekçilerinin aşağı yukarı toplam sayısının %30'unu oluşturuyorlardı. Kalan %70'ini kimler teşkil ediyordu acaba? Bunlar "adi suç" mahkûmlarıydı. 1685'ten itibaren "adî suç" mahkûmları Protestan forsalarla takviye edildiler.

Koyu Hıristiyan Kralın (XIV. Louis) en büyük hatası, IV. Henri tarafından parafe edilen Nantes Fermanının iptalidir. Söz konusu ferman, Protestanların dinî hürriyetini güvence altına alıyordu. Protestanlar için kullanılan resmî ünvan, "Sözde Düzeltilmiş Din Mensupları" ibaresidir.

Türk okurlarımız için "Katolik" ve "Protestan" arasında mevcut olan farkı kavramak biraz zor olabilir. Çağın (ve belki bugünün de) kıstaslarına göre, sapkın dinsizden beterdir. Nitekim, XVII. yüzyıl Katolik zihniyetine göre bir Müslüman yanılgı içindeydi, fakat tamamen suçlu değildi; çünkü onların özellikle "Sahte Peygamber Muhammed" tarafından yanlış yönetildiklerine inanılıyordu. Bir Protestan ise sapmayı bilerek yapıyor, gerçeği bilmek istemiyor ve yanlışlığında ısrar ediyordu. Bununla Sünnî ve Alevî çekişmesi arasında bir benzerlik kurabiliriz. Söz ettiğimiz sebepler yüzünden, Türk ve Protestan kürek mahkûmları arasında büyük bir fark vardı: Protestanların karaya inmeğe hakları yoktu, kadırgada kalıyorlardı.

Şimdi önemli bir noktaya değinelim: "Türk" ibaresi sadece Türklere verilmez, aynı zamanda da Mağripliler, Senegalliler, bazen Ortodoks Hıristiyanlar bile aynı ad altında toplanırdı. "Türk" ibaresi geniş bir anlam taşır ve genelde Müslümanlar kastedilir, yani Türkler, Cezayirliler, Tunuslular, Faslılar vb... Buna rağmen XIV. Louis'nin kadırgalarında Türkiyeli Türklerin hiç olmadığı iddia edilmiştir.

Özellikle, Pierre J. -H Lomer Les "Turcs" sur les galères du Roi de France adını taşıyan ve bize başka bir yerde zor bulunacak değerli bilgiler veren çok güzel bir makale yazmıştır.[9] Fakat yazar, bazı arşivlere baktıktan sonra, fazla ileri gidiyor. Diyor ki, "Biraz hayal kırıklığına uğruyoruz, çünkü bazı Mağriplilerin, birkaç Ortodoks Hıristiyanın ve Slavların dışında bu "Türklerin" belirli kimliğini saptamamız mümkün değildir."[10]

Fakat biz çok net bir şekilde "Türk Kürekçilerinin Sicil Defteri"nde şu gerçeği görüyoruz: Türkiye'den gelen üç Türk kaydediliyor; Karadenizli Hüseyin, Finikeli Mustafa ve İzmirli Ahmet. Bu belgenin kopyası karşıdadır. [11]

İşte, birkaç soru işaretinin kaçınılmaz olduğu, Türklerin eşkâlini belirleyen belgelerin tercümesi. Birkaç soru işareti ile dedik çünkü çok eski belgelerin okunması (Fransızcada olsun, Türkçede olsun) %100 doğru olamaz. Bu tür belgelerde okunamaz veya kötü yazılmış harfler, imlâ hataları dahi olabiliyor.

Bu zorluklara rağmen, esas olarak bu belgelerin içeriği tartışılamaz.

8 Mayıs 1685

Monsieur de la Bretesche'ten satın alınan

No 3201

Karadenizli Hüseyin

Musa'nın oğlu, gemici, 24 yaşında,

küçük boylu, ince yüzlü, geniş alınlı,

çenesi sivri, benekli benizli, sağ tarafından

uzun ve geniş bir yara izini taşıyor

Not: kızıl sakallıdır

Ondan sonra, Karadenizli Hüseyin Amerika'ya gönderilmiş.

Orada şüphesiz köle olarak şeker

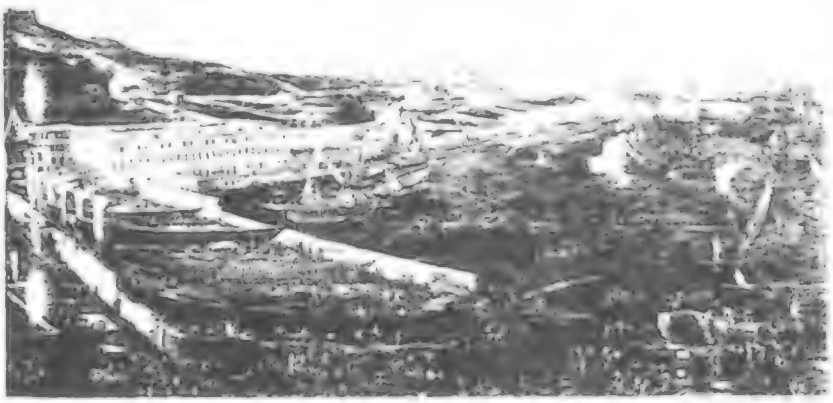

Kadırga tersanesinin genişletilmesi (1666). Dört kadırga yapılmaktadır. Arka plandaki uzun bina pek çok Fransız ve Türk forsasının öldüğü yerdir: Hastane

Türk kürekçilerinin sicil defteri. (1682-1707)

kamışı işletmelerinde çalıştırılmış olmalı. Elimizde başka bir veri yok.

No 3202

Finikeli Mustafa

Anadolu'dan, F? 'in oğlu, gemici,

25 yaşında, boylu boslu, kare şeklinde yüzlü,

zayıf, esmer tenli, kılları kara.

No 3205

İzmirli Ahmet

Fatih (?)'in oğlu, gemici, 26 yaşında,

orta boylu, esmer tenli, kılları kumral

Not: Sağ kolunda yanık izleri var,

sol kolunun birkaç yerinde urları (?) var.

Ayrıca 3204 numarada Mısırlı bir Zenci görünüyor.

Kahireli Abdurrahman

Kara Ali'nin oğlu, kalburcu,

30 yaşında, uzun boylu, kara derili, oval şeklinde yüzlü, kıvırcık kara kılları var.

3203 numaraya gelince, kökeni belli değil.

Fakat büyük bir olasılıkla hüviyeti şöyledir:

Barnulu Ali (Bornulu ??) ?'nin oğlu,

Zenci, gemici, 22 yaşında, uzun boylu, düzgün ve yuvarlak yüzlü, kısa ve yassı burunlu; küçük gözleri var. [12]

Görüldüğü gibi, bu zavallı adamlar büyük bir duygusuzlukla kaydedilmiştir. Finikeli Mustafa, alınışından yedi sene sonra hastanede ölmüş (1692).

Bu, şüphesiz daha önce sözünü ettiğimiz Marsilyadaki Kadırga Hastanesidir. Bornulu Ali'ye gelince, kenardaki notlarda kısaca işaret edildiği gibi, alınışından sadece bir ay sonra ölmüş. O da, Kahireli Abdurrahman gibi Müslüman bir Zenci imiş.

Bu belgelere ve başka kaynaklara göre diyebiliriz ki, "Türkler"in arasında Zencilerin de bulunması çok yaygın bir olaydı. Kadırgalar tarihi üstünde çalışan her tarihçinin veya bu konuyla amatör olarak ilgilenenlerin bazı anlarda sunulan belgeler karşısında ürktüklerinden eminiz. Bütün bu vahşetler nasıl mümkün olmuş? Sıkıntı veren başka bir soru da: biz, aynı çağda ve aynı şartlarda ne yapardık?

Kölelik sorunu tüm boyutlarıyla önümüzdedir. Buna rağmen, makelemizin içinde, insanlıktan ümit kesmemizi engelleyen tarihî olayların varoluşunu göreceğiz. Fakat her şeyden önce Türk listesine bir göz atalım. Şunu kaydedebiliriz ki: bütün bu zavallı kürek mahkûmlarının her biri mütevazi ailelerden geliyorlar (4 gemici, 1 kalburcu) ve denizle ilgili meslekleri var. Halktan geliyorlar ve dinleri İslâm. Ülkeleri, Türkiye, Mısır veya Yunanistan ile Türkiye arasında bulunan adalardır. Aralarında çok sayıda Fransızın bulunduğu Koyu Hıristiyan Kral XIV. Louis'nin kadırgalarına Türk kürekçilerini Malta Şövalyeleri sağlıyorlardı. Doğu Akdeniz'de ve Takımadalar'da (Fransızcası Archipel) korsanlık yapıyorlardı. amaçları, genç ve güçlü kürekçileri esir almaktı. Görüldüğü gibi, tam deyimiyle Türkiye de hedefleri arasındaydı.

Sonuç olarak, topladıkları forsaların büyük çoğunluğu Müslümandı. Fakat, Pierre J.-H Lomer, kadırgalarda Rum Ortodoksların ve bazı Katoliklerin sık sık bulunduğunu savunmuştur. Bize göre, bu olay Pierre J.-H Lomer'in Gemicilik Arşivlerinde bu tür "Türklerin" izlerine rastladığı halde, oldukça istisnai gibi görünüyor.

İşte söz konusu yazar tarafından sunulan metin:

"1677'de Türk olarak satın alınan Vilniuslu bir Litvanyalıya rastlıyoruz. Söz konusu Litvanyalı en az on seneden beri hürriyetini istiyordu (1687'de alındığı bir Faslıyla aynı listededir)... ekteki belge 1709 tarihli olduğu için, o gün bugün özgürlüğünü hâlâ beklediğinden kaygılanıyoruz! Ne olursa olsun, böylece görüyoruz ki, bir Katolik için bile hürriyet otomatik bir nitelik taşımıyordu."

Fakat biz kürekçilerin arasında Türkiyeli Türklerin bulunduğunu belgelerle ispat ettik. Diplomatik anlaşmalara göre onların kadırgalarda bulunmasının mümkün olmadığını iddia etmek yanlıştır. Bu yanlış, Pierre J.-H. Lomer'in makalesinin Türkçe özetinde bulunuyor. [13]

Korsanlık, savaş hali anlamına gelmezdi. Ayrıca, 1685 tarihli noterde imzalanan bir sözleşmeye rastladık. Bu belgede şöyle deniyor:

"Michel Misserel, Toulonlu tüccar, Levant (Yakındoğu) Denizlerinde Kralın Orduları Levazımat Müdürü Girard ve Vauvré önünde, üç yılda, on sekiz ve kırk yaşlar arasında 150 Türk sağlamayı vaat ediyor. Yani her yıl 50 Türk verilecek. Takımadalar'dan ve Yakındoğu'nun başka bölgelerinden satın alınacaklar. Kadırgalar Genel Hazinedarı tarafından adı geçen Michel Misserel'e 390 lira ödenecektir. [14]

Michel Misserel, bu sözleşme sonucu sadece "Yakındoğu'da Dinsizlere karşı Armatör Korsanlar'a, yani Malta Şövalyelerine başvuracaktır. Louis Girardin ve Vauvré, esirleri zincirlere vurmak için gerekli olan kelepçe ve halkaları Michel Misserel'e veriyor. Michel Misserel'e ge-

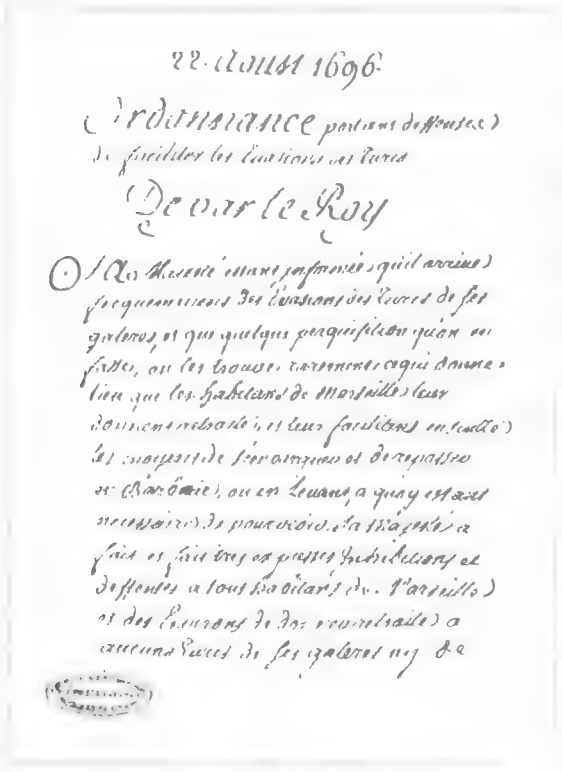

XIV. Louis'nin fermanıdır. Bu emirle Fransa Kralı Marsilyalıların Türk Kürekçilerine yardım etmesini yasaklamak istiyordu.

lince, o da korsanlara (yani Malta Şövalyelerine) halat, tüfek ve barut verecektir. Görüldüğü gibi roller iyi paylaşılmıştı.

Böylece, iki önemli noktaya ısrarla değindik:

1) Takımadalar'da (Rodos, Sakız Adası, Midilli v.s...) ve Yakındoğu'da (Türkiye, Suriye, Mısır) yaşayan ve esir alınan "Dinsizler" *büyük bir çoğunlukla Türktü.*

2) XVII. yüzyılda bu insan eti ve gücü ticareti sık sık rastlanan ve Akdeniz'in her köşesine yaygın bir olaydı. Türkler de Hıristiyan ülkelerden çok sayıda esir alıyorlardı. Hatta bazı Fransız kadırgalarında, Türkiyeli Türklerin Müslümanlar arasında çoğunlukta olduğunu ekleyebiliriz. Onlarla birlikte diğer din kardeşleri de vardı: yani Faslılar, Cezayirliler, Tunuslular, Libyalılar, Mısırlılar vb.

Şimdi, bu zavallıların muhtemel problemlerini biraz düşünelim. Türklerin birinci zorluğu dil engeli idi. Eğer Takımadalar'dan geliyorlarsa, belki Rumca biliyorlardı, fakat maalesef, bu Marsilya'da geçersizdi. Eğer biraz ticaretle uğraşmışlarsa, temeli İtalyanca olan "lingua franca"yı bilirlerdib.[15] Fakat Fransızcayı ve herşeyden önce de Provans dilini bilmek şarttı. Nitekim, Molière'in dili Marsilya'da veya Toulon'da pek yaygın değildi. Yaşam sürdürebilme bağlamında dil olgusu büyük önem taşıyordu.

Fakat söz konusu Türkleri daha yakından tanıyabilmemiz için, doğrudan belgelere başvurmamız daha inandırıcı olur.

1644'te Madeleine de Scudéry[16] Mademoiselle Paulet'ye şöyle yazıyordu:

"Bir Noel gününde kadırgalar dünyanın en güzel şeyleri arasında: her birinin çadırlarını, flamalarını ve rengârenk bandralarını nasıl betimleyebilirim? Ünlü bir ressam bunu benden daha iyi yapardı. Ayrıca, Sevgili Mademoisselle, bu konuda kelimeler bile cazibelerini kaybediyorlar. "Köle" kelimesi aşk şiirlerinde ve romanlarda kibarca kullanılabilir[17], fakat burada söz konusu ifade sadece kalın demir zincirleri, kırmızı külâhları, mavi gömlekleri, kel kafaları, Türk suratlarını ve ona benzer şeyleri düşündürüyor. Evet, bu köle ibaresi yalnız limanda her zaman görünen üç-dört bin forsa için kullanılıyor."[18]

Genelde "Précieuses"lerin kraliçesi olarak tanınan Mademoiselle de Scudéry bu konuda dokunaklı ve başka ünlü yazarlarda olmayan bir duygusallıkla karşımıza çıkıyor.

Ayrıca, Auguste de Laforet, "Kadırgalar Gemiciliği üzerine Etüt" adlı kitabında "Kralın Evi"nde yapılan şölenlerden ve bu vesileyle Tersaneden ve Türklerden şöyle bahsediyor:

"Silâh salonunu oluşturan büyük dört koridorun ortasında savaşın sembollerini taşıyan bir silâh arması kurulmuştu. Bu silâh armasının üstünde ortasında XIV. Louis'nin portresi olan otuz kadem boyunda bir güneş[19] vardı. Harbeler, kılıç ağızları ve süngüler, bu güneşin ışınlarını oluşturuyorlardı. Diz çöken ve altın zincirlere vurumuş Türkler söz konusu silâh armasını çevirmekteydiler. Böyle bir görüntü bugün "Canlı tablo" adını taşıyor. Şölen bittikten sonra, zavallı Türkler gerçek zincirlerine ve acılarına dönüyorlardı." Bu çarpıcı metni okuduğumuzda içimiz burkuluyor.

İşte insan oğlunun İhtişamı ve Sefaleti. İhtişamı takviye eden Sefalet gözler önüne sunuluyor. Kadırgalarda kürek çeken Türklerin kötü yaşam şartları üzerinde durmayacağız, çünkü aşağı yukarı diğer forsaların yaşam şartlarına benziyor olmalı. Ayrıca şu noktaları hatırlatalım: kadırgada bit ve benzeri haşerat çoktu. Çavuşlar çok sert davranıyorlardı. Verilen gıda yetersizdi. Forsalar, Hıristiyan olsun, Müslüman olsun insanlık dışı şartlarda kürek çekiyorlardı. [20]

Bizi özellikle ilgilendiren soru şudur: Zavallı Türkler ölümün ötesinde üzücü kaderlerinden nasıl kurtulabiliyorlardı? İki çözümleri vardı: Birinci bedel, ikinci firardı.

İlk önce, bedelden bahsedelim. Bir Türk sadece başka bir Türkün bedeli olarak (yani başka bir Müslüman bedeli olarak) kurtulabilirdi.

Kadırgaya alınan söz konusu yeni Türk önceki Türkün yerine kürek çekmek zorundaydı. Fakat bu bedel belirli koşullar çerçevesinde mümkün oluyordu: hürriyetini talep eden Türkün hasta veya perperişan bir durumda olması şarttı. Kısacası, kürek çekmek artık onun için olanaksız duruma gelmiş olmalıydı.

Az önce verilen belgenin sonunu okuyalım:

"Aynı günde "La Belle"de (kadırganın ismidir) kürek çeken ve bu şartla tahliye edilen 755 numaralı Helepli Ahmet yerine

3205 numaralı

İzmirli Ahmet

Mademoiselle Martin de la Ciotat[21] tarafından donanmaya verilmiştir."

İzmirli Ahmet'ten daha önce bahsetmiştik. Görüldüğü gibi, 26 yaşında bir gemiciydi.

İzmirli Ahmet'in 1707 senesinde hâlâ hayatta kalmayı başarabildiğini varsayalım, çünkü o tarihte ismin yanında herhangi bir nota rastlanmıyor (kütüğümüz 1707'ye kadar geçerlidir). Bu hesapça, büyük bir

olasılıkla kadırgalarda 22 yıl boyunca kürek çekmişti.

Şimdi de biraz Mademoiselle Martin de la Ciotat'dan söz edelim. Neden bu Hanımefendi Halepli Ahmet'in (büyük bir ihtimalle bir Arap) yerine İzmirli Ahmet'i (bir Türk) verdi? Birkaç varsayımın karşısındayız. Fakat, bize göre, en muhtemel cevap şu: Bir gün Mademoiselle Martin, Toulon'da demir atan kadırgaları ziyaret etmişti. Bu, olağan bir olaydı. Soylular veya burjuvalar bunu sık sık yapıyorlardı. Herhalde, Halepli Ahmet'in hali Mademoisselle Martin'e dokunmuş olmalı. Kuşkusuz adamcağız perperişan bir vaziyetteydi.

Halepli Ahmet'in 755 numarayı taşıdığı için bir aşk hikâyesinin söz konusu olduğunu sanmıyoruz. Fakat tabiî ki her şey mümkün, bu adamı azat etmek istemiş ve bu vesileyle bedel olarak başka bir Türkün istendiğini öğrenmiştir. O zaman, Malta Şövalyelerinin aracılığıyla kadırgalara kürekçiler veren bir tüccara başvurması zorunluydu.

Mademoiselle Martin'in yaşlı (?) Halepli Ahmet'in yerine genç İzmirli Ahmet'i vermek için hangi tüccara veya hangi kaptana başvurduğu tamamen meçhuldür.

Diğer yandan, Halepli Ahmet'in kaç yaşında olduğunu söylememiz zordur. Başka bir araştırma yapmamız gerekirdi. Fakat varsayabiliriz ki, kırkını aşan bir adamdı. Sonuç olarak, Mademoiselle Martin'in jesti Halepli Ahmet'i kısa vadede kesin olan bir ölümden kurtardı. Bu merhametli kadının Halepli Ahmet'i hizmetçi olarak yanına aldığını tahmin edebiliriz. Belki de adamcağız ülkesine dönmüştür. Göründüğü gibi, gerçek bazen en iyi dizi yazarlarının hayal gücünü bile aşıyor.

Üstelik, Türkiyeli Türklerin var oluşunu ispatlayan başka belgelerimiz de var. 28 Aralık 1680'de kadırgalar Generali de Vivonne düküne XIV. Louis şöyle yazıyor[22]:

"Sevgili kuzenim, Mehmet İlkaya denilen ve "La Superbe" kadırgamda şu anda kürek çeken mahkûm bana mütevazi bir dilekçe sundu. Peki iyi bir vaziyette değilmiş. Onun için size şu mektubu gönderiyorum.

Bu konudaki iradem şöyledir: kendi yerine iki kuvvetli Türk verilirse gerekli emri verin ki zincirden kurtulsun."

Bu mektup birçok bakımdan ilginçtir. Her şeyden önce, söz konusu kürekçi, adı üstünde gerçek Türkiyeli bir Türktür. Ondan sonra, kanuna göre tahliye sadece sağlık nedenleriyle mümkündü. Nitekim, Mehmet İlkaya "pek iyi bir vaziyette değilmiş"...

Nihayet, forsalar arasında Mehmet İlkaya'nın durumu nispeten ayrıcalıklı görünüyor. Ne de olsa, Krala bir mektup iletmiş. Belki de zaten "İlk kâhya" okumamız lâzım. O zaman bu Türkün Bâb-ı Âli ile ilişkileri muhtemeldir ve XIV. Louis'nin isteğini daha iyi anlayabiliriz: Kral onun yerine "iki kuvvetli Türk"ü talep ediyor. Varsayabiliriz ki, Mehmet İlk Kâhya'nın parasal durumu iyiydi. İstanbul'dan veya Cezayir'den gelen hemşehrileri ona yardım edebilirlerdi.

Fakat XIV. Louis, olumlu ve yumuşak bir cevap vermesine rağmen, hiçbir kurala karşı gelmiyor, üstelik bir Türkün yerine iki Türk istiyor! Aman, ne adalet!

Zavallı kürekçimizin âkibeti konusunda elimizde başka ayrıntı yok. Umarız ki, kimin nasıl kürek çektiği bilinmeyen kadırgalardaki yaşamından kurtulup ülkesine dönmeyi başarabilmiştir.

Kadırgalardan kurtulmak için ikinci çözüm de kaçmaktı.

Şimdi ona da bir göz atalım.

Kaçma olayı, ilk bakışta çok zor görünüyor, çükü Türklerin etnik tipi farklı, ülkeyi iyi tanımıyorlar, ve daha önemlisi konuşulan dili bilmiyorlar. Fakat bir kez daha gerçek, hayal gücünü aşıyor.

Kaçaklar o kadar sık sık meydana geliyordu ki, XIV. Louis 22 Ağustos 1696 tarihli bir ferman çıkarmak zorunda kaldı. İşte söz konusu fermanın tercümesi [23]:

"Majesteleri, kadırgalarından Türklerin sık sık kaçtığını ve her türlü arama yapılmasına rağmen onların nadiren yakalandığını öğrendiler. Olayın sebepleri şudur: Marsilyalılar Türkleri evlerinde saklıyorlar ve ondan sonra onlara Mağrib'e veya Yakındoğu'ya gemiye bindirip, dönmeleri için kolaylık gösteriyorlar. Majesteleri, bu kanunsuzluklara son vermek için Marsilyalılara ve o çevredeki insanlara kadırgalarındaki her hangi bir Türkü barındırmalarını kesinlikle yasaklıyorlar..."[24]

Türkleri barındıran Marsilyalılar ve onları gemilerinde taşıyan kaptanlar da üç sene kürek çekmeğe mahkûm olabilirler. Bu belge büyük bir önem taşıyor.

1748'den itibaren Kadırgalar ve tersaneleri yavaş yavaş geçmişe karışıyorlar. Claude Vernet tarafından yapılmış bir tabloda Doğulu tüccarların eşliğinde Marsilyalı soylu bir hanım görünüyor.

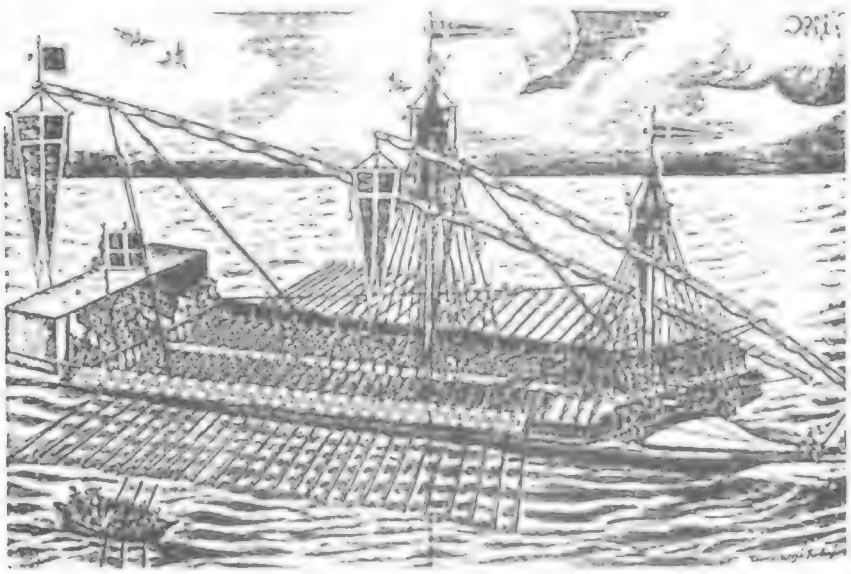

Malta Şövalyelerine ait bir Kadırga. Bütün Akdeniz'den şövalyeler esir ticareti yapıyorlardı.

Yukarıdaki belirttiğimiz gibi, Marsilya sâkinlerinden gelen bu tür insan severlik delilleri, insanoğlunda merhametin ölmediğini ispat ediyor. Marsilyalılar, zaten Hıristiyan olsun Müslüman olsun forsaları çok seviyorlardı. Çavuşları hor görüyorlardı. Zulme karşı halktan insanların isyanını gösteren bu kısa türkü bize André Bouyala d'Arnaud tarafından aktarılmaktadır:

Es un gardo-foussat!
Levo-li lou sabre
Laissa-lou nega!

Forsa çavuşudur!
Al kılıcını, onu da bırak
Denizde boğulsun!

Provans dilinde olan bu türkü yanısıra forsalara ve Türklere karşı Marsilyalıların beslediği sempatinin kesin bir göstergesidir. Gerçekten biz de, özellikle güçlü ve mutlak bir hükümdar olan XIV. Louis'ye bu tür bir meydan okunduğu için gurur duyuyoruz.

Fakat gerçekte Türkler nasıl kaçabiliyorlardı? Şimdi de buna değinelim. Kürekçiler kadırgalarda her zaman kalmıyorlardı. Bazen küçük esnaflık yapabiliyorlar, meselâ ayakkabıcı veya terzi olabiliyorlardı. O zaman Rıhtım boyunca Tersane ve Belediye binası arasında konulan küçük barakalarda çalışıyorlardı. Çalışanlardan herbirinin başına kaçmamalarını sağlamak amacıyla bir harbeci konuluyordu. Acaba Türkler bu küçük esnaflık kurumundan yararlanabiliyorlar mıydı? Mümkün olduğu sanmıyoruz.

Her halûkarda, Türkler de diğer forsalar gibi limanda geziyorlardı. Pierre J.-H Lomer Başkan de Brosses'un bir metnini şöyle aktarıyor [25]:

"Forsalar kentin her yerinde olduğu gibi limanda da geziyorlar, fakat üçer üçer birbirilerine zincirlenmişler, yani iki Hıristiyanla bir Türk. Söz konusu Türk hemen tanınabiliyor. Üstelik ülkenin dilini bilmiyor. Onun için ötekilerin kaçmasına engel oluyor."

Fakat bu önemler sık sık etkisiz kalıyordu.

Karada yapmaları gereken angaryalar Türklere ideal bir kaçma fırsatı veriyordu.

Pierre J.-H Lomer, suçsuz olmasına rağmen ömür boyu kürek çekmeye mahkûm olan Claude Favert'in vak'asını şöyle anlatıyor: "Claude Favert, 4 Eylül 1741'de başka bir forsa, bir "Türk", ve onları denetlemekle görevli olan bir harbeci ile kaçtı. O esnada angaryaları yapmak için karada bulunuyorlardı. Bir bıçkının yanında çalışıyorlardı." Bu tür vak'alara sık sık rastlanıyor.

Yazarımız yerinde olarak şöyle diyor: "Bu örneklerin ışığında dünyanın tüm cezaevlerinde olduğu gibi bu zavallı insanların kendi aralarında ve zorunlu olmamakla beraber bekçileriyle de belirli bir kardeşlik ilişkileri olduğunu tahmin edebiliriz. Bilindiği gibi bu cezaevlerinde en güzel ve en kötü olgular yan yana sergilenir."

Ayrıca, uşak olarak bir deniz subayının evinde yaşayan Türk kürekçileri başka bir fırsat daha elde edebiliyordu [26].

Bu makalede görüyoruz ki, Türk kürekçileriyle ilgili pek çok temaya değinmek mümkündür. Örnegin kutsal görevlerini yerine getirme olanakları neydi? Bu konuda kesin garanti veriliyordu. Marsilya'da Türklerin camileri ve mezarlıkları vardı. Harbecilerin eşliğinde camiye gidiyorlar mıydı? Bilinmiyor. Bilinen gerçek şudur ki: Katolik dinini kabul etmeleri özgürlüklerine kavuşmalarını ille de garanti etmiyordu.

İkinci kesin bir gerçek de şudur: bazı yazarların dediklerine ve yazdıklarına karşın, Koyu Hıristiyan Kralın kadırgalarında çok sayıda Türkiyeli Türkler vardı. En azından kürekçilerin %10'unu teşkil ediyorlardı. Demek ki XVII. yüzyılda beş yüz kişiye yakın Türkiye'den gelen bir Türk topluluğu vardı. Bu gerçeğin gerekli kanıtlarını aşağı yukarı vermeye çalıştık.

Öte yandan makalemizin başında şu noktaya değinebilirdik: "Türk" ibaresi XVII. yüzyıl Hıristiyan zihniyetinde "Müslüman"la eşanlamlıdır. Nitekim, Faslılar ve bazı Zencilerin dışında ezici bir çoğunlukla bu Müslümanlar, dolaylı veya dolaysız bir şekilde İstanbul'daki Padişahın teb'asıydı. Ne var ki, Kapitülasyonlar, Güneş Kralın kadırgalarında Padişahın teb'alarının kürek çekmesine hiç bir zaman engel olamamışlardı.

En sonunda bu makaleyi özellikle halk kökenli Marsilyalılara ithaf etmek isterim. Çünkü, onlar, forsaların kaçmalarına yardım etmekle kalmayıp, Türklerin aynı zamanda yabancı ve suçsuz oldukları için iki kat daha fazla ezildiklerini anlıyorlardı. Böylelikle, kalplerinde başka türlü bir güneş doğmuştu. O da Merhametin Güneşiydi. ☆

[Çeviren: Nurcan (Öndın) Mattei]

Bu noktada biraz etimolojiye bakmamız gerekiyor.

"Chiourme" sözcüğü, Cenova lehçesindeki "ciurma"dan geliyor. Bu kelime Latince "celeusma"nın değişikliğe uğramış şeklidir, emir anlamına gelir ve sonuç olarak Yunanca "κέλευσμα"dan alınmıştır.

"Chiourme", emir alan tayfa demektir. Her gemide yaklaşık 125 forsa kürek çekiyordu.

2 Söz konusu "Park" birkaç defa genişletildi. Bugün "Quai des Belges" denilen Rıhtım, 1774'ten sonra oluşturulabildi. "Quai de Monsieur" adını aldı. "Monsieur", Fransa Kralı XVI. Louis'nin erkek kardeşi idi. 1815'te XVIII. Louis adıyla kendisi de kral oldu. Nitekim, 1774'te Kadırga Tersanesinin yıkılmasına başlandı ve Canabière Caddesi eski Limana açıldı.

3 André Bouyala d'Arnaud, *Evocation du Vieux Marseille* (Editions de Minuit) 108. s.

4 Jean-Baptiste Colbert (1619-1683). Denizcilik ile görevli bakan olarak Fransız Ticaretinin gelişmesini destekledi, fakat tasarruf politikası XIV. Louis tarafından reddedildi. Kuzeyli bir Fransız olan Colbert'in karakteri Marsilyalılarınkine tamamen zıttı.

5 Güneş, XIV. Louis'nin simgesi idi. Güneş hayat verir ve gezegenlere emreder.

"Nec pluribus impar": Versailles Sarayındaki altın güneş işaretlerinde bazen rastlanan bu Latince övünme deyimi."Üstelik birçok güneşe eşittir" demektir.

6 "Provanslılara göre Doğu" (L'Orient des Provençaux, 1983) 254 s. Bir serginin rehber-kataloğu olan bu büyük kitap konumuza ilişkin çok önemli bir kaynaktır. Onu sık sık referans olarak alıyoruz .

Biliniyor ki Antoine Armény lâkabıyla tanınan bir Ermeni tüccarı 1612'den önce Marsilya'ya yerleşti. Söz konusu tüccara 1629 yılında XIII. Louis tarafından (yani XIV. Louis'nin babası) Fransız-İran ticaret tekelini elinde tutan bir imtiyaz verildi. XIV. Louis'nin hükümdarlığı zamanında Marsilya'daki Ermeni Topluluğu bir matbaa açtı. Güneş Kral çabuk davrandı ve onu kapattırdı...

8 Bakan Sartine'den gelen bir mektupta birkaç Müslüman tüccarın Marsilya'da tartaklandığını öğreniyoruz. Bakan Sartine, Belediye Meclisi Mensuplarına böyle olayların tekrarlanmaması için gerekli önlemleri almalarını emrediyor ve söz konusu tüccarların barış içinde yaşamaya hakları olduğunu vurguluyor.

"Çünkü Antlaşmalar (Kapitülasyonlar) bu huzuru vaadediyorlar ve zaten Müslümanlar da kendi ülkelerinde bizim tüccarlarımıza bunu sağlıyorlar." Bu belgenin incelediğimiz devre ait olmamasına rağmen, Padişah tab'ası olan Müslüman tüccarların Marsilya'da var oluşunu ispat ediyor. Aralarında kuşkusuz Türkler de vardı.

9 *FDE* (Fransız Dili ve Edebiyatı), Güz 1980 Cilt II Sayı 6.

Pierre J.-H Lomer, Les "Turcs" sur les galères du Roi de France" 28-45. sayfalar (Fransa Kralının kadırgalarındaki "Türkler").

10 Aynı yerde 42-43 sayfalar.

11 Centre de documentation et de recherche de la troisième région maritime de Toulon. Registre matricule des Turcs galériens. 10. 106 bis (L'Orient des Provençaux p. 54). Toulon üçüncü denizcilik bölgesi belge ve araştırma Merkezi. Türk kürekçilerinin Sicil Defteri.

12 Eğer belgeyi doğru okuyabildiysek, kürekçi Ali Bornu'dan geliyordu. O zaman istısnaî bir va'kanın karşısındayız, çünkü söz konusu Bornu bugünkü Kuzey Nijerya'nın bir bölgesidir.

Fakat Bornu Krallığının Osmanlı imparatorluğu ile ilişkileri vardı ve Padişahlar tarafından gönderilen "askerî danışmanları" olduğunu biliyoruz.

Üstelik Osmanlı İmparatorluğu bütün Müslümanlar için bir kıstas oluyordu, çünkü Padişah halife ve aynı zamanda Mekke'de bulunan kutsal yerlerin sorumlusuydu. Zavallı Ali tabiî ki Afrika'nın ortasından kaçırılmadı, fakat kuşkusuz Doğu Akdeniz kıyılarında, belki de Mısır'dan esir alındı.

13 *FDE*, 45 sayfası (Les "Turcs" sur les galères du Roi de France)

14 Öyle o zamanlarda bir Türkün fiyatının 2,6 lira olduğunu görüyoruz.

15 "Lingua Franca" denilen dil, ticareti kolaylaştırmak için İtalyancadan Arapçadan ve Türkçeden ibaret olan yapay bir dildi.

Onun "grameri" çok basitti. İtalyan kelimeleri çoğunluktaydı. "Kibarlık Budalası'nda ayrıca "sabır" olarak tanınan bu dilden Molière birkaç örnek veriyor. Söz konusu sahne, "Türk Töreni" olarak adlandırılan parçadır. Sahte Müfti, M. Jourdain'e hitaben şöyle diyor:

Se ti sabir, (Eğer biliyorsan

Ti respondir; Cevap ver

Se non sabir, Eğer bilmiyorsan

Tazir, tazir Sus, sus.)

16 Madeleine de Scudéry (1607-1701). Bu kadın edebiyatçı "Ibrahim ou l'Illustre Bassa (Paşa)" Romanını yazdı. "Précieux" akımının en ünlü temsilcilerindendir. Bazı abartmalara rağmen, Fransız zevkini belirlemekte önemli katkısı olmuştur.

17 Örneğin kendi romanlarında olduğu gibi.

18 1685 yıllarında Marsilya'da 5000 forsanın olduğu kesindir. Bu 5000 forsanın %30 u 1500'dür. (Müslüman sayısı). O zaman aşağı yukarı Türklerin sayısının 450-500 civarında olması gerekiyor. (750'nin beşte üçü)

19 Göründüğü gibi, güneş sembolü ısrarla ve her fırsatta kullanılıyordu.

20 Kısa bir örnek verelim. Kürek çektikleri zaman bütün forsalar, bağırmalarını engellemek amacıyla yapılmış "tap" tenilen ve mantardan imâl edilmiş bir cins ağız tıkacını ağızlarına almak zorunda kalıyorlardı. Verilen emir "Le tap en bouche!" yani "Tap ağıza!" idi.

21 "La Ciotat", Marsilya ve Toulon arasında bulunan küçük bir limandır. Fakat o devirde büyük bir önem taşıyordu, çünkü orada da bir tersane vardı. Türk korsanları zaten bu bölgeden sık sık kalifiye işçileri esir alıyorlardı. Mademoiselle Martin bu limanda oturuyordu.

22 Vivonne Dükü (1636-1688). Fransa mareşali. Bu soylu kişi, 1675'te ünlü Fransız denizcisi Duquesne ile Stromboli, Augusta ve Palermo zaferlerini kazanmıştı. Eğer yanılmıyorsak, Mehmet İlk Kâhya'nın va'kasıyla ilgilenmesi istisnaî bir özellik taşıyor.

İşte söz konusu mektubun Fransızca orijinal metni: "Mon cousin, ayant esgard à la très humble supplication qui m'a été faite de la part du nommé Mehmet-İlkaya, qui sert actuellement sur ma galère "La Superbe", Je vous fais cette lettre pour vous dire que mon intention est que vous donniez les ordres pour le faire destacher de la chaîne lorsqu'il aura fourni deux bons Turcs à sa place."

23 'Provanslılara göre Doğu".

"Sa Majesté estant informée qu'il arrive fréquemment des Evasions des Turcs de ses galères et que quelque perquisition qu'on en fasse on les trouve rarement ce qui donne hie que les habitants de Marseille leur donnent ratraite et leur facilitent ensuite les moyens de s'embarquer ou de repasser en Barbarie ou en Levant à quoy estant nécessaire de pourvoir, Sa Majesté a fait et fait très expresses Inhibitions et défenses à tous les habitants de Marseille et des Environs de donner retraite à aucuns Turcs de ses galères..."

24 "Yakındoğu yani "Levant". "Levant" ibaresi Türkiye'yi, Yunanistan'ı, Suriye'yi ve Mısır'ı kapsıyordu.

25 Fransızca metnine *FDE*'de bakın. Le Président de Brosses (1709-1777), Fransız hukuk adamı ve edebiyatçısıydı. "Lettres familières sur l'Italie" (İtalya üzerine mektuplar) adını taşıyan kitabı yazdı.

26 "Provanslılara göre Doğu" 54. sayfa.

"Kadırga kaptanı olan de Ternes baronuna gönderilen bir mektup. 26 Temmuz 1644. Marsilya. "Bu mektuba göre bir papazın yanına uşak olarak alınmış kambur bir Türk kaçmıştı. Papaz, de Ternes baronuna başka bir Türk vermek zorunda kaldı.

Ayrıca, tâli kaynaklar olarak aşağıdaki kitaplara başvurduk:

- "Histoire de Marseille" Ruffi (1696) (Marsilya Tarihi)

- "Histoire de Marseille" Augustin Fabre (1829)

- "Histoire de la Marine française "Charles Bourel de la Roncière (1900) (Fransız Denizciliği Tarihi)

- "Histoire de France. Le règne de Louis XIV" Ernest Lavisse (1906) (Fransa Tarihi. XIV. Louis'nin Hükumdarlığı)

- "Sur les Chemins de L'Histoire de France" Philippe Joutard ve ekibi (1984) (Fransa Tarihi Yollarında)

- Büyük Larousse Ansiklopedisi (1988)

İlâve edeyim ki Fransa'da uzmanların bile bilgilerini aşan, kadırgalar tarihi konusunda amatör araştırmaların sayısı oldukça yüksektir. Geçmiş yıllarda tanıdığım eski meslektaşım M.Jacky Fuhr de onlardan biriydi. O tarihte ben de bilgilerinden yararlandım.

İzmir'i Ziyaret Eden On Beş Yaşında Bir İngiliz Prensi

Mehmed Reşid Paşa'nın Jurnali Işığında

Prens Alfred'in İzmir Ziyareti

YARD. DOÇ. DR. NETİCE YILDIZ

19. yüzyılın ikinci yarısına ait Hariciye belgelerini incelerken, özellikle de irade tasniflerinde sık sık Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret eden Avrupalı soyluların isimlerine rastlanmaktadır. Bu kişilerin ziyaretleri, kimilerinin yazdığı seyahatnamelerden son derece detaylı olarak öğrenilirken, kimileri de bilinmeden kalmaktadır. Yine de yayınlanmamış belgeler ve de özellikle Osmanlıca olanlar incelendiğinde daha da ilginç bilgilerle karşılaşılır.

İstanbul'da yapılan karşılamalar, merasimler ve verilen hediyeler çeşitli vesilelerle anlatılmıştır. Ancak bu yıllarda merkezden uzak yerlere olan ziyaretler ne durumdadır? Önemli kişiler nasıl ağırlanmaktadır? Bu tür ağırlamaları yine yabancıların yazdığı anılarda, seyahatnamelerde görmek mümkün olmuştur. Bunların yanısıra, Osmanlıca bazı dokümanlar da bu konularda bilgi vermektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan ve yarım asırdan fazla bir süre iktidarda kalan kraliçe Victoria'nın veliaht oğlu Galler Prensi ile ikinci oğlu Edinburgh Dükü Prens Alfred ve Kraliçe'nin diğer oğlu Arthur'un Osmanlı İmparatorluğunu ziyaret etmiş olduklarını bir çok irade belgelerinden izleyebiliriz. Yine İngiliz basını da bu konuya ilgi göstermiş, bu ziyaretleri kısmen vermiştir. Bunların yanında Kraliçe Victoria'nın amcası Duke de Cambridge'in de İstanbul'u ziyaret ettiğini hem arşiv belgelerinden, hem de İngiliz basınından izleyebiliyoruz. Bu ziyaretler o denli sık olmuştur ki, zaman zaman Padişahlar bu kişileri kabul etmek, görüşmek bile istememiş, atlatmaya çalışmıştır. H. 1255 (M.1839) yılında İstanbul'a gelen Duke de Cambridge, Padişah'ı ziyaret etme isteğinde bulunmuş ancak Padişah'ın Çamlıca'da bulunması nedeniyle ziyaret isteğinin geçiştirilmesi, bunun yerine cami, Topkapı Sarayı, Çırağan Sarayı ve Darphane'yi gezip görmesine müsaade edilmesi irade buyrulmuştu.[1] Bunun yanısıra, özellikle Kırım Harbi sırasında artan bu ziyaretler daha büyük bir ilgi ile karşılanmıştı. 1855 yılı Ocak ayında İstanbul'a geldikten hemen sonra rahatsızlanan Duke de Cambridge'i, sağlığına kavuşmasını takiben 24 Ocak Cuma günü Sultan bizzat İngiliz sefaretine gidip ziyaret etmiş, Duke'den kraliçeye saygılarını sunması için rica etmişti. Sultan, ziyareti sırasında daha da ileri giderek, balo salonunda bekleyen sefire ve kızlarını da ayrıca ziyaret etmeyi ihmal etmemişti. *Journal de Constantinople*'da ayrıntılı bir şekilde anlatılan bu olay Osmanlı ve Avrupalılar tarafından hayretlerle karşılanmıştı.[2] Bu tür artan ziyaretler bir yandan başkent İstanbul'a bir hareket getirirken, bir yandan da devlet bütçesine de çok fazla külfetli olmuştu. Ziyaretçilerin ikameti için Saraylar yeniden teçhiz edilmiş, onurlarına ziyafetler verilmiş, bunların yanında değerli bir çok hediyeler de verilmiştir. Bu ziyaretlerin görevli büyükelçi ile konsolosları da ne denli meşgul ettiği özellikle Stratford de Canning'in anılarından anlaşılmaktadır. Muhteşem elçi diye anılan elçi Stratford Canning'in eşine yazdığı bir mektupta bu ziyaretleri şöyle dile getirmektedir: "Yine biri kapıyı çalıyor. Şimdi kim acaba? Tuğbay Adams ile General Sir de Lacy Evans. 'Kendilerini misafir odasına alın, geliyorum' diyorum. Hemen üstümü başımı düzeltip, yanlarına çıkıyorum. Bir bakıyorum ki sadece general değil, maiyetindeki subaylar da gelmiş."[3]

Başbakanlık Arşivinde bulunan bir kaç doküman[4] İngiliz Prensi Alfred'in İzmir'de nasıl ağırlandığını anlatması yönünden oldukça ilginçtir. Kraliçe Victoria'nın ikin-

ci oğlu olan Edinburgh Dükü Prens Alfred'in 1859 yılında Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yaptığı ziyareti, İzmir Valisi tarafından İstanbul'a gönderilen ve o zamanın tabiri ile "Jornal" niteliğindeki bir belgede anlatılmış ve bu ziyareti bir Türk gözü ile görmemiz mümkün olmuştur.

Kraliçe Victoria'nın ikinci oğlu Edinburgh dükü Prens Alfred, denizcilik eğitimi görmekte idi. Kraliçe Victoria, tüm tasalarına karşın kısaca "Affie" diye andığı oğlunun daha on beş yaşında iken seyahat etme isteğine karşı koyamamış ve Orta Doğu gezisine çıkmasına izin vermişti.[5] Prens, bu seyahati sırasında çeşitli Akdeniz kıyıları ile Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yörelerini de gezip görmüştü. 1859 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yörelerine yaptığı gezileri kısmen İngiliz basınından, İzmir'e yaptığı ziyareti ise tüm ayrıntıları ile İzmir Valisi Mehmed Reşid Paşa'nın sadarete yazdığı raporlardan öğrenebiliyoruz. Mehmed Paşa'nın "Jornal" diye isimlendirdiği bu günlükte[6] Prens Alfred ve maiyetinin İzmir'e vardığı andan ayrıldığı ana kadar yapılan bir haftalık ziyaretler, geziler, merasimler ayrıntılı bir şekilde anlatılmış, alınıp verilen hediyeler de ayrıca belirtilmiştir.

9 Rebiyülevvel 1276 (7 Ekim 1859) tarihli bu Jornal'de Prens'in İzmir'e varışı ve bir haftalık ziyareti şöyle anlatılmaktadır:

"İzmir Valiliğine gelen telgraf uyarınca İngiltere kraliçesinin oğlu Prens Alfred hazretlerinin bu ayın üçüncü Cuma günü İzmir'e gelmesi bekleniyordu. O gün saat beş buçuk civarında Prens'in gemisi İzmir önünde hazır bekleyen Padişah'a ait Cay-i Ferah adlı brik bayraklarla donatılıp, tabya önüne gelerek, 21 pare top atıp, karşılık alınca da resmi elbiselerle vapura gidilip, yine Padişah'a ait Kılıç Ali adlı vapur ile İzmir'den görevli Kaptan Mehmet Paşa Hazretleri tarafından Prens hazretlerine Padişah'a ait Name-i Humayun sunulmuş ve şehre çıkmaları için mümkün olduğunca temiz araba ve hayvan (at) hazırlattırmıştı. Ancak o gün Prens, karaya çıkmayacağını haber vermiş, bunun üzerine yöreye ait ürünlerden meyve ve yemişlerle başka şeyler vapura gönderilmişti. O gece Prens'in gelişi şerefine Kışla-i Humayun'dan ve İzmir önünde demir atan İngiliz tüccar gemilerinden havai fişenkler atılmış ve mızıka çalınarak şenlikler yapılmıştı.

"Prens'in gelişinin ikinci günü olan Cumartesi günü, İngiliz Konsolosu, Paşa'yı alarak vapura götüreceğini önceden haber vermiş, böylece hükümet konağına gelerek Paşa ile vapura gitmişlerdi. Vapurda Paşa'ya Padişah'a iletilmek üzere Name-i Humayunun cevabı sunulmuş, şahsına ise bir sandık içinde altı kere atan bir adet İngiliz işi tabanca hediye edilmişti. Bunu müteakiben aynı gün Prens ile hocaları erkan-ı harb binbaşılarından Mösyö Covel ile vapur kaptanı Albay Dalton ve Konsolos, hep birlikte habersizce Hükümet Dairesine gelmişlerdi. Bu habersiz, ani ziyaret üzerine derhal elden geldiğince resmi elbiseli memurlar tarafından hürmet gösterilmiş, ikramda bulunulmuştu. Bir süre sohbet ettikten sonra Prens ve maiyeti hamama gitmek istediklerini iletmişlerdi. Prens askeri mızıka ve törenle konaktan selamlanarak uğurlanmıştı. Ancak konak önünde hazır bekleyen arabalara binmeyip, yürüyerek gitmeyi tercih etmişlerdi. Derhal maiyetlerine zabıta memurları ile Kaymakam Tabip Mustafa Bey ve uygun hademe verilmiş, temiz hamam takımları, çubuk, şerbet, meyve ve yemişlerle ayrıca hamamdan çıktıkları vakit Prens'in üşümemesi için arkasına almak üzere al kaplı Anadolu vaşak nafesi[7] yeni bir kürk ve arabalar hazırlattırılmıştı. Hamamdan sonra Prens arabaya binerek Paşa ile beraber Konsolosluğa gitmişlerdi.

"Ziyaretin üçüncü günü olan Pazar günü Prens ve maiyeti İzmir'de bulunan Kadife Kalesi'ne gideceklerini haber vermiş, yine atlar hazırlattırılmıştı. Bu kez Hükümet konağına resmen davet edilmişler, Osmanlı yemeği görmek istedikleri belirtilince Pazartesi günü yemeğe davet edilmişlerdi.

"Dördüncü gün olan Pazartesi ise Hükümet Dairesinde yukarıda belirtilen ziyafet yer almıştı. Hükümet Dairesi önünde asker ve zabtiyelerin selamları arasında Prens ve maiyeti yanlarında üç Beyzade ile gelmişlerdi. Mızıka yanısıra İzmir'de bulunan çalgı takımı eşliğinde bir ziyafet verilmişti. Ziyafetde Devlet-i Aliye eşrafından Emin Efendi Hazretleri ile Mehmet Reşid Paşa bulunmuştu. Ziyafet sırasında Prens ve maiyetine hediyeler verilmiş, ayrıca Prens'e hamamda kullanmak üzere verdikleri kürkü çok beğendiğinin anlaşılması sonucunda o da hediye edilmişti. İki üç saat kadar eğlenip, yenilip içildikten sonra Prens ayrılmış, bu kez sandallarıyla Tuzla burnuna giderek şimendifere binerek dört saat mesafede bulunan Develi köyüne varmışlar ve oralarda bir çeyrek kadar yürüyerek gezmişler ve yine şimendifer ile geri dönmüşlerdi.

"Ziyaretlerinin beşinci günü olan Salı gün Prens ve maiyeti Konsoloshaneye davetli idiler. Bundan istifade edilerek mızıka ile bir bölük asker işlerine gönderilmişti. Bu kez Vali olan bendelerine bir sandık içinde altı kere atar İngiliz işi bir tabanca, Kethüda'ya bir müzikli çekmece, zabıta memuruna bir dürbün, Hekim Mustafa Bey'e bir muhafaza içinde sıcaklık ölçen bir pusula Konsolos vasıtası ile hediye olarak gönderilmişti.

"Altıncı gün olan Çarşamba günü ise kendileri için hazırlatılan araba ve atlara binmeyip, bazı yerleri gezip görmek ve merkebe binmek istediklerinden etraflarında zabtiye neferleri ile dolaşmışlardı. Aniden bastıran sağanak yağmur altında sürat ile kışlaya gelmişler, Prens için araba, maiyetindekiler için de sako[8] ile şemsiyeler verildikten sonra kışladan ayrılıp konsolosluk binasına dönmüşlerdi. Aynı akşam Vali, Kethüda ve bendeniz vapurlarını ziyaret etmiş, görüşüp, saat üç buçukta ayrılmıştık.

"Yedinci gün olan Perşembe günü ise resmi elbiseler içinde yine vapura gidilmiş ve veda ziyaretinde bulunulmuş, saat sekiz sularında ise Midilli yönüne doğru İzmir'den hareket etmişlerdi. Yine brik ve tabyalar Prens'in vapurunu top atışları ile selamlayıp uğurlamıştı."

Mehmed Reşid, Jornal'in sonunda Prens hazretlerinin İzmir'de bulunduğu müddetçe Konsolosluk vasıtası ile her gün merasimler sürdürüldüğünü ve vapurlarına meyve, yemiş, çiçek, balık, av hayvanları gibi ikramlar gönderildiğini, Konsolos'a dahi himmet etmeyip, tercümanları Kaluset Kanaryan'ın da hizmet ettiğini anlatır.

Mehmed Reşid Paşa, Sadarete yazdığı 10 Rebiyülevvel 276 (8 Ekim 1859) tarihli mektupta[9] Prens Alfred ve maiyetine verdikleri hediyelerin bir pusulasını da vermiş, ancak İzmir'de hükümet yetkilileri ellerinde bir prense sunmaya yakışır, sanat değeri olan eşyaların olmaması nedeniyle para ödenerek öteden beriden bulunup satın alınan eski, antik değeri olan eşyalar hediye edildiğini anlatır. Prens ve maiyetindekilere hazırlanan hediyeler İzmir Hükümet konağına davet edildikleri gün kabul odasında çiçeklerle düzenlenen bir köşeye konulup, Prens ve maiyetinin buraya yaptığı ziyaret esnasında kendilerine takdim edildiğini anlatmıştır. Prens'e verilen hediyeler, bir ördek başı kürk tulum, altın saplı bir makas, ağaçdan kını olan gümüş bir hançer ve bir kaplan postundan ibaretti.[10] Prens'e hamamdan çıktığında üşümesin diye arkasına verilen al kaplı Anadolu vaşağından yapılmış yeni kürkü Prens'in çok beğendiğini ifade etmesi üzerine, o da Prens'e hediye edilmişti. Mehmed Reşid Paşa, Prensin büyük bir memnuniyetle İzmir'den ayrıldığını belirtmekte, bu hediyeler için 30 bin kuruş harcandığı, buna karşın Prens'in ise kendilerine hediye ettiği tabancanın üç bin kuruş değerinde olduğunu belirtmeyi de ihmal etmemişti. Sadarete yazılan bu yazıda kısa bir süre önce Rus İmparatoru'nun kardeşinin de İzmir'e gelmiş olduğu ve bu sırada bazı yolsuz şeyler olduğunu, Prens Alfred'e verilen hediyeler için de sağa sola hayli borçlandıklarını anlatmakta, İzmir'de bu tür harcamaların olabileceğinin de göz önünde bulundurulmasının yerinde olabileceğinin sadaretin takdirine bıraktığını ifade etmektedir.[11]

Prens Alfred'in Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yörelerine yaptığı ziyaret ile ilgili haberleri İngiliz basınından da izlemek mümkün olmuştur. *The Illustrated London News*'de Malta'dan yazılan 9 Ekim tarihli bir mektubun Majesteleri Kraliçe'ye ait Euryalus adlı geminin Prens Alfred'i Yunanistan ve Türkiye'ye götürmekte olduğunu anlatmaktadır. Eryalus'un yanaşamadığı kıyılara Prens'in inebilmesi için de küçük bir uskuna refakat etmekteydi. 15 Ekim 1859 tarihli bir haber ile Prens Alfred'in Sultan'ın İstanbul'a davetini kabul ettiği, 19 Kasım tarihli haberde ise İstanbul elçisi Sir Henry Bulwer'in Selanik ve Volo'ya kadar Prens'e refakat etmek üzere 5 Kasım'da İzmir'e gittiğini öğrenmekteyiz. 10 Aralık 1859 tarihli bir başka haberde özel yazılmış bir mektuptan alıntılar yapmış, Prens'in Athos Dağı'na yaptığı ziyaret anlatılmıştı. Buna göre Athos Dağı'na varışında Prens'i kaymakam Hasib Efendi ile üst rütbeli idareciler, piskoposlar ve manastırlardan önemli kişiler karşılar. Prens, bu önemli şahsiyetler ile birlikte manastırları, banlara bağlı kütüphaneleri ve dağda ziyarete değen yerleri görmeye gitmiş, bunu müteakiben Prens bir av partisi düzenlemiştir. İki geyik, dört sülün avlayan Prens, av partisinden sonra gemisine binip Athos Dağı'ndan ayrılmıştı. Bu ziyareti sırasında Kaymakam, piskopos ve papazlara değerli hediyeler vermişti. Prens'in Athos Dağı'nda bulunduğu süre içinde o yöredeki hem kadın hem de erkek manastırları ışıklandırılmıştı. 5 Aralık'ta ise Prens İngiltere'ye dönmek üzere Euryalus yatı ile Corfu adasına Amiral Mundy'nin denetiminde kendisini koyda bekleyen filoya katılır.[12]

Yine aynı yıla ait bir başka İrade belgesinden Prens'in gezi sırasında İstanköy ceziresini ziyaret ettiğini ve Kaymakamına bir tabanca hediye etmiş olduğunu öğreniriz.[13]

Prens Alfred'in bu gezisi, 19. yüzyıl ortalarında Türkiye'ye Avrupa soylularının yaptıkları gezilerden sadece biridir. 19. yüzyıl Orientalizmi bir çok şair, ressam ve bilim adamı yanında Avrupalı soyluları kendi ülkeleri dışındaki memleketlerde maceralar aramaya sevketmişti. Eskiye olan özlemle, yeni ilhamlar arama, kolay zenginlikler elde etme ve özgürlük arayışı içindeki bu gezginler daha çok stratejik ve ticari önemi olan Orta Doğu ülkelerini tercih etmişlerdi. Bu geziler, Osmanlı İmparatorluğu'nun tanınmasında rolü olduğu kadar, daha önce bahsedildiği gibi Saray'ın bütçesine ek yükler getirmiştir. Bu geziler sırasında yazılan anılar, yapılan resimler ise Osmanlı topraklarının o günkü şartlarını bize en iyi bir şekilde yansıtan birer belgesel olarak kalmıştır.

İstanbul gibi bir başkent dışında bir yöreyi gezip, incelemeleri ve bundan da ötesi on beş yaşında bir prensin bu ülkelere ilgi duyması açısından ele alındığında Prens Alfred'in İzmir ve yöresine yaptığı ziyaretin önemi ortaya çıkar. ☆

1 Bş.B.Ar., Cevdet - Hariciye No:7063.

2 *The Illustrated London News*, Vol.26, Jan-July 1855, s.33

3 Sarah Searight, *The British in the Middle East*, London, 1979, s.109.

4 Bş.B.Ar., İrade-Hariciye, No: 9290 lef:1-4

5 Elizabeth Longford, *Victoria RI.*, London, 1964, s.274; Stanley Weintraub, *Victoria, Biography of a Queen*, London 1987, s.275.

6 Bş.B.Ar., İrade-Hariciye, No: 9290 lef:4.

7 Anadolu vaşağının karın kısmındaki derisi.

8 Bol palto

9 Bş.B.Ar., İrade-Hariciye No: 9290, Lef.2; Netice Yıldız, İngiliz-Osmanlı Sa-

nat Eseri Alış-Verişi (1583-1914), İstanbul, 1987 Basılmamış Doktora Tezi, s.230, 282, 298.

[10] Bş.B.Ar., İrade-Hariciye, No: 9290, lef:3

[11] Bş.B.Ar., İrade-Hariciye, No: 9290, lef.2

[12] The Illustrated London News, July-December 1859, s.268, 360, 480, 549, 573.

[13] Bş.B.Ar., İrade-Hariciye, No: 9037.

Belge 1: Sadaretden Padişah'a yazılan Mehmed Reşid Paşa'nın raporu ile ilgili yazı.

Bş.B.Ar.

İrade-Hariciye

No:9290

Atufetlû Efendim Hazretleri,

Haşmetlû İngiltere Kraliçesi hazretlerinin mahdumu fehametlû Prens Alfred hazretlerinin İzmir'e vukubulan azimet ü avdetini mübeyyin İzmir valisi devletlu hazretlerinin varid olan muharreratı manzur-ı âli buyrulmak için arz ve takdim kılındı. Vali-i müşarünileyh hazretleri, Prens-i müşarünileyh hazretleri hakkında lâzım gelen merasim-i ihtimamiyeyi pek yolunda icra eylemiş ve bu yolda otuz bin kuruş kadar masarifi vukub olub kendisi ise bivâye bulunmuş olduğundan tahsin-i hareketiyle beraber masraf-ı muharrerenin saye-i ihsanvâye-i hazret-i şahanede hazine-i celile-i Maliyeden tesviye ve i'ta olunması ve Prens-i müşarünileyh hazretlerinin vermiş olduğu tabancanın dahi kabulüne rahsat verilmesi hususlarında her ne vechile emr ü ferman-ı cenab-ı şehinşahi müteallik ve şerefsudur buyrulur ise manzur-u münifi infaz olunacağı beyanıyle tezkere-i senâver-i terkimine ibtidar olundu efendim.

15 Rebiyülevvel 1276

M

Maruz-ı Çâker-i Kemineleridir ki,

Rahe-zib-i ihtiram olan işbu tezkere-i sâmiye-i âsafaneleriyle muharrerat-ı mezkûre manzur-u mâli-mevfur-ı hazret-i mülükâne buyrulmuş ve bervech-i istizan vali-i müşarünileyh hazretlerinin tahsin-i hareketiyle beraber masarif-i muharrerenin hazine-i celile-i maliyeden tesviye ve i'ta olunması ve mezkur tabancanın dahi kabulüne ruhsat verilmesi müteallik ve şerefsüdur buyrulan emir ve irade-i seniye-i cenab-ı padişahi mukteza-yı münifinden olarak muharrerat-ı merkumeye yine savb-ı âli-i asafanelerine iade kılınmış olmağla ol babda emr ü ferman hazret-i veliyyülemrindir.

16 Rebiyülevvel 76

Belge 2: Mehmed Reşid Paşa'nın sadarete yazdığı mektup.

Bş.B.Ar.

İrade-Hariciye

No:9290

Lef: 2

Saadetlû Efendim Hazretleri,

Rusya İmparatoru hazretlerinin biraderi akdemce buraya gelmiş ve bahsus bazı yolsuz şeyler istima olunmuş olmasıyle haşmetlû kraliçezade Prens Alfred hazretlerinin bu defa İzmir'e gelmesinde saye-i maâlivaye-i hazret-i şahanede hoşnudiyetleri iltizam ve elden geldiği kadar riayet olunmak taraf-ı ihtiyar olunarak beher gün enva'i meyva ve şüküfe ve saire ile istifsar olundukdan başka eşya-yı nefiseden bizlerde bir şey bulunmayıb fakat harik bakıyesi olarak kalmış olan bir aded âlâ Anadolu vaşak nafesi kürk dahi hemen gönderilmişdi. Daire-i hükümete davet olunduğu gün gûyâ senaverlerinde bu makule şeyler mevcud olub verilmiş yolunda olmak üzere mersul pusulada muharrer kürklerden maada eşya eski şeyler olarak akçesiyle öteden beriden buldurulub bilmübayaa odanın çiçekli derununda bir süs ile vaz ve badeltaan kendilerine arz olunarak ma'alli memnuniyet kabul etmişlerdir ve sonra mezkûr kürkü dahi istediklerinden verilmişdir. Bu cihetle bizzarur vukubulan mesarif teferruatıyle beraber senaverlerine otuz bin kuruş oldu ise de zannıma göre müşarünileyh dahi kemâl-ı hoşnudiyetle azimet etdi ve kendilerinin hediye eyledikleri tabanca dahi üç bin kuruş eder. Bu halde etrafa haylice borc edilub ve İzmir'in bu misillû mesarifleri eksik olmayacağı derk olunmuş olmasıyle keyfiyet ma'lum-u âliyeleri buyrulmak üzere beyan-ı hale ibtidar kılındı. Ol babda irade efendimindir.

10 Rebiyülevvel 276

Mehmed Reşid

Belge 3: Prens ve Maiyetine verilen hediyeleri gösteren belge:

Bş.B.Ar., İrade-Hariciye

No: 9290

lef:3

Saye-i maâli-vâye-i hazret-i şahanede taraf-ı aciziden Prens Alfred hazretleri ile maiyetlerinde bulunan zevata i'ta olunan eşyanın pusulasıdır:

Prens-i müşarünileyhe takdim olunan:

Al kaplu âlâ Anadolu vaşak nafesi cedid kürk aded: 1

Alâ ördek başı kürk tulum aded:1

Altun saplı âlâ kâğıt mikrası adet:1

Bir nevi ağaçdan mamul glaflı ve simli kâr-ı kadim hançer aded:1

Kaplan postu aded: 1

Müşarünileyhin hocalarına verilen:

Simli hançer aded: 1

Mercanlı tabak sim bıçak aded:1

Mızrak timuru aded: 1

Antika altın yüzük adet: 1

Antika yüzük taşı aded: 5

Müşarünileyhin süvar olduğu sefine kapudanına verilen:

Sim kama aded:1

Sim glaflı bıçak aded: 1

Müşarünileyh ile beraber gelmiş olan üç nefer beyzadelere verilen:

Sim saplı kâr-ı kadim balta aded:3 ☆

Şumnu Öğretmen Okulu

AHMET HEZARFEN

Dârü'l-Muallimîn Marşı

Fikir ordusuyuz, meşal-i irfânla mücehhez,
Âyât-ı hakikat okunur râyetimizde.
Ye'sin ebedî hasmıyız, ümîd-i muazzez
Rehberlik eder meşiyyet zî-fikretimizde...
Fikir ordusuyuz, feyz ordusuyuz,
nur ordusuyuz biz.

Tevfik Fikret
Hisar, 21.7.1910

1905 yılı Varna'da Maarif-i İslâmiye Encümenleri Toplantısı.

Bulgaristan'da Türk okullarının durumu Osmanlı dönemindeyken de pek içaçıcı değildi. Kasabalarda yeni usul üzerine okullar olsa da köylerde değişen birşey yok, okul çağındaki çocuklar cami odalarında, sınıf yok, hepsi biryerde, yerlere otururak Elif Cuzu'ndan: "Elif" oklava gibi, "Be" çanak gibi, "Te" ona benzer.... benzetmelerle, vastun " Va", mimeysi "Ma", "Ve ma" gibi anlamadıklarını bir ağızdan ezbere gün boyunca, hattâ yıllarca söyleyip duruyordu. Okumayı öğrenenlere Kur'andan sûreler İlmühal okutuluyor, matematik ve yazı yazma öğretilmiyor, yazmaya özenenler "Kâtip mi olacaksın?" diye cezalandırılıyordu. Sıbyan mekteplerinde öğretmenlik yapanlar eğitim ve öğretim metodunu bilmiyen cami imamları ile biraz medreseye giden kişilerdi. Oysa "Bulgarlar Türkiye zamanında 1810'da ilk yeni usul okul açmışlardı, 1836'da da Aprilov Kardeşler Gabrova'da Bulgar gimnaziye-lisesi açtılar. Biz ise ilk rüştiyeleri 1834'te açabilmiştik."[1]

Bulgaristan'da Türk okulları Tanzimattan sonra açılmağa başlamıştı, hele Mithat Paşa'nın Tuna Valisi olduğu zaman bir çok okul açılmıştı. "Tuna vilâyetinde 1875 yılında 2700 sıbyan mektebi, 150 medrese, 40 rüştiye vardı".[2]

1878 (93) savaşından sonra bu Türk okulları için hızlı bir gerileme oldu, bu okulların birçoğu yıkılıp yakıldı, yetişkin öğretmenlerin bir çoğu da Türkiye'ye göç etti. Okulların gelir kaynağı olan vakıflar Bulgarlar tarafından zaptedilince, Türk okullarını destekliyecek malî güç kalmadı.

93 savaşından sonra Türk okulları ancak 1885 yılında canlan-

mağa başladı.

Bu gelişme aşağıda gösterilmektedir:

Ders Yılları	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
1894/95	1.300	1 516	72 582
1895/96	1.341	1.549	75.160
1907/08	1.234	1.566	63 516
1909/10	1 222	1.522	63 033[3]
1921/22	1.713	2.113	60.540

"Bulgar Prensliği'ndeki Türk okul binaları eğitim ve öğretime pek elverişli değildi, çünkü yeni, elverişli Türk okullarını Bulgarlar zorla zaptediyordu. Türk okullarındaki öğretmenlerin öğrenim düzeyi de çok düşüktü. 1500 kadar Türk öğretmeninden 703'ü ilkokul bitirmiş, 550'si medreseden çıkmış, rüştiye bitirmiş 132 öğretmen vardı, daha yüksek öğrenim görmüş yoktu."[4]

"Bulgar Prensliği kurulduktan sonra Bulgar eğitimcileri Türk okullarını nasıl geliştirmeli düşüncesi değil, nasıl engellenmeli çaresini arıyordu. Böylelikle Türk eğitimini boğmak, Türkleri büsbütün cahil bırakmak istiyorlardı"[5] Bulgaristan Millî Eğitim Bakanlığı'nın organı "Uçilişten Pregled" dergisinde bir eğitimci tarafından yazılmış şöyle bir yazı vardı: "Türk azınlık okulları ortadan kaldırılmalıdır. Bunun çeşitli yolları vardır. Devlet bunlara yardım yapmamalı, Türk halkının da bu okullara yardım etmeleri yasaklanmalıdır. Böylece desteksiz kalan Türk okulları kendiliğinden ölür. Büsbütün ortadan kaldırılmazlarsa bu okullar ezilmelidir. Bunun da çeşitli yolları vardır. Sözgelimi sağlığa elverişli olmadıkları, ahlaka uygun eğitim vermedikleri, öğretmen maaşlarını zamanında ödemedikleri vb. gibi gerçeklerle bu okullar kapatılabilir..."[6] Aşağıdaki çizelge bunu açıkça göstermektedir:

Razgrad'ta 1927/28 Öğretim Yılında Bulgar Ortaokulu-Progimnaziya[7] (Üç karışık, bir Kız ortaokulu olmak üzere)da öğrenci ve öğretmen sayısı

Razgard-Yunus Abdal (Yonkovo) köyü 1928/29 öğretim yılında Türk öğrencileri ve öğretmenleri. I- Süleyman M. Berber (Güven) Darülmuallimin'den çıktığı yıl 2. Siyka Stefanova.

ÖĞRENCİ			ÖĞRETMEN		
K	E	T	K	E	T
370	340	710	13	16	29

Razgrad'ta 1927/28 Öğretim yılında Türk Ortaokulu Rüştiyesinde öğrenci ve öğretmen mevcudu:

ÖĞRENCİ			ÖĞRETMEN		
K	E	T	K	E	T
6	135	141	-	5	5 (Biri Bulgar)

Yukarıda belirtilen yıllarda Razgrad nüfusunun çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu.

93 savaşından sonra Türk Hükümeti, Rusların Bulgaristan'daki Türk okullarını, camilerini yıkıp yakmasına engel olmak için bir çok girişimlerde bulunarak büyük devletlere başvurdu.

1879'da Osmanlı Devleti özel elçi Pertev Efendi ile Bulgar Prensi Al. Batemberg'e Sultan 2. Abdülhamid'in fermanını yolladı. 10 Ağustos'ta Pertev Efendi fermanı Prens'e verdi, bu Prens ve Pertev Efendi görüşmesi Türk-Bulgar İlişkilerinin resmen başlamasıydı.

Bundan sonra Türk Hükümeti Bulgaristan'daki Türk okullarına kitap, ders araç ve gereç, harita vb. yolladığı gibi, rüştiye okullarına öğretmen yollıyarak bunların maaşını veriyordu. Bulgarlar bu yardımları sakıncalı bularak engellemeğe çalışıyordu.

1878'den 2. Meşrutiyet'e kadar Bulgaristan'daki Türklerin öğretmen okulları yoktu. Rüştiyelerden çıkanlar ilkokullara öğretmen oluyordu, rüştiyelere de öğretmen yetiştirecek okul olmadığından gün geçtikçe bir Türk Öğretmen Okulu açılması gereksinimi kendini gösteriyordu.

1905'te Varna'da toplanan Mek-

Razgrad-Yunus Abdal (Yonkovo) köyü 1922 yıl Çiftçi Partisi zamanında yapılan Türk ilkokul binası.

tep Encümenleri Kongresi'nde bir Türk Öğretmen Okulu açılması sorunu gündeme geldi. Bu fikir Tahir Lütfi (Tokay) tarafından ileri sürüldü (Tahir Lütfi Rusçuk'ta yetişti. İstanbul'da mülkiyeyi bitirdi. 1894'te Erzurum İdâdisine öğretmen, iki yıl sonra müdür oldu, Jön Türkler grubunda yer aldığı için göze alındı, o da doğum yeri olan Rusçuk'a sığındı, orada çalışmağa başladı. Bulgaristan Türkünün kültür hayatına büyük hizmetler etti).[8] Varna müftüsü Hacı Ömer de buna katıldı. Bu iş için hazırlık yapmak üzere Türk mebusu Tahir Lütfi ve Bulgaristan Türklerinin büyük öğretmenlerinden Süleyman Sırrı (Tokay)dan oluşan bir komisyon kuruldu. Heyet Sofya'ya giderek hükümet nezdinde girişimlerde bulundu. Herşey hazır oldu, fakat Bulgar makamlarından izin almak gecikti. Bu arada 2. Meşrutiyet ilân edildi, Bulgarlar fırsattan yararlanarak bağımsızlığını ilân etti.

19.4. 1909 yılında Türkiye ile Bulgaristan arasında Türk azınlığının işlerini de kapsıyan 1909 sözleşmesi imzalandı. Öğretmen okulu açma işine yeniden girişildi. Gereksiz bir gecikmeyle 1912'de Geşov Hükümeti zamanında Şumnu Türk Öğretmen Okulu'nun Yönetmeliği ve Programı Resmî Gazetede yayınlandı, Malinov Hükümeti de okulu açmağa karar verdi.

Okulun Yönetmeliği ve Programı

"Buna göre, Şumnu Türk Öğretmen Okulu, bir devlet okulu statüsünde olacaktı. Yani özel azınlık okulu statüsünde olmayacaktı. Okulun öğretim süresi iki yıl (Varna Encümenler Kongresinin kararı 3 yıldı) olacaktı. Buna Bulgaristan'daki Türk rüştiyelerini (Ortaokullarını) bitiren 25 yaşından küçük kız ve erkek öğrenciler alınacaktı. O tarihte öğretmenlik yapmakta olanlar da 30 yaşını bitirmemişlerse okula girebileceklerdi. Bulgaristan dışında doğmuş fakat Bulgar yurttaşı ortaokul mezunları da sınav vererek okula alınabileceklerdi. Okul Bulgar liseleri (gimnazyumları) tüzüğüne göre yönetilecekti, ancak bu tüzükte Türk azınlığının dini geleneklerine ters düşen hükümler geçersiz sayılacaktı.

Şumnu Türk Öğretmen Okulu'nda şu dersler okutulacaktı: Din dersleri (1. sınıfta ibadetler) , Türk dili (Sarf ve nahıv), Bulgar dili, hesap, hendese pedagoji, eğitim öğretim bilimi, öğretim metodu, didaktik metodoloji, uygulamalı dersler, tarih coğrafya, yurttaşlık bilgisi, tabiat bilgisi, resim, jimnastik-2. sınıfta din derslerinde akâit, Türk dilinde edebiyat okunacaktı. Türkçe ve din dersleri için uzman öğretmenler alınacak, öteki derslerin öğretmenleri Bulgar Millî Eğitim Bakanlığı'nca atanacaktı. Din dersleri öğretimi Bulgaristan Başmüftüsü'nce denetlenecekti. Öğrenciler Türkçe ile Bulgarcadan hem yazılı hem sözlü sınava girecekler, öteki derslerden ise yalnız sözlü sınav vermek zorunda olacaklardı. Ayrıca pedagoji derslerinin uygulaması yerel Türk ya da Bulgar okullarında yapılacak ancak ondan sonradır ki, okulu bitirenler Türk okullarına öğretmen olarak atanacaklardı.[9]

Razgard-Yunus Abdal (Yonkovo) köyü 25 Mayıs 1929'da 1. sınıf öğrencileri ve öğretmenleri:
I- Süleyman M. Berber 2- Sıdkı Kavoğlu ve Siyka

Bu öğretmen okulunun 1905'te açılmasına girişildi, 1912'de açılacakken Balkan Savaşları, ardından 1. Dünya Savaşı çıkınca 1918'de açıldı. Müdürü Bulgar, Türkçe, edebiyat ve din dersleri dışında öğretim dili Bulgarcaydı. Okulda 8 Bulgar, 2 Türk öğretmeni vardı. Müdür Yanko Nedef'ti. Türkçe derslerini Süleyman Sırrı, Din derslerini sırayla Emrullah Feyzullah eski başmüftülerden o zaman Şumnu Müftüsü olan Osmanpazarlı Hacı Hafız Emin Zârîfî, daha sonra da Nüvvab öğretmeni Şeyh Yusuf Ziyauddin (Ersal) okuttu.

Okul ilk mezunlarını 1920'de verdi. Bundan sonra her yıl Türk okullarına genç öğretmenler yetiştirdi. 1927 mezunları 50 genç olup bunların 9'u kızdı. Bunların biri Razgradlı olup, kalanı Şumnulu idiler. Ruşçuk-filibe, Varna, Vidin gibi yerlerden kız öğrenci gelmedi. Mezun olan kızlar hakkında 15 Haziran 1927 günlü Dostluk Gazetesi:

"Bu genç ve faal hanımlar, kadınlığı pek mütedenni bir seviyede bulunan Bulgaristan Türk muhitlerinin, nurlu ve şuurlu birer rehberi olacaklardır. Maalesef bugün pek sönük ve karanlık duran Bulgaristan Türk kadınlığı, bu yeni parlayan ışıklarla aydınlık bir geleceğe doğru yürüyecek, koşacaktır. Bunlar, cehaletle kararan kadınlık semasında parlayan yıldızlar hatta güneşler olacaklardır..."

"Kadınları cehalete sevketmek isteyenler, genç kızlarımızın bu münevver inkişâfları karşısında artık eski kafes kadınlığının zevalini görsünler."

Uygulama Dersleri

Türk okullarına iyi öğretmen yetiştirmek amacıyla açılan bu okulda uygulama derslerine çok

Razgrad-Yunus Abdal (Yonkovo) köyü 1931/32 öğ. yılı 4. sınıf öğrencileri ve öğretmenleri
I- Süleyman M. Berber 2- Radka Varbanova ve 3- Marin Dobrev
4- Encümen reisi Seyfullah Veli Tatar

1934/35'de Razgrad Rüştiyesi 1. sınıf öğrencileri ve öğretmenleri
I- Vidinli: Nekire Hilmi 2-Pırvova

önem vermek gerekiyordu, bunun için Şumnudaki Türk ilkokulllarından biri Numûne Okulu yapıldı. Bu okul 4 sınıflı olup 1. ve 2. sınıfların öğretmeni M. Musuf, 3. ve 4. sınıflar İlyas İslâm Toksöz'ün yönetimindeydi. Bu okulda Öğretmen Okulu öğrencileri uygulama dersi görüyordu. Uygulama derslerini 1. sınıflar dinler, 2. sınıf öğrencileri okudukları pedagoji usuline ve metodlara göre Türkçe veriyorlardı.

Nüvvab açılınca onlar da öğretmen olacaklardan Başmüftülük ve Evkaf İdaresi, Maarif Bakanlığına başvurarak bu numûne okulunda uygulama dersi görmesini sağladılar (1942'de 7. sınıftayken Tombul cami yanındaki ilkokulda Öğretmen Mustafa Reşid (Akalın) ın sınıfında birkaç uygulama dersi gördük hele 8. sınıf öğrencisi Selim Bilâl, 1. sınıf öğrencilerine "M" harfinin kavratılmasını işlerken Fenn-i Ta'lim ve Usul-i Tedris'i mükemmel şekilde uyguladı. 1943 yılında son sınıftayken biz böyle uygulamalı ders yapamadık, nedeni, savaş yılı olduğu için okul ikide bir kapanıp açılıyordu, nihayet Nisan ayı başında mezuniyet imtihanları yapılarak, okuldan çıktık.) Şumnu Öğretmen Okulu 1928 yılı kapandı.

Yukarıda sözü edilen Öğretmen okulundan başka o zamanki çiftçi hükümeti 19.12.1921 günlü genelge ile Rusçuk ve Kırcaali'de iki öğretmen okulu açmayı va'detti fakat bu,yerine getirilmedi. Çok sonra 1948'de Eskizağra'da bir öğretmen okulu açıldı, bu okul 1951'de Razgrad'a nakil oldu.

Şumnu Öğretmen Okulundan Mezun Olan Öğretmenler

10 yıl kadar yaşayan bu Öğretmen Okulu ilk mezunlarını 1920'de verdi. Buradan çıkanlar köy ve kasaba demeden ellerinde meşale büyük, küçük tüm Türk halkının yönünü aydınlatacak ışık götürüyordu.

Bu okulun ilk mezunlarından Razgrad sancağı Yunus Abdal (Yonkovo) köyünden Mehmet M. Çolakoğlu (Mehmet Necdet Oğuz) kendi köyüne öğretmen atandı. O sıra Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa'nın devrimleri başlamıştı. Bulgaristan Türklerinin kültür düzeyini Türkiye'ninkiyle paralel yürütmek isteyen bu genç öğretmen tutucuların direnciyle karşılaştı, en önde babası Molla Mustafa giyim ve kuşamını beğenmiyerek: "Peygamberimiz bu köpek halkası (boyun bağı)nı taktı mı?" gibi, diğerleri, Bulgar okulundan aldığı yer küre, kan dolaşımı, solunum organı vb. levhalarla sınıfta ders yapmasını şeriata aykırı diye kınayarak günden güne hücumlarını artırdılar, bunlara birkaç yıl dayanabildi, Bulgarların da siyasi baskısından Türkiye'ye göçtü (Afyon ilinin Dazkırı kasabasında öğretmen olarak çalışırken 1932'de vefat etti). Bundan sonra yukarıda adı geçen köyden Hüseyin Halil (Tanrıöver) mezun olarak köye öğretmen oldu, ertesi yıl öğretmen okulunu bitiren Ütükler köyünden Ahmet (Ethem Ütük'ün babası) Yunus Abdal köyünün Küçük Mahalle okuluna atandı, köye yıllarca kültür ocağı hizmetini yapan "Ümid" Kıraathâne Cemiyetini kurdu. Okulun son mezunlarından Süleyman Berber Mustafa (Güven), Sıtkı N. Kavoğlu'nun köye öğretmen oldukları, 1928/1929 öğretim yılıydı, bu yıl Türkiye'de yeni harfler kabul edilmişti, bu genç öğretmenler de hemen yeni harflerle öğretime başladılar (Ben 1. sınıf öğrencisiydim), halktan bazı tutucular her ne kadar "Gâvur yazısı!" deyip karşı çıkmak istedilerse de önceki yıllardaki güçlerinin kalmadığını anlayarak geçici olarak susmak zorunda kaldılar. Okulda yaşlılara yeni harfleri öğretme kursları açıldığı gibi "TURAN" ve "Hayır Sever" Dernekleri kurularak spor ve müsamere çalışmaları başladı, "Çanakkale Savaşı" piyesi oynandı.

Bu okuldan çıkanlar çevre köy ve kasabalarda Türk halkının kültür düzeyini geliştirmede et-

1935/36'de Kemaller (İsperih) Rüştiyesi 3 S öğrencileri ve öğretmenleri : I- Darü-l-muallimin çıkışlı Hüseyih Hamza (Okay) 2- Ömer Adem 3- Siyka.

1936/37 öğ. yılı Razgrad Rüştiyesi 3. sınıf öğrencileri ve öğretmenleri Razgradlı İbrahim Efendi.

Kemaller (İsperih) ilçesi Türk Öğretmenlerinin 21.1. 1950'de İnspektori. Osigovski'nin Başkanlığında yapılan Eğitim toplantısı.

kin oldular: Kemaller (İsperih)lı Ali İmam Salih, rüştiye öğretmeni Şeremetköylü Hüseyin Hamza (Okay) vb.

Bu öğretmenlerin öğrettikleri şarkıları görelim: *Türküz Ederiz daim iftihar/ Etti cumhuriyeti te'sis Ulu Türk Milleti/ Hormet sana ey şan dolu sancağım/ Çalış ey Türk yavrusu, tembellikle yaşama/ İnönü'nün dağları/ Ankaranın taşına bak/ Türk hiç yılar mı?/ Karadeniz, gelen düşman değil, Biziz/ Yaslı gittim, şen geldim/ Dağ başını duman almış/ Biz Turancı Genç Türkleriz/ Çiğnendi yeter, varlığımız/ Balkan Savaşı şarkıları (Rumeli'nin dağı taşı ağlıyor, Ezan sesi duyulmuyor, Nasıl silinsin dimağımızdan, Yanya, Kosova, Girit, Selânik), yurt, doğa, insan, hayvan sevgisi, Tuna, Deliorman, Demirbaba şarkıları.*

Bu Türk kültürüne hizmet eden öğretmenler Bulgar hükümeti tarafından sakıncalı (Kemalist) görülerek Varodna zaştita tarafından hakaret edildi, dövüldü, öldürüldü ve zorla Türkiye'ye göç ettirildi. Acaba Anavatan'da bunlar nasıl karşılandı, yukarıda sözü edilen çalışmaları takdir edildi mi? (Onlar hiç bir zaman takdir beklemedi, kendilerini Türk Ulusuna adıyarak onlar için çalıştı!) Anavatan'da hepsi öğretmen olarak çalışamadı, çünkü mezun oldukları okul öğretmen okulu olarak tanınmadı, buradaki öğretmen okullarında sınav vermeleri istendi, bu da yaşlılar için olacak şey değildi, bir çoğu emekli olamadı, bunlara "Türk kültürüne hizmet ettiği" gerekçesiyle Sosyal Yardım Fonu'ndan ölmeyecek dirlik, çok az para verilmekte idi. Artık bu Darü-l-muallimîn'lilerin çoğu rahmet-i rahmana kavuştu. Şimdi Nüvvab'lılar var, Pedagoji Okulunu bitirenler, üniversiteliler var, Vatan deyip geliyorlar, bunların sosyal hakları ne olacak? Emekli Sandığı ve Sosyal Sigortalar Kurumu kanunlarında bir değişiklik yapılarak buna bir çözüm yolu, bulunmaz mı? Fuzulî gibi erene, durana "ŞİKÂYETNÂME" mi yazalım? Yazalım, fakat "Kim okur, kim dinler, mihr-i vefâyı?" ☆

1 Bulgaristan'da Türkler-Osman Keskioğlu, 1985, Kültür Bak.s.57

2 Bulgaristan Türkleri- Bilâl N. Şimşir, 1986, Bilgi, Yay. İst. s.28

3 Y. a.g.e. s.23

4 Y.a.g.e. s.39

5 Y.a.g.e. s.42

6 Y.a.g.e. s.43

7 Razgrad-Anani İv. Yavaşov, 1930 Razgrad s. 253-254

8 Bulgaristan Türkleri - Bilâl N. Şimşir, 1986, Bil. Yay. İst. s.58

9 Anayurt Gazetesi- Süleyman Sırrı, Ankara 1-15.2.1955,

10 Bulgaristan'da Türkler-Osman Keskioğlu, 1985, Kültür Bak. s.79-80

16.-17. Yüzyıl Osmanlı Vakayinamelerinde Arnavut İmajı

BEDRİYE ATSIZ

Osmanlılar, Balkanlar'da yayılma ve yerleşme politikaları çerçevesinde, 14. yüzyıldan itibaren, bu geniş coğrafyada, kendilerine yabancı kavimlerle ve kültürlerle karşılaştılar. Biz bu küçük çalışmada, bu yabancı halklardan, İslâm'ı benimsemelerinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasî, askerî, iktisadî ve ilmî alanlarda yüksek mercilere yükselmeleri ve böylelikle Osmanlı tarihinde belirleyici bir yer edinmeleriyle özel bir ilgiyi hakeden Arnavutları öne çıkarmak istiyoruz. Arnavutların bu konumunun da tarihî gelişme boyunca bütün ayrıntılarıyla burada ele alınması mümkün değil; biz burada daha ziyade, Balkanlar'daki Türk egemenliğinin ilk döneminde Osmanlı vakayinamelerinin Arnavutlar hakkında çizdiği resmin hatlarını ortaya çıkarmakla sınırlamak istiyoruz. Daha sonra başka bir fırsatta, vak'anüvislerin bu konudaki bakış açıları ele alınacak.

Bizi bu çalışmaya teşvik eden, rahmetli Hasan Kaleşi'nin, Orta Doğu Tarih ve Kültür ve Türkoloji Enstitüsü ile Münih Üniversitesi Doğu Avrupa ve Güneydoğu Avrupa Tarihi Enstitüsü'nün lisansüstü seviyede düzenledikleri kollokyum çerçevesinde, ani ölümünden hemen önce sunduğu tebliğ oldu. Hasan Kaleşi tebliğinde, Türk fethinin, Arnavutlar için neredeyse millî varlıklarını koruyucu bir etkisi olduğu teorisini ortaya koyuyordu. Arnavutlar İslâmlaştırılmalarından sonra millî kişiliklerinden hiçbir şey yitirmemişlerdi. Öte yandan, Osmanlı toplumu için Arnavut unsur şüphesiz zenginleşme anlamına geldi. Öyle ki, Şemseddin Sami (Sami Frashëri, 1850-1904) gibi bazı şahsiyetler, hem Arnavut hem Türk fikir hayatına ait sayılırlar.

Aşağıda Arnavutları sadece genel olarak, fetih devrinin vakayinamelerinde sunulan görünüm çerçevesinde ele alacağız. Arnavutların Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî ve idarî aygıtında (büyükvezir, beylerbeyi vb. olarak) oynadıkları rolü mecburen ihmal edeceğiz. Kaynak olarak kullandığımız vakayinameler, Aşıkpaşazâde vakayinamesi, Neşrî vakayinamesi, Giese'nin yayımladığı anonim (yazarı belirsiz) vakayiname, ayrıca Uruç, Ruhî, Behiştî ve Kemalpaşazâde'ninkilerdir.[1]

Aşıkpaşazâde: Onda Arnavutlar üzerine şahsî yargılar yoktur. Sadece, Kara Timurtaş'ın Arnavut bölgesine ilerlediğinden ve Manastır'ı (Bitolj) cizyeye bağladığından bahsedilir. (Âli nüshası, s. 61). Anlatıma göre Sultan (II.) Murad Arnavutluk seferini Evrenosoğlu'na devretmiştir (s. 106). Daha önce Saray'da "içoğlanı", sonra ise Sultan'ın düşmanı olan, Arnavut Prensi'nin (Beğ) oğlu İskender, Evrenosoğlu İsâ Beğ'in yolunu keserek sıkı bir müsademeye tutuşmuştur. Gazilerin okları tükenmiş, kılıçları çentiklenmiş ve Gazi'lerin çoğu çatışmada ölmüştür (s. 124/25). Aşıkpaşazâde'nin anlattıkları, Arnavutların sıkı rakipler olduğuna delâlet eder. Sultan (II.) Murad Akça Hisar kalesini ele geçirmek istemiştir. Bazı Arnavut bölgelerinde İskender'e düşmanlık vardır; nitekim İskender'in torunlarından Hamza Beğ Arnavutluk'tan gelerek, Sultan'a, Akça Hisar'ı onun nâmına ele geçirmeyi teklif etmiştir. Hamza Bey Hisar'ı ancak kale mürettebatının kullandığı suyu keserek alabilmiştir (s. 133). Hamza Beğ'in ihanetinden soğuk bir dille bahsedildiği açıkça görülür. Arnavutlar hakkında ise

aşağılayıcı bir söz sarfedilmez. Daha sonra Sultan (II.) Mehmed bizzat Arnavutluk'a sefer yaparak Elbasan kalesini inşa eder; bunun üzerine çok sayıda Arnavut Beğ'i kendisine bağlanır, diğerleri ise kaçar. Skutari (İşkodra) fethedilemez (s. 188), ancak kuşatmaya dayanamayarak, bir anlaşma ile teslim olur. Halk, şehri terketmekte veya kalmakta serbest bırakılır.

Neşrî "Cihannümâ"sında daha tafsilatlı bilgiler verir (Faik Reşit-Mehmet Köymen, 1957).

"Arnavut Seferinin Hikâyesi" (Hikâyet-i Gazâ-i Arnavud) bölümünde, Evrenosoğlu İsâ Beğ'in Arnavutluk'a gönderilişi (s. 624), Hamza Beğ'in ihaneti ve Akça Hisar'ın fethedilişi (s. 656) ile ilgili anlatımlar, Aşıkpaşazâde'ninkilerle uyumludur. Gerçi daha geniş olarak, ama esas itibarıyla aynı şeylerin anlatıldığı, Fatih devrine dair olaylar için de aynı durum söz konusudur. Neşri'den, ayrıca şunlar öğrenilir: Önceden Sultan'a cizye ödeyen İskender, sonradan, şeytanın oyununa geldiği için, Kalkandelen'e (Tetovo) gitmiş ve yaylaktaki koyun sürülerini kaçırmakla devlete büyük zarar vermiştir. Bunun üzerine öfkeye kapılan Sultan Arnavut bölgesine yürümüştür. İskender, Draç (Durazzo) üzerinden Frenk ülkesine kaçmıştır. Osmanlılar, zengin bir ganimetle İstanbul'a dönmüşlerdir (s. 776). Sonra bir gün Sultan'a bildirilir ki, bütün Rumeli'nin gâvurları tabiyete girmiş, bir tek İskenderiye (Şkoder-İşkodra) girmemiştir. Sultan, bu durumun, şehir ahalisinin nüfusça büyüklüğünden veya kahramanlığından mı kaynaklandığını sorar. Burasının dik bir yamaçta bulunduğu cevabı verilir. Sultan'ın gönderdiği ordu şehri ele geçirememiştir. Moldavya seferinden sonra Sultan, İşkodra'yı almak için bir denemede daha bulunur; ama vazifelendirilen Gedik Ahmed Paşa bu işi savsaklar, bu nedenle Boğazkesen (Rumeli Hisarı) zindanına kapatılır. Sultan bizzat, nafile bir deneme daha yapar. Şehrin karşısında istihkâmlar kurularak çekilinir; ta ki, mukavemeti kırılan halk, mallarının-mülklerinin ve hayatlarının bağışlanacağı ve serbestçe şehri terkedebilecekleri teminatının verilmesi karşılığında teslim olana kadar. Böylelikle, hiçbir gâvura zarar gelmeden, şehir müslüman olmuştur (s. 834). Hikâyat, vakayinamenin, İskender'in davranışını nankörlük ve bayağı koyun hırsızlığı olarak sunma gayretinde olduğunu gösteriyor. Sultan'ın, İşkodra'nın zaptedilemezliğinin, şehri müdafaa edenlerin sayıca çokluğundan veya kahramanlığından mı kaynaklandığı yolundaki sorusuna verilen, aşikâr biçimde kaçamak cevap da ilginçtir. Arazinin zorluklarından bahis açılırken, Arnavutlar üzerine tek kelime edilmez. Arnavutlar ancak İslâm'a dönmelerinden sonra "inançlı iman savaşçıları" olurlar; belli ki, kahramanlık müslümanlığın tekelinde olduğundan...

Giese'nin yayımladığı anonim vakayiname (s. 66, 70, 73, 113): (II.) Murad ve (II.) Mehmed devrindeki seferlerin tasvir edilişi, şimdiye dek değinilen vakayinamelere tamamıyla uygundur. Kiliselerin yıkılıp camilerin inşa edildiği, yani sıkı bir şekilde İslâmlaştırılan Kocacık Hisarı'nın fethinden bir yıl sonra Akça Hisar'a nafile hücum edilir. Beğ'lerin kuşatmayı sürdürmek istemelerine rağmen, bu kale için tek bir askerini bile feda etmek istemeyen Sultan ric'at emri verir (s. 73). Yani vakayinameyi yazan da bu kaleyi önemsiz sayar. Ne Hamza Beğ'den ne de kalenin suyunun kesilmesinden bahis vardır; s. 113'de, Arnavutluk seferinin nihayetinde Elbasan'ın kuruluşuna değinilir. (II.) Murad'ın ve (II.) Mehmed'in Arnavutluk seferleri, pek ilgi gösterilmeden, sadece hikâyesi anlatılarak tasvir edilir. (II.) Bâyezid devrinin anlatımı ise çok farklıdır. Sultan, "Johann (Yahya-ç.n.) ülkesi"ne (Yuvaneli) yürümek üzere Yahya Paşa komutasındaki Rumeli ordusu ile birdenbire Manastır'a ilerler, hatta donanmayı devreye sokar. Bütün yolları kesilen gâvurlar, karganın bile sekemeyeceği, şeytanın değneğiyle bile önünü bulamayacağı, geçit vermez dağlara (becene, bicene)[2] kaçarlar. Bazı vak'anüvislere göre bu insanlar hâlâ bu gibi eşkiya yataklarında yaşarlar ve Padişahlara itaatsizdirler. Kendi dillerini konuşurlar ve vergi vermezler. Savaşçıdırlar. Fırlattıkları taşlar, insanın üzerine tam manasıyla Allahın gazabı gibi yağar. Kargıları yılan dili kadar sivridir. Kahraman müslümanlar buna rağmen, kendilerini kalkanlarla koruyarak dağlardaki bu kartal yuvalarına saldırır, gâvurları kılıçtan geçirerek oğullarını ve karılarını esir ederler (s. 126).

(II.) Bayezid devrine dair anlatımlarda, ses tamamıyla farklı bir perdededir. Seferin nedeni asla anılmaz; sefer bir fetih seferi değil, cezalandırma harekâtı gibi gözükür. Bu "dağlılar", daha sonra Osmanlıların müslüman Arnavutlarla ittifak ederek bir yüzyıl boyu savaşacakları ve devletin haydut saydığı Arnavutlardır (Evliyâ Çelebi'ye göre).

Uruç (Paris Elyazması): Arnavutluk seferi burada gayet geniş tasvir edilir (101a-103a). Beylerbeyi Hersekoğlu Ahmed Paşa, Rumeli ordusu komutanı Yahyâ Paşa, vezirler Dâvud Paşa, İbrahim Paşa, Hadım Ali Paşa ve İskender Paşa sipahiler ve yeniçerileriyle Belgrad'a yürürler. "Bu tedbirin halledilmesini müteakip" (bu sırf Kemalpaşazâde'de vardır!), Hersekoğlu Ahmed Paşa Anadolu ordusuyla Sofya'da kalır, Dâvud Paşa ve Yahyâ Paşa Rumeli ordusunu Manastır'da toplarlar. Sonra karadan Yuvaneli'ye yürürler, bu sırada denizden de gemiler harekete geçmiştir. Böylelikle gâvurların bütün kaçış yolları tutulur. Sultan'ın yaklaştığı haberi üzerine gâvurlar gruplar halinde, dağlardaki kolay geçit vermez yuvalarına (becene) sığınırlar. Anlatılana göre bu dağlar öyle yüksektir ki, Elwend[3], yanlarında bir haşhaş tohumu gibi gözükür. Bu dağlarda kuş uçmaz, hayvan gezmez, karga sekmez, şeytan bile tırmanabilmek için bastona ihtiyaç duyar ve tır-

manırken pabuçları parçalanır. Tavuklara bile nal çakmak gerekmiştir. Bu dağlar, Menteşe, Saruhan, Germiyan, Varsak, Canik, Eflak ve Gürcistan dağlarından yüksektir. Buranın halkı vahşi ve kana susamıştır. Hiçbir din tanımazlar, inançları, dua ve ibadet diye bir şeyle alâkaları yoktur. Eyvallahları olmaz, aman vermez, emir nedir bilmezler. Yani Allahsız bir yığın. Bazılarının iddialarına göre, soysuz Arapların yabani filizleridirler, yani Fellah. Tıpkı Nabukadnezar'ın halkı gibi, kendi prenslerine isyan etmişlerdir. Buraya kısmen Yemen'den, kısmen mübarek Arabistan'dan, kısmen Mağrip'den ve kısmen Frenk ülkesinden sinsice sızmışlardır. Kendi dilleri ve kendi dini tasavvurları vardır. Gaddardırlar ve "merik"tirler; bu, "tut ki, onu öldüreyim!" anlamına gelir.[4] Kadimden beri, hilebazlıkları ile bilinen pis heriflerdir. Hiçkimseye tabi olmaz, kimseye kelle vergisi ödemezler; buna zorlanırlarsa ilk fırsatta kaçarlar. Dağlardaki eşkiya yataklarından, sancakbeğlerinin başına epey iş çıkarırlar. Mesela Hadım Süleyman Paşa Arnavutluk Sancakbeyi iken, tüm maiyetini, atlarını ve ihtişamlı esvaplarını ele geçirerek Frenk ülkesine satmışlardır. Frenk beğ'i, Sultan (II.) Bayezid'in tahta çıkışında bu ganimeti Süleyman Paşa'ya iade etmiştir. Çalınan kıyafetlerden Arnavutlarda hâlâ vardır ve Türk kılığında gezip her türlü işi çevirmek amacıyla bu kıyafetleri giyerler. Ama mücahitlerimiz o karga sekmez dağlara ejderhalar gibi tırmanıp kayalıklara yarasalar gibi tutunur, bu lânetli şeytanların tanrısal bir ceza gibi yağdırdıkları taşlara, yılan dilli kargılarına, zehirli oklarına kafa tutarak imansız Arnavut oğlanlarını yerle yeksân ederler. Gaziler onları tavşanlar ve geyikler gibi dağ-tepe kovalayıp kadın-erkek kimseyi sağ koymazlar; alnında ölüm yazılı olan hiçbiri kurtulmaz. En erişilmez kartal yuvalarında saklanan gâvurlar olanları işitip şimdi kendi boyunlarının tehlikede olduğunu anlayınca, bir hile düşünürler. Bazı delikanlıları hediyelerle (Türklere) gönderip özür dilerler. Minnetoğlu Hocacık diye birisi, teslim müzekkeresi hazırlamaya kayalıklara (becene) yollanır. Bu anlaşma yapıldıktan sonra gâvurlar yeniçerilerin kendilerini yağmalamaya kalkacaklarını söyleyerek, kuşatmacıların bir günlük yol mesafesi kadar geri çekilmelerini isterler - o zaman saklandıkları yerlerden çıkacaklardır. Türkler bu sözlere inanarak isteneni yaparlar. Ne var ki gâvurlar o gece kaçarlar. Ertesi gün nafile aranır, bulunamazlar. (II.) Bayezid bunun üzerine ordusuyla Manastır'a döner. Uruç, diğer vakayinamelerden farklı olarak, kaçan Arnavutların nereye yöneldiğini yazmaz (Ruhî de buna değinmez).

Ruhî (Berlin Elyazması), (II.) Bayezid'in Arnavutluk seferini başta tıpkı Uruç gibi tasvir eder (bkz. 160a-163a). Sadece, arazinin zorluğunu anlatan mübalağalı tasvirlerde küçük sapmalar vardır. Ancak Ruhî Arnavutlardan çok daha aşağılayarak bahseder. Onlar gaddardır ve dinleri çingenelerinki kadar değersizdir. Ehl-i kitap değildirler ve müslüman olsalar bile işe yaramaz adamlar olarak kalacak, düzelmeyeceklerdir.

Bir işe yarayan ve yükselebilecek -yani subaşılığa, sancakbeğliğine, vezirliğe gelebilecek- olanları, Arnavutların eline geçmiş Türk gazilerinin ahfâdıdır. Onun haricinde, yükselebilmiş olan diğer bazıları, memleketlerinde zina yaparken yakalanmış adamlardır; onlardan hayır beklenmez. Uruç'un Arnavutların kökeni üzerine geliştirdiği teori ve Nebukadnezar'ın halkı ile Arnavutlar arasında yaptığı karşılaştırma, Ruhi'de neredeyse harfiyyen tekrarlanır. (I.) Murad'dan (Orhanoğlu Murad) beri Arnavutluk için daima kanlı savaşlar verilmiştir; bu savaşlar bahsinde adları özellikle anılanlar şunlardır: Ali, Evrenos soyundan İsâ ve Ahmed, Vezir Hacı İvaz Paşa ve kardeşi Hamza Beğ, Şarabdâr Hamza Beğ, İshak Beğ, Turhan Beğ, oğlu Ömer Beğ ve Mihaloğlu ailesi. Diğer bahisler, ifade hafifçe değiştirilmiş olarak, Uruç'la aynıdır. Ruhi'nin, Arnavutlarda iler tutar tek bir yan bırakmayışı dikkat çeker.

Bihiştî'de (Londra Elyazmaları) Arnavut savaşları birarada ve kibarca, temkinli bir dille ele alınır. Anlatım, (II.) Murad'ın Edrene'den Rumeli Beğlerbeği Sinan Beğ'i büyük bir akıncı koluyla Arnavutluk'a yollayarak Arnavutlarla girdiği ilk temastan başlar (bkz. 113b). Arnavutluk yağmalanır ve o kadar güzel kızlar ve delikanlılar esir edilir ki, müslümanların yerleştiği muhit gül bahçesine dönüşür. Hatta Bihiştî bununla irtibatlı olarak Yusuf ile Zeliha'nın hikâyesini zikreder. Sultan ikinci defa, 842'de (1438/39) İshakoğlu İsâ Beğ'i Arnavutluk'a yollar; İsâ Beğ ganimet yüklenmiş olarak geri döner (bkz. 120a). 851'in (1447/48) hadiseleri bildirilirken Arnavutlar diğer milletlere kıyasla özellikle inatçı, isyankâr ve gaddar olarak tasvir edilirler. Ülkelerinin de dik yamaçlı gölgeli dağları ve zaptedilmez kaleleriyle, direnişe elverişli bir arazi olduğu tespit edilir. Sultan, Arnavutların beyini değil, onun, Bâb-ı Ali'ye yıllarca sadık kalarak hizmet eden oğlunu (İskender) hükümran olarak tayin etmiştir. Bunu, Âşıkpaşazâde'de ve Neşrî'de olduğu gibi, Hamza Beğ'in ihaneti izler. 179b'de Bihiştî, Türk sultanını, Zvornik kuşatmasına bağlı olarak, Sırpları desteklemiş oldukları ve onu Arnavutlara karşı sefer yapmak zorunda bıraktığı için Arnavutlara kızdırtır. Bihiştî, bu seferin nedenini, İslam hükümdarının ülkesinde ve dini meselelerde düzeni sağlamakla mükellef oluşuyla açıklar. Sultanın yaklaşması üzerine gâvurlar yine kaçarlar; kimisi Frenk ülkesine, kimisi dağlardaki eşkiya yataklarına. Klişeci bir tarzda tasvir edilen savaştan sonra Sultan Elbasan'ı kurar ve zengin ganimet yüküyle -yine huri gibi kızlar ve güzel oğlanlar arz-ı endâm ederler- Edrene'ye geri döner. Bunun üzerine Bihiştî, Arnavutlarca tahrik edilen Aranidoğlu İskender Beğ'i isyan ettirtir, İskender Beğ birkaç kaleyi hileyle ele geçirir, hatta El-

basan'ı tehdit eder; öyle ki Sultan yeniden Arnavutlara karşı sefer düzenler - 872 (1467). 180a'da, Arnavutlar kanlı çarpışmalardan sonra teslim olurlar, İskender Beğ Draç üzerinden Frenk ülkesine kaçar. Bihiştî'de İskender Beğ bundan bir süre sonra çilesinden ölür. Bunları, 206b'de, Skutari'nin (II.) Murad tarafından fethi izler. Bihiştî'ye göre şehir Büyük İskender tarafından kurulmuştur. Önce, Akça Hisar inatçı bir kuşatma akabinde ikinci kere fethedilir. Kuşatılanlar, açlığa rağmen -ölü köpek ve kedileri yemeye başlamışlardır- teslim olmak istemezler. Sonra, Skutari cehd-ü gayretle kuşatılmıştır. Aynı sırada Druz, Gölbaşı ve Leş düşer. Leş (Alessio) halkı gerçi kadınları, çocukları ve servetlerini gemilerle kaçırıp kurtarmaya yeltenmişlerdir; ama, burada yine peydah olan huri gibi kızların ve güzel oğlanların şehvetine kapılan gaziler, timsahlar gibi yüzerek yanaştıkları gemileri yakalarlar. Tahlisiye sandalları da ters yüz edip geri dönerler.

Venedig, kuşatmanın altıncı ayından sonra, ahalinin serbestçe çekip gidebilmesi karşılığında Skutari'yi bırakmayı teklif eder. Kılıç artıkları gemiyle Venedig'e götürülür. Skutari'nin düştüğü haberi üzerine Sultan, gözden düşmüş olan Gedik Ahmed Paşa'yı affeder ve ona Avlonya(Valona) sancağını verir.

Bihiştî (Topkapı Sarayı Elyazması): Burada da aynı edebî anlatım sürdürülür, ama üslûbu ziyadesiyle tumturaklıdır. Bunun iki nedeni olabilir: Bihiştî, estetik bir üslûpçu olduğu için, kaba ifadeleri kullanmayı kaldıramaz. Ama belki de Arnavutların bir miktar sempatisini kazanmayı düşünmüştür. Her iki elyazmasında da Arnavut kızlarının, ama özellikle oğlanlarının güzelliğinin methedilişindeki sıklık dikkat çekicidir. Bihiştî'nin bir edebi klişeye mi uyduğunu yoksa şahsî eğilimlerini mi dile getirdiğini ayırdetmek zordur. Muhtemelen kendi gözlemleri (Bihiştî Arnavutluk seferine katılmıştır) onu böyle bir dil kullanmaya sevketmiştir.

Arnavutların kaynaşması asla bitmez. O halde onları cezalandırmak için bir sefer lâzımdır. Sultan (II. Bayezid) Manastır'dan yola çıkıp Arnavutlar bu seferin kendilerine yönelik olduğunu farkettiklerinde, becene'lerine, dağlardaki ulaşılmaz eşkiya yataklarına çekilirler ve bir hileye başvururlar. Sultan, Büyükvezir Davud Paşa ve Rumeli Beğlerbeği Yahya Paşa'yı Arnavutların en erişilmez kartal yuvasının üzerine gönderdiğinde, Arnavutlar aracılar göndererek aman dilerler. Sultan'ın temsilcisi olan Minnetoğlu Hocacık usule uygun bir teslim anlaşması yapar; Bihiştî bu vesileyle yine her iki cinsten Arnavutların güzelliğini şiirli bir dille tasvir etme fırsatı bulur. Arnavutlar Türk temsilcilere karşı gayet itaatkâr görünürler ve askerden ahaliye bir fenalık gelmemesi için Türk birliklerinin Arnavut tahkimatlarından geri çekilmelerini rica ederler. Minnetoğlu, şeytana pabucunu ters giydiren birisi olmasına rağmen, bu kaba hileye düşer ve hakikaten, istendiği üzere, Büyükvezir Davud Paşa birlikleriyle beraber geri çekilir. Anılan becenenin bulunduğu dağın bir yamacı denize doğru indiği ve donanma komutanı Sinan Paşa dağın bu yamacına henüz yığınak yapmadığı için, kuşatma altındakiler, çoluk-çocuk, deniz yoluyla Frenk ülkesine kaçmayı başarırlar. Ancak, başka dağ kuytularına sığınmış olan Arnavut ahali yok edilir.

Bihiştî'ye göre, her Arnavut savaşçısının yanında, savaşın acılarını hafifletmesi için, yetişkin bir oğlan bulunur. Böylelikle, her gazi, insanın kalbini yerinden oynatan bu oğlanlardan birini köle olarak alır. Bihiştî, savaşın her safhasına katılmasına rağmen, Arnavut oğlanların paylaşımında eli boş kalmasındaki şahsi talihsizliğinden yakınmayı da ihmal etmez:

> Talihim bir haddedir ki şemstennur istesem,
> Yâ döner şarka gider, yâhut bulutta gizlenir.

Görüldüğü gibi, Bihiştî Arnavutluk seferinde bizzat yeralmıştır. Arnavutların büyük gruplar halinde deniz yoluyla kaçabildiklerini ve anavatanlarından kopmuş olan Hıristiyan Batı'ya yerleştiklerini tasdik eder. Arnavut halkının alışılmadık güzelliği onun çok dikkatini çeker, öyle ki, kendine özgü ve çevredeki halklardan farklı bir antropolojik tipin söz konusu olabileceğini düşünür.

Kemalpaşazâde, Tevarih-i âl-i Osman: Kemalpaşazâde'nin Arnavutluk anlatımına başladığı vakayinamede (editör Ş. Turan, İbn Kemal Tevârih-i âl-i Osman, VII. Defter, 2 cilt, Ankara 1954/57), Arnavutlar inatçı ve dikkafalı (anud) olarak tasvir edilirler. Arnavutlar hakkında bu vasıflandırmalar, gerek edebiyatta gerekse halk efkârında, tüm Osmanlı dönemi boyunca kullanılır - tıpkı Etrak-i bi idrâk'ten (idraksiz Türkler) ve kavm-i necib-i Arab'dan (soylu Arap milleti) söz edildiği gibi. Vakayinamenin senesi, 870'dir (1465).

İskender Beğ isyanı hakkında Kemalpaşazâde gayet acımasızdır. Ona göre, kötü ve itaatsiz bir delikanlı olan İskender Beğ, daha evvel ülkeye hakim olan Yuvanoğlu soyundandır. Uzun müddet Sultan (II.) Murad'ın hizmetinde bulunmuş, ama ona ilk fırsatta ihanet ederek Frenklere kaçmış ve İslamlıktan çıkarılmıştır:

> Ger ağu ağacından alub fidân
> Deminde vire havz-ı kevserden âb
> İder âkıbet gevherin âşikâr
>
> Cinân-ı gülşende dike bağıbân
> Dibinde türâbın müş-i nâb
> Bitürdüğü meyve olur zehr-i bâr

Sonra atalarının ülkesini Frenk yardımıyla fethederek başına geçmiştir. Bu nedenle ona Hain İskender, denir. Arnavutlar ona prenslerinin oğlu olduğu için itaat etmişlerdir. Sultan'a (II. Mehmed) Arnavutluk'taki bu durum bildirildiğinde, oraya doğru sefere çıkmıştır. Kemalpaşazâde'ye göre aslında Sultan bu meseleyi bir avuç askerle halledebilecek iken, düşmanı küçümsememe

kaygısıyla büyük bir sefer düzenlemiştir. O yılın özellikle ağır geçen kışını, Padişah Efendi Filibe'de (Philippopel, Plovdiv) geçirir. Sultanın yaklaştığı haberi duyulduğunda, bu "nankör, inatçı, isyankâr Arnavutlar" sükûnet bulurlar. İlkbaharda Sultan Arnavut Belgradı (Berat) üzerinden Arnavutluk'a yürümeye devam eder. Kemalpaşazâde plastik bir tarzda, biraz da tumturaklı ifadelerle, o zamana dek hiçbir Türk davulunun çınlatmadığı "Balkan uçurumlarını" ve neredeyse çıplak, kültürsüzce yaşayan bura yerlilerinin vahşi ilkelliğini tasvir eder. Sultan, birliklerine, iki beylerbeğine, buralara lâyıkıyla çekidüzen verme ve vahşi halkı cezalandırma emrini verir. Kanlı savaşın arifesinde, Arnavutlar düşmanlarını saklandıkları yerlerde alışılageldik silahlarıyla beklemektedirler: Zehirli oklar, zülfikârlar ve bayır aşağı çığ gibi yuvarlanmak üzere hazırlanmış kayalar. Anadolu ordusunun geceleyin baskın vermesi üzerine Arnavutlar dize gelmiş ve yerle bir edilmişlerdir. Bu hezimet üzerine İskender Beğ mücadeleyi bırakarak ailesiyle beraber Venedig'e kaçar - tıpkı kazların veya turnaların şahinlerden kaçtığı gibi. Tabii insan ve eşya olarak büyük ganimet alınır. Mat Suyu (Mati Nehri) geçilir ve Sultan Mahmud Paşa'yı Venedig'in elindeki İskenderiye'yi (Skutari, İşkodra) almaya gönderir. Bu sıralarda, 871'de (1466) İskender Beğ, Kemalpaşazâde'nin hakaretâmiz ifadesiyle cehenneme yollanmıştır. Onun ölümü üzerine Arnavutlar dağlardan inerek Yund Ovasına yerleşir ve barışçı bir tutum izlerler.

Kemalpaşazâde, eserinin yedinci defterinde, Arnavut meselelerinden epey tumturaklı bir dille bahseder ve bu bölümü "müellif eliyle", yani bizzat yazdığı şiirlerle süsler. İskender Beğ'in ihanetini Frenklerin işi olarak sunarak, Arnavutları neredeyse bağışlayıcı bir dil kullanır - onların İskender Beğ'in isyanına katılmaları, sadece Prenslerine sadakatlerinin icabıdır. Burada belirleyici bir nokta, Sultanın Arnavutlara karşı seferini şu sözlerle önemsizleştirmesidir: "Meseleyi yoluna koymak için, aslında bir avuç asker yetip artardı!" Öte yandan, düşmanı suret-i katiyyede küçümsemeyen Padişah Efendinin stratejik uzakgörüşlülüğünü takdir etme gayreti içindedir.

(II.) Bayezid'in dönemi de çok tumturaklı bir dille anlatılır. Sultanın hedefi, isyankâr Arnavutları saklandıkları yerlerde bastırıp yenmek ve çetelerini dağıtmaktı. Ama Arnavutların yine sıvışıp Frenk ülkesine kaçmamaları için, Belgrad'a bir saldırı düzenlediği intibaını uyandıran Sultan Edrene üzerinden Sofya'ya yürür. Ama Hersekoğlu Ahmed Paşa'nın komutasında bir müfreze oradan Arnavutluk içlerine sarkar. Bu erişilmez, aşılmaz "Yuvan ülkesi"nin halkı, cesaret ve kahramanlıkları dünyaca meşhur bir halk olarak tasvir edilir. Bu tasviri arazinin zorluğu üzerine bazı değinmeler takip eder. Yazın, Arnavutlar normal bir insanın yürümeyi bile zor becereceği en yüksek zirvelere taşınırlar. Kışın, güneş ışınlarının zor ulaştığı vadilere inerler. Bu vadilerin ağızları öyle dar ve yılankavidir ki, Cebrail bile buradan içeri girmekte zorluk çeker. Buraları bir de üstelik yoğun ormanlıktır. Bu zorlu arazide, Arnavutlar, engebesiz bir düzlükte koşan geyikler gibi rahat hareket ederler. Savaşta öylesine hızlıdırlar ki, insan kılıçlarına veya oklarına davrandıklarını göremez bile. Hepsinin elinde her an savrulmaya, saplanmaya hazır bir mızrak vardır. (II.) Bayezid Tepedelen'de (Tepeleni) kamp kurar. Akıncılar, zehirli ok yağmuru altında, tazı hızıyla "haydutların" yerlerine saldırarak onları püskürtürler. Düşmanların bir kısmı öldürülür, bir kısmı kaçar. Civarda iki becene vardır; savaşabilen gâvurlar mallarını-mülklerini ve ailelerini buraya bırakmışlardır. Becenelerden biri Yâhyâ Paşa tarafından zorla ele geçirilir, diğeri Davud Paşa tarafından kuşatılır. Savaş çok uzayınca, gâvurlar bu beceneyi teslim etmeye karar verirler, ama bir hileye başvururlar. Affını bahşederse, Sultan'ın emirlerine boyun eğeceklerini bildirirler. Bütün adamlarıyla birlikte saklandıkları yerlerden çıkacak, sığınaklarını dağıtacak ve gitmeleri istenen yere gideceklerdir. Ancak kendilerine eziyet etmemeleri, kadınları ve çocukları rahat bırakmaları ve mallarını talan etmemeleri için Yeniçerilerin geri çekilmesini isterler. Gûya büyük zaferinden dolayı pek gururlanan Davud Paşa, isteneni yapar. Bunun üzerine, alçak Arnavutlar derhal, sağlam olan herşeyi tahrip edip, aileleriyle birlikte, yel üfürmüşçesine kaybolurlar. Dolayısıyla sığınaklardaki gâvurlar ele geçirilemez; ama diğer becene'lerdekiler öldürülür veya esir edilir. Sultan zengin ganimet yüküyle Manastır'a çekilir.

Kemalpaşazâde'nin (II.) Bayezid'in Arnavutluk seferi üzerine anlatımında en dikkat çekici olan, seferin hedefi her zaman olduğu gibi başlangıçta gizli tutulurken, sebebinin bu defa açıkça ifade edilişidir. O zamana dek Sultanlar hep, Macaristan seferi sırasında birden fikirlerini değiştirip Arnavutluk üzerine yürümüş gibi davranmışlardır. Kemalpaşazâde, bu hareketin aldatıcı bir manevra olduğunu farkeden ve bunu doğru biçimde "harp hilesi" olarak tanımlayan ilk vak'anüvistir. Gerçi Arnavutların kanlı kayıplarını ve bir kısmının hileye başvurarak ortadan kaybolduğunu bildirir, ama kaçanların nereye yöneldiklerini söylemez. Ama başka vakayinamelerdeki buna paralel anlatımlar sayesinde bu hususta bilgi sahibiyiz.

Toparlarsak, şunlar söylenebilir: Esasında, Osmanlı birlikleri, ezelden beri huzursuzluk yaratan Arnavutlarla hiçbir vakit lâyıkıyla başedememişlerdir. Bütün vakayinameler bundan arazi şartlarını mesul tutarlar. Arnavutlardan bahsederken başlangıçta yumuşak bir dil kullanılırken, zamanla ve zorlukların süreklilik kazanmasıyla, giderek daha sert kelimeler seçilmeye başlanır. Uruç, *Ruhî ve nihayet Kemalpaşazâ-*

de'de, ifadelerdeki sertlik zirvesine ulaşır. Buna karşılık, sefere bizzat katılan ve Arnavut oğlanları ile kızlarının güzelliklerini övmekle bitiremeyen Bihiştî'de, ifadeler nispeten tarafsızdır. Bu husta iki noktaya değinilebilir: Bihiştî, belki de, Arnavutların da vatanlarını ve mallarını-mülklerini koruyan bütün insanlardan farksız olduğunu görmüştür. Belki de, edebî üslûbu icabı, daha kaba ifade biçimlerinden kaçınmıştır. Öte yandan, "güzellik" bahsinde şahsî bir zaafını sergilediği, bizce ayan beyan görünüyor. Arnavutları öyle veya böyle dağ haydutları olarak tasvir etme ve meşhur İskender Beğ'in teşebbüslerini bile adî koyun hırsızlığı derekesine düşürme gayreti, bütün vakayinamelerde ortaktır. Arnavutlara karşı düşülen başarısızlıklar, dönüp dolaşıp -kısmen pervasızca anlatımlarla-, arazinin zorluklarıyla ve bu zorluktan kaynaklanan stratejik ve taktik handikaplarla açıklanmaya çalışılır. Bunun dışında, Arnavutların savaş ruhunun ve becerisinin gayet yüksek olduğu, savaş hilelerine yatkın oldukları ve Venedig desteğini daima arkalarında bildikleri, vakayinamelerden açık biçimde çıkan hususlardır. Ancak tüm vak'anüvislerin incelenmesinden sonradır ki, Arnavutların inatçı mücadelesinin sadece dışa dönük görünümüyle İslâm ile Hıristiyanlık arasında bir din savaşı olup, hakikatte başka nedenlere mi dayandığı; yani Arnavutların davasının Hıristiyanlıkta kalmak mı, yoksa hayatlarını, mallarını ve millî varlıklarını teminat altına almak mı olduğu, ortaya konabilecektir. Vakayinamelerde bazen ciddi biçimde aşağılanan, ama inatçı direnişleri ve kahramanlıkları asla inkâr edilmeyen Arnavutlar, İslam'a dönmelerinden sonra derhal "Bahadır Gaziyân" mertebesine yükselmişlerdir. [Bugün Türkiye'de "Osmanlı", "Osmanlı'ya ait" diyerek aramıza mesafe koymaya gayret ettiğimiz Osmanlı İmparatorluğu, öyle bir idare kurmuştu ki, Arnavutlar, bunca kanlı savaşların hatırasını unutturacak biçimde İmparatorluk bünyesiyle ve Türklerle kaynaşmışlardır. "Millî şairimiz" Mehmet Akif'in hem annesi hem babası Arnavut, "vatan şairimiz" Namık Kemal'in annesi Arnavuttur; bugüne kadar Türk dilinin en büyük âbidelerinden sayılan Kâmus-u Türkî yine bir Arnavut olan Şemsettin Sami'nindir... ve bu değerli şahıslar kendilerini sadece "Osmanlı" hissetmişlerdir.] (*)

Mütevazi çalışmamız, Arnavut "muhacereti" meselesine de biraz ışık tutabilmiş olmalıdır. Bununla ilgili sorunsalın derinleştirilmesi için bir teşvik sağlarsa, bu çalışma, Hasan Kaleşi'nin anısına güzel ve iyi bir hizmet sunmuş olacaktır. ☆

(*München Zeitschrift für Balkankunde*, 1. Band, München 1978, s. 15-25'den çeviren: Tanıl Bora)

* Uruç ve Behiştî'nin Paris ve Londra'daki elyazmalarının fotokopilerini temin ettikleri için Bayan H.Reindl ve Bayan B. Moser'e candan teşekkür borçluyum.

2 Becene, bicene: *Derleme Sözlüğü*, 2. cilt, s.592, Ankara 1965; A. Tietze, *Ein slawisches Lehnwort in den Früh-Osmanischen Chroniken* (Erken dönem Osmanlı Vakayinamelerinde, Slavcadan geçerek Osmanlıcalaşmış bir kelime), *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 65-66(1973-74) içinde, s. 219-222.

3 Hamadan'ın güneybatısında, 3914 metre yüksekliğindedir.

4 Meninski'nin Sözlüğü'nün 4. Cildinde yazılanlara göre (Viyana 1803) "merik", "oğlan" anlamına gelir.

(*) Köşeli parantezdeki bölüm, yazar tarafından, Türkçe çeviri için eklenmiştir.-ç.n.

Kaynakça:

Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i âl-i Osman*, ed. Ali 1332 (1913). Neşrî, *Kitâb-ı Cihânnümâ*. ed. Fâik Reşit-Mehmet Köymen, Cilt 2, Ankara 1957.

F.Giese, *Die Altosmanischen Anonymen Chroniken (Tevârih-i Âl-i Osman)*, Breslau 1922.

Uruç (Paris Elyazması), *Paris-Suppl. turc*, 1047 (genişletilmiş Uruç).

Ruhî Edrenevî (Berlin Elyazması), *Manuscript Orient MS.* Or. 4 quart 821, Tübinger Depot der Staatsbibliothek.

Bihiştî, *Tarih-i Âl-i Osman*, Museum Britannicum, Add. 7869.

Bihiştî, *Tarih-i Âl-i Osman*, Topkapı Sarayı, Revan 1270.

İbn-i Kemal (Kemalpaşazâde), *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter (Fatih Ktb., No. 4205). ed. Ş. Turan, Ankara 1954/57; VII. Defter (Elyazması), Ali Emîri No. 32.

Vak'anüvisler ve eserleri hakkında bakınız: F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927.

Meydanı Boş Bulanlar

PROF. DR. HAKKI DURSUN YILDIZ

Tarih ve Toplum'un Şubat 1992 sayısında (s. 59-62) "Usta bir intihalci ve eseri (İslamiyet ve Türkler)" başlığı altında şahsımla ilgili bir yazıyı yurt dışında bulunmam sebebiyle geç okuyabildim. Okuyunca çok üzüldüğümü söyliyebilirim. Üzüntümün sebebi şahsıma karşı yapılan ilim ahlâkına sığmayan saldırılar değil, Türkiye'de ilim hayatını müdafaa etmek kimlerin elinde kaldığıdır.

Tenkidin ilim ve fikir hayatının gelişmesinde ne derece önemli olduğu herkesin malûmudur. Ancak tenkidin de kendine has kaideleri vardır. Yıllar önce vefat eden ve bu yazıyla ilgisi kesinlikle olmıyan merhum Prof.Dr. Ali Nihat Tarlan'dan bahsederek onun ruhunu taciz etmekle tenkidin ne alakası vardır. Bir ilim veya fikir eserini tenkit edebilmek için her şeyden önce bilgili olmak, ilim ahlâkına sahip bulunmak ve ilmî tenkidin nasıl yapıldığını bilmek gerekir.

İslamiyet ve Türkler adlı kitabım hakkında kitabın basıldığı tarihten 16 sene geçtikten sonra yazılan ve tenkitten çok iftira ve saldırılardan ibaret olan bu yazıda ileri sürülen görüşlerin gerçekle zerre kadar alâkası olmadığını ortaya koyduktan sonra, bu yazının gerçek sahibinin kim olduğunu ve niçin yazıldığını açıklıyacağım. Her şeyden önce şunu açıklıkla söyliyebilirim ki, Sayın Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı'nın *et-Türk fi müellefati'l-Câhız* adlı kitabını şimdiye kadar kesinlikle görmedim. *İslâmiyet ve Türkler* kitabımın aslını 1972 yılında sunduğum *Samerra devrinin sonuna kadar İslâm devleti hizmetinde Türkler* adlı doçentlik tezim teşkil eder. Sayın Kitapçı'nın kitabı da aynı yıl yayınlandığına göre, görmem söz konusu olamazdı. Daha sonraki yıllarda kitabı öğrendim, fakat Sayın Kitapçı'nın diğer yayınlarını tanıdığım için görmeğe gerek olmadığını anladım. M. Bayram doçentlik tezimin ismini yanlış olarak *Arap devletinde Türkler* şeklinde vermektedir. Arap devleti tabiri yalnız Emevî hilâfeti için kullanılır. Halbuki benim tezimin esasını Abbasîler devri teşkil etmektedir. Diğer taraftan M. Bayram doçentlik tarihini de yanlış olarak 1974 vermektedir. Bu tarih 1972 olacaktır.

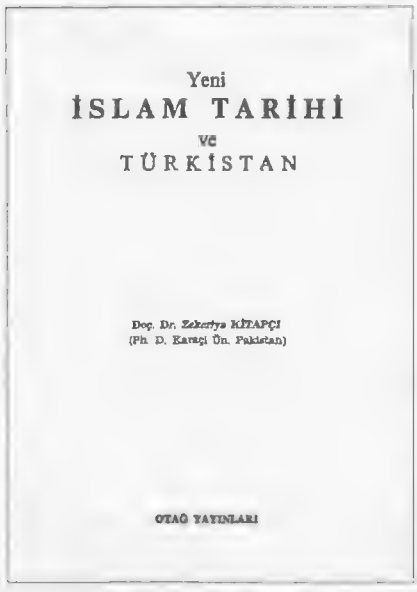

Gelelim intihal iddiasına esas teşkil eden başlıkların benzerliğine. Birbirlerine yakın konular üzerinde yapılan çalışmalarda kaynak ve başlık benzerliklerinin olacağı gayet tabiîdir. M. Bayram, başlıklardaki benzerliği ortaya koymak için Z. Kitapçı'nın kitabındaki başlıkları almış ve benim kitabımdaki başlıkların sayfalarını vermekle yetinmiştir. Şimdi başlıkların benzerliğini gözler önüne serelim:

Yıldız	Kitapçı
İlk fetihler esnasında Türk-Arap münasebetleri	Türk-Arap Münasebetleri
Emevîler devri	Emevîler devri (ilk akınlar)
a) Emevî hanedanının ilk yıllarında Türk-Arap mücadeleleri	Yok
b) Kuteybe b.Müslim'in fetihleri	Kuteybe b. Müslim ve Maveraünnehr'in fethi
Yok	Beykent, Buhara ve Semerkant'ın fetihleri
c) Kuteybe'den sonra Türk-Arap mücadeleleri	Kuteybe'den sonraki gelişmeler
Yok	Ömer b. Abdülaziz
Abbasîler devrinde İslâm devleti hizmetinde Türkler	Abbasîler devrinde Türkler
a) Abbasî ihtilalinin umumî karakteri	Yok
b) Abbasî ihtilalinde Türkler	Yok
c) İlk Abbasî halifeleri devrinde İslam devleti hizmetinde Türkler	Yok
ç) Sugur ve Avasım bölgelerinde Türkler	Yok
d) Halife Me'mun devrinde Abbasî imparatorluğunda Türkler	Halife Memun devrinde Türkler
e) Mu'tasım'ın halife olmasında Türkler'in rolü	Yok
f) Halife Mu'tasım ve Türkler	Mutasım ve Türkler
g) Samerra'nın kurulmasında Türkler'in rolü	Samarra şehrinin kurulması
h) Abbasî ordusundaki Türkler'in menşei	

Yazıda verilen diğer başlıkların benzerliği de bunlardan pek farklı değildir. Abbasî halifelerinden Vasıf (doğrusu Vasık olacak), Mütevekkil, Muntasır, Müs'tain, Mu'tez, Muhtedî devirlerinde Türkler benim kitabımda çok geniş ve alt başlıklar altında üç bölüm halinde, siyasî, idarî ve askerî, bakımlardan incelenmiştir. Verilen sayfa numaralarından Z. Kitapçı'nın kitabında bunların çok kısa anlatıltığı anlaşılmaktadır.

Beni intihal yapmakla (birisinin eserinden çalmakla) suçlayan yazar, gerçeği ortaya koymamakla okuyucu kandırmak için yalan yanlış bilgiler vermeğe tevessül etmektedir. Acaba onun bu yaptığını hangi kelimelerle açıklayacağız. Halbuki ilim adamı gerçeği, doğruyu araştıran adamdır. Dürüst olmak ve ahlakî değerlere sahip bulunmak zorundadır. Başkasını intihalle suçlayanların dürüstlüğe daha dikkat etmesi gerekmektedir.

Bir an için başlıkların birbirinin aynı olduğunu kabul edelim. Acaba M. Bayram, 250 sayfalık kitabımda Z. Kitapçı'nın kitabından alınmış olan bir tek cümleyi niçin gösteremiyor? İntihal, başlıkları değiştirerek birbirine benzer göstermek değil, intihal kitabın veya makalenin bir kısmını veya tamamını kendine mal etmektir. Terbiye hudutlarını aşarak şahsıma saldıran M. Bayram niçin iki kitabın muhtevaları arasında en küçük bir benzerlik gösteremiyor? Göstermesi de mümkün değildir, çünkü böyle bir şey söz konusu değildir.

Hz. Peygamberin hadislerinde Türkler'e gelince, bu konu üzerinde Z. Kitapçı'dan çok daha önce merhum İ. Hâmi Danişmend *Türkler ve Müslümanlık* (*Türk ırkı niçin müslüman olmuştur*) adlı kitabında (İstanbul 1959) durmuştur. İ. Hâmi Danişmend'den sonra Prof. Dr. Ramazan Şeşen de 1969 yılında yayınladığı "Eski Araplar'a göre Türkler" adlı makalesinde eski Arap şiirinde ve hadiste Türkler konusunu işlemiştir. Bu sebeple hadiste Türkler üzerinde fazla durmadım. Yalnız bu hadislerin büyük bir kısmının sonradan gelişen siyasî ve askerî olaylar sebebiyle uydurulmuş olacağını, pek azının sahih olma ihtimalinin bulunabileceğini belirttim. Müslim ve Buharî'nin hadis kitaplarına dair bir fikir beyan etmedim, zaten bunlar konumun tamamen dışındadır. Hele makale sahibinin terbiye hudutlarını aşarak söylediği "dil uzatma" asla söz konusu değildir. Diğer taraftan bu hadislerin bir çoğunun uydurma olduğunu söylemekle Hz.Peygamber'e ve bazı sahabeye nasıl haksızlık ettiğimi anlıyamadım. İslâm dünyasında çok sık rastlanan hadis uydurma vâkıası ortada dururken bunu ortaya koymanın Hz.Muhammed ile ne alâkası vardır. Bu, yazarın sık sık başvurduğu çok ucuz taktiklerden birisidir.

M. Bayram "Bir yanda pek çok sıkıntılara katlanarak yıllarca ilmî meşakkatlere düçar olarak, üstelik bin bir zorluklarla bilimsel çalışmaları yürütenler ve bunun sonunda alnının teri ve emeği ile ilmî kariyer basamaklarını çıkmaya çalışanlar, diğer tarafta sözde ilim adamı bazı açıkgözlerin hiç bir emek mahsulu olmadan ya intihal yolu veya başka yollarla bu basamakları kısa zamanda çıktıkları ve akademik payeler elde ettikleri görülmektedir" diyerek ilim ahlâkının, terbiyenin ve edep sınırlarının dışına çıkarak insanlara saldırmaktadır. Neyse ki, Türkiye'de Z.Kitapçı ve Mikail Bayram gibi sonradan olma tarihçilerin sayısı çok azdır. Bunlar sunulan tezlerin orijinal olup olmadıklarını M. Bayram'dan çok iyi anlıyacak kapasitededirler. Benim doçentlik jürimde bulunan üyelerden 2-3'ü Z. Kitapçı'nın jürisinde de bulundular. Benim tezimi ittifakla kabul ettiler, Z. Kitapçı'nın tezini ise reddettiler.

Câhız'ın *Fezâilü'l-Etrak* adlı kitabını çok iyi bilmekteyim. Arkadaşım Prof. Dr. Ramazan Şeşen Türkçeye çevirerek bastırmıştır (Ankara 1967). Bu kitaptan tezimde faydalandım. Bibliyografyada (s. XXIV) ve metin içinde dipnotlarda (s. 51,56) gösterilmiştir. M. Bayram tezimin mahiyetini anlamadığı için Cahız'ı az kullanmamdan dolayı beni tenkit ediyor. Câhız, devrinin siyasî durumu sebebiyle böyle bir eser yazmak zorunda kalmış ve Feth b. Hakan'a sunmuştur. Câhız bu eserinde yazarın ilmî üslûptan uzak mübalağalı bir şekilde belirttiği "Türk kültür ve medeniyetini, Türkün başta askerlik ruhu olmak üzere onun örf, âdet, ananesini kan damlıyan kalemiyle" müdafaa etmemiş, yalnız onların askerî yönleri üzerinde durmuştur. Öyle anlaşılıyor ki, M. Bayram, bu eseri okumadan ve hatta karıştırmadan bu satırları yazmıştır. Eğer okumuş ise maalesef anlıyamamıştır. Hele M. Bayram gibi ne olduğunu tanıyanlar tarafından bilinen birisinin bana Türklük dersi vermesine şaşarım. Bu derse esas kendisinin ihtiyacı vardır. İstediği takdirde ona Türklük dersi verebilirim.

Gelelim Barthold'un *Türkistan* adlı eserinin yayınlanmasına. Türk tarihinin önemli bir bölümünü içine alan bu kıymetli eser yıllardan beri Türkçeye çevrilmeyi bekliyordu. Bir arkadaşımla birlikte İngilizce baskısından Türkçeye çevirdik. 1963 yılında yapılan yeni Rusça neşrinden, Arapça ve Farsça tercümelerinden bazı ilâveler yaptım. Arkadaşım o zaman kendine göre haklı sebeplerle ismini koymaktan imtina edince ben de hazırlıyan olarak ismimi koydum. Türk Tarih Kurumu'nda bir tercümesi olduğunu ben de duymuştum. Fakat tercümeye başladığımız 1979 yılında Türk Tarih Kurumu üyesi olmadığım için bu tercümeyi alabilmem söz konusu olamaz. Ancak kitabın basılmasından (1981) iki yıl sonra Türk Tarih Kurumu üyesi oldum. Görülüyor ki, M. Bayram yine bilmeden, öğrenmeden saldırılarına devam etmektedir.

Doçentlik tezimden sonra ilmî çalışmalarımın durduğunu ileri süren yazarın artık gözlerinin kör olduğuna karar verdim. Çeşitli dergilerde, İslâm Ansiklopedisi'nde, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde Anadolu Uygarlıkları kitabında 100 üzerinde makalem yayınlanmıştır. B Lewis'ten tercüme ettiğim Tarihte Araplar (İst. 1979)'ı da bunlara ilâve etmem lazımdır. Ayrıca Çağ Yayınları'nın 14 büyük cilt halinde yayınladığı *Büyük İslâm Tarihi*'nin projesinden yayınlanmasına kadar kontrolümden geçtiğini, bir çok ilâveler yaptığımı ve bazı kısımlarını yazdığımı eğer bu kitabı görmüş olsa idi anlardı. Ancak yazarın gayesinin çamur atmak ve saldırmak olduğu ortaya çıkınca bu şekilde davranması normal görülebilir.

Şimdi sıra meselenin esas can alıcı noktasına gelmiştir. O da bu saldırı yazısının Mikail Bayram tarafından değil bir başkası tarafından yazılmış olma ihtimalinin çok kuvvetli olmasıdır. M. Bayram tarihçi değildir. İlâhiyat Fakültesi mezunu olup Fars Dili ve Edebiyatı'ndan doktora yapmıştır. Daha sonra tarihçi olmaya teşebbüs etmiş ancak bir türlü tarihçi olamamıştır. Nitekim Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'ndan doçent olmak için müracaat etmiş, ancak eserleri ilmî bulunmadığı için reddedilmiş, İdare mahkemesine başvurmuş, yine reddedilmiş, bu sefer 2547 sayılı kanunun bir açık kapısından faydalanarak anabilim dalını değiştirmiş ve İslâm Tarihi Anabilim Dalına müracaat etmiş, yine reddedilmiş ve son hakkında 2 evet 1 hayırla acınarak doçent olmuştur. Görüldüğü gibi tarihten nasibini almamış bu zatın benim çalıştığım sahalarda ilmî tenkit yapabilmesi söz konusu değildir. O halde kim yazmış veya yazdırmıştır. Üslup, kullanılan kelimeler, verilen âlimâne (!) hükümler ve mübalağalı fikirler dikkate alındığında bu yazının büyük bir ihtimalle Zekeriya Kitapçı tarafından yazılmış olabileceğini zannediyorum. Gerek M. Bayram'ın ve gerekse Z. Kitapçı'nın yazılarını okuduğum için bu makalenin Z. Kitapçı'nın yazılarına çok benzediğini hayretle müşahade ettim. Öyle anlaşılıyor ki, Z. Kitapçı bu yazıya imzasını atabilecek medenî cesareti kendisinde bulamadığından M. Bayram'ı imdada çağırmıştır. Z. Kitapçı, bazı arkadaşlarıma bu saldırı metninin fotokopisini göndererek bana ne büyük bir darbe indirdiğini göstermek istemesi bu görüşümü teyit etmektedir.

Peki kitabımın yayınlanmasından 16 yıl sonra bu iki zat-ı muhtereme ne oluyor ki, Türk ilim hayatına bu büyük hizmeti (!) yapmaya kalkışıyorlar. Elbette bunun da sebepleri vardır. Önce Mikail Bayram'dan başlıyalım. Bu zatın ilk doçentlik jurisinde ben de vardım ve çalışmaları yeterli bulunmayarak 5-0 reddedilmişti. M. Bayram'ı böyle bir şeye âlet olmaya sevkeden işte bu kuyruk acısıdır. Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı ile aynı devirler üzerinde çalıştığımız için onun yayınlarını yakından takip etmekteyim. Onun ilk okuduğum çalışması reddedilen doçentlik tezidir. Red olayından sonra bir görüşmemizde ona usul yönünden bazı tavsiyelerde bulunmuştum. Bundan sonra katıldığımız kongrelerde bir çok tenkitlerime hedef olurdu, ancak bunlar daima ilmî çerçevede kalırdı. Bir kaç yıl önce Türk Tarih Kurumu'na *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılması ve Türkler* adlı çalışmasını basılmak için teklif etmişti.

HİLÂFET ORDUSUNUN TÜRKLEŞTİRİLMESİ 865

Mamun'un önemli adamlarından biri olmuştur. Daha sonra askerî sahada kendini gösteren *Fazl b. Kâvûs*, bu günün tabiri ile gelmiş geçmiş en büyük teröristlerden biri olan B â b e k e l- H u r r e m î 'nin üzerine sevkedilen büyük orduda görev almış ve sağ beyi el-Afşîn'in yanısıra hilâfet ülkelerin kasıp kavuran bu habis adamın yakalanmasında çok önemli hizmetleri dokunmuştur[19].

O nun bir diğer oğlu ise *Reşîd b. K â v û s 'dur*. Bunun, Kâvûs'un belki de en küçük oğlu olması gerekmektedir. Reşîd'de diğer kardeşleri gibi Hilâfet Ordusuna intisab etmiştir. Abbasî hanedanının bedbaht Halifelerinden biri olan *el-Müstaîn* (361-866) devrinin ünlü komutanları arasındadır[20].

4- TÜRKLER HİLÂFET ORDUSUNUN YENİ ADAYLARI

Fakat bizim burada temas etmeye çalıştığımız asıl konu el-Mamun'un hilâfet ordusunun Türkleştirilmesi yolunda ilk ciddi teşebbüsleri ve bu teşebbüsünün kaynaklara göre değerlendirilmesidir. Bu hususlara umumî olarak temas eden H. D. Yıldız bu önemli konuyu şu şekilde özetlemektedir; Merve'de bulunduğu sırada ceryan eden hadiseler Onun, Arap ve İranlılara olan güvenini sarsmıştı. Bu durumda istinad edebileceği yeni bir kuvvet ve kadroya ihtiyac vardı. Horasan da bulunduğu sırada yakından tanıma imkanını ve iyi geçinmeye gayret sarfettiği Türkler Abbasî imparatorluğunda, Arap ve İranlı unsurların nüfûzuna karşı çıkabilecek yegâne kuvvet olup, siyâsî tecrübe ve askerî kâbiliyet bakımından imparatorluk dahilinde bir muvazene unsuru olabilirlerdi[21].

el-Mamun'u böyle bir harekete sevkeden dahilî ve harici bir takım ciddî sebebler vardı. Bir kere çok geniş coğrafî mekâna yayılmış olan İmparatorluk sınırları içinde ayaklanmalar ve huzursuzluklar birbirini takib edib duruyordu. Saray ve çevresinde çoğu zaman el-Mamun'u hedef alan politik ihtiraslar yanısıra eyâletlerde de durum pek okadar iyi değildi. Nitekim, Haricîlerden M e h d î b. Ü l v a n e l - H a r u r î isyan etmiş ve Aleviler nerede ise devletten kopacak bir hale gelmişlerdir. (h. 202/818)[22] Bağdad, kuvvetler ayırımı (Arap-İran) nedeniyle için için kay-

[19] et-Taberi, IX, s. 26,27.
[20] et-Taberi, IX, s. 289.
[21] Yıldız, H. D. s. 66.
[22] et-Taberi, VIII, s. 558.

"Halife el-Memun'un Hilafet ordusunun Türkleştirilmesi yolundaki teşebbüsleri ve bunun tarihî dayanakları", X. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, *Ankara 1991, III, 885-902.*

Kurum bu çalışmayı incelemem için bana havale etti. Çalışmayı baştan sona okudum ve Kurum'da basılamıyacağına dair delilleriyle birlikte bir rapor verdim. Bu rapor kendisine de gönderilmiştir. Bu çalışma maalesef daha sonra Selçuk Üniversitesi tarafından hiç bir düzeltme yapılmadan yayınlanmıştır. Bir süre önce de *Şagab Hatun* adlı bir çalışmasını Türkiye Diyanet Vakfı'na teklif ediyor. Bu da incelemem için bana havale edildi. Fakat bir rapor vermekten imtina ettim. *Şagab Hatun* Türkiye Diyanet Vakfı'nda değil başka bir vakıfta basıldı. Z. Kitapçı'nın şahsıma duyduğu nefretin kaynağı da işte budur. Bu iki zat birleşiyorlar ve mahut saldırıyı hazırlıyorlar. Bu bahsettiğim hadiseler yıllar ve aylar önce olmasına rağmen neden yurt dışında bulunduğum bir zamanı seçtiklerini anlayamadım. Her halde dönmeyeceğimi zannederek meydanı boş buldular, fakat yanıldılar.

Eğer Z. Kitapçı, kitabından bir çok bilgiyi çaldığımı düşünüyorsa, neden 1991 yılında çıkan bir makalesinde benim kitabımdan faydalanıyor ve hatta alıntılar yapıyor. (Ek.1). Kitabım 1976'da çıkıyor, 1986 yılında basılan bir kitabını sonsuz saygılarıyle imzalayıp gönderiyor (Ek 2) ve 1992 yılında beni intihalle suçluyor. Bunları anlamak mümkün değildir.

İlim ve fikir hayatında tenkidin önemini gayet iyi bilmekteyim. Ancak tenkit, bilgili, namuslu, dürüst, ilim ve meslek ahlâkına sahip kimseler tarafından yapılırsa ilim ve fikir hayatı gelişir. Yazımı Yunus Emre'nin bir beytiyle bitiriyorum:

İlim ilim bilmektir
İlim kendin bilmektir
Sen kendini bilmezsen
Bu nasıl okumaktır.

Ziyâfet-i Seniyye'nin Farklı Yorumu

MUSTAFA ŞAHİN

Necdet Kurdakul ağabeyimiz, *Tarih ve Toplum*'un 15. sayısında (Mart 1985, s. 41-43), *Tanin, Servet-i Fünun* ve *İkdam* gazetelerindeki haberlerden hareketle, II. Abdülhamid'in 31 Aralık 1908'de verdiği bir ziyafeti açımlamıştı. Biz de, bu yazıyı bütünleyecek bir risaleyi aktarıyoruz (*Bu Gidiş İyi Bir Gidişe Benzemiyor!*, İntişar-ı Hakaika Hizmet Kütüphanesinden aded: 2, 8 s.).

Başharfleri H.T. (ha, te) olarak gösterilen (Taksim Atatürk kitaplığı fişinde ve Seyfeddin Özege Kataloğu'nda) yazar, bu ziyafeti farklı bir açıdan değerlendiriyor. Dikkatle bakılınca ve kâğıttan/baskıdan mütevellid bir leke deyip, bu kısaltmanın 2. harfinin N (nun), dolayısıyla imzanın H.N. (ha, nun) olduğuna da hükmedilebilecektir. Kütüphane fişinin "tarihsiz" dediğine Özege Kataloğu parantez içinde 1324/1908 demektedir, ki, bu tarihe itirazımız, "gerçi yazı sıcağı sıcağına yazılmıştır ama yine de Ocak 1909 başlarıdır" biçiminde olacaktır.

Ayrıca yazıda, bir ziyafeti yorumlamanın dışında, hisse alacaklar, almasını bilecekler için, günümüz ülke ve dünya olaylarıyla benzerlikler de bulunabilecektir.

Gerçek bir isim kısaltması olduğunu varsayarak, o dönemin şu ya da bu fırka ve cemiyetiyle alâkaları olan Hasan Tahsin, Hüseyin Tahsin, Hıfzı Tevfik, Hüseyin Tosun, Hasan Tabancalı, Hilmi Tunalı gibi adları saymak, risalenin muharririni bulmamıza yetmemekte; matbaacılığımızın, matbuatımızın halini göz önüne alarak, metindeki aksaklıkları tashih etme yoluna gitmediğimizi de belirtmek gerekmektedir.

Bu ziyafette davetli olmanın ötesinde, siyasetle alâkalı biri olduğu izlenimini edindiğimiz risale yazarımız -kısaltma yakıştırmamız doğrulanırsa- acaba H. Nâzım (yıllarca Abdülhamid'e kâtiplik yapan, mutasarrıflık, valilik, nâzırlık, muallimlik görevlerinde bulunan, edebiyat-ı cedide şairlerinden yazar, çevirmen ve meşhur Rey Kardeşler'in babası Ahmed Reşit Rey'in müstear adı) mıdır?

Bu Gidiş İyi Bir Gidişe Benzemiyor!

"Fi 19 Kanun-ı evvel sene 324 tarihli evrak-ı havadiste zat-ı şâhanenin milletvekillerine Mabeynde keşide ettiği ziyafetin uzun uzadıya tafsilatı münderic bulunuyor. Fakat bunda vatanseverlerin kalbini müteessir ve dağdar edecek bir ciheti vardır ki nazarıdikkati celbetmekten hâlî kalmıyor. Mebuslarımız ne demektir? Milletin daha doğrusu-Rumeli ve Anadolu ve Arabistan kıtalarında sakin 30 milyon Osmanlının vekar ve haysiyetinin ve şan ve şerefinin timsal-i müşahhası ve dahile ve harice karşı menafi-i umumiyesinin hadim ve müdafileri değil midir? İş böyle olduğu halde dün akşam Mabeynde yaptıkları hallere kendilerini tevkil eden millet acaba razı olacak ve iyi nazarla bakacak mı? Asla! Mebuslarımızın dün akşam zat-ı şâhânenin ellerini ayaklarını hatta sakalını suratını elbisesinin eteklerini birbirini ite kaka hem de birkaç defalar öpmeleri devr-i sabık usul ve âdât-ı menfuresinin olanca kuvvetiyle berdevam olduğunu ima ediyor. Nazar-ı tetkikleri birkaç vakitten beri bize ve alelhusus mebuslarımıza matuf olan Avrupa hukema ve siyasiyyunu bu hallere acaba ne nazarla bakacaklardır? Bir ziyafete bedel bu kadar serfürûlar, tezellüller bir milletin vekilleri tarafından vaki olursa bunun sonunda hayır umulur mu? Binaenaleyh eski tarzda tabasbusu ve politika ve huluskârlık sistemi el'an bâki ve hatta eskisinden ziyade bir surette hükümferma olduğu anlaşılıyor. Mebuslarımız kendilerinde iki şahsiyet mevcut olduğunu unutuyorlar galiba! Biri kendi şahsiyetleri diğeri 50 bin kişiyi idare eden 2. şahsiyetleridir ki neticede bunun evvelkisinin 50 bin defa fazla ehemmiyeti olacağı münfehem olur. Üzerlerinde millet vekâleti gibi bir sıfat-ı mühimme bulunmazsa idi kendi ahval-i hususiyelerine karışmaya kimsenin hakkı olamaz idi. Fakat böyle milletin vekâleti gibi mühim ve mesuliyetli bir vazife-i mukaddeseyi deruhte ettikleri müddetçe kendi şahsiyet-i hususiyeleri neyi emrediyorsa onu icraya kalkışamazlar. Kendilerini tevkil edenleri de düşünmek mecburiyetindedirler. Hele Mebusan reisi [Ahmed] Rıza Bey'in aşçılığa ve yemeklere müteallik olarak mahza kendisinin Paris'te yemeğini kendisi pişirmek gibi bir hal-i sefalete giriftar olduğunu ima maksadıyla olduğu aşikâr olan sözleri zat-ı şahaneye sarf etmesi ve fes veya kalpaktan hangisi daha iyi ol yani istanbulin mi iyi yoksa redingot mu daha şık olduğunu zat-ı şahanede sorması ne kadar soğuk ve nâ-behemal olduğu muhtaç-ı izah değildir. Bu gibi sözler devr-i istibdadda herkesin yekdiğeriyle ciddi ve hakiki musahabe etmesi memnu olduğu bir zamanlar şimendöfer vapur tramvay yolcularının yekdiğerleriyle teati ettikleri patlıcan dolması, yalancı dolma hikâyelerine pek andırıyor. Bu zamanda hünkârla Meclis-i Mebusan reisi arasında mevzubahis olacak şeyler bunlar mıdır? Biz mebusan reisi Ahmed Rıza Bey'in ağzından Avrupa'da alâ rivayetin 20 sene kadar tahsil-i kemalât ettiğine delalet edecek kadar derin ve ulvî meaniyi haiz söyler sarf edeceğini ümid eder idik. Hususiyle dün akşamki ziyafette bu derece perestişlere bir sebeb-i makul de görülemiyor. Yoksa mebus-

lar nutk-ı hümayunda kendilerinin layık görüldükleri sadece "mebusan, âyân" hitab-ı bâridanesine mi bu derece arz-ı minnet ve şükran mecburiyetinde bulundular? bilinmiyor! Eğer mebuslarımız zat-ı şahaneye li-sebebin mine'l-esbâb arz-ı minnetdârî edecek idiyseler bunu kendi sıfat-ı muhtereme-i mebusiyetlerinin ulviyet ve şaniyle mütenasib olacak tarzda etmeleri mümkün idi. Bu kadar perestişe doğrusu bir mana verilemiyor. Efrad-ı milletten birçokları bu mütalaada bulunuyor ve böyle devam ederse işlerin sonu nereye varacağını derinden derine düşünenler çoğalmaya başladı. Öyle ya içimizde en vakur ve en ciddi denilerek intihab olunan adamlarımız hükümdarla bu derece sıkı fıkı olurlarsa ve daha ilk perdede yelkenleri bu derece suya indirirlerse ileride parlamentoda zülfiyâre dokunacak surette mucib-i tenkit ve muaheze ahvale karşı acaba nasıl davranacaklardır? Bu cihetler cidden düşünülmeye sezadır. Çünkü reviş-i hale bakılırsa bunların Meclisteki rolleri evetefendimcilikten ibaret olmasından korkulur. Yine bu muhafaza-i şeref ve vekar hususunda varid-i mütalaa diğer bir hal daha vardır. Mebuslarımız bundan 5-6 gün mukaddem vukubulan ictimalarında kurban bayramı münasebetiyle Meclisin eyyam-ı tatilesinde şimendöferlerle istasyonlara kadar meccanen seyahat edebilmek için Dersaadet'teki şimendöfer kumpanyalarının kendilerine meccanen biletler vermeleri zımnında içlerinden pek çokları teşebbüste bulunmuşlar ve reisleri olan Ahmed Rıza Bey de bu işin icabına bakacağını kendilerine söylemiştir. 50 bin nüfusa vekalet eden zevat-ı muhtereme bu gibi tenezzüllerde bulunmalı mıdırlar ya? Senede iki defa vukubulacak bayram tatillerinde meccanen seyrüsefer etmeyi kumpanyalardan talebe kalkışmaları haddizatında çirkin bir haldir. Zaten kumpanya böyle mebusların meccanen seyahat etmelerine müsaade etse bile bunların seyahat ücretlerini defterine geçirerek sene nihayetinde hazine-i millete zimmet kaydedeceği malum-ı i'lam kabilindendir. Elhasıl milletin menafiine hizmetle muvazzaf olanların bu gibi yakışıksız hallerini görüp işittikçe müteessir olmamak kabil olmuyor. Bundan maada Meclis-i Mebusanda da 15 günden beri yapılan bir şey de görülmüyor. Ufak tefek bazı işler ve ezcümle şahsiyattan ibaret; el'an ciddî şeylere geçilmedi. Hususiyle meydanda Bulgaristan istiklâli, Bosna-Hersek ve Girit meseleleri olanca fenalıklarıyla duruyor. Hiçbirisi hallolunmadı. Ve bu gidişle nasıl hallolunabilecekleri de malum değil. Bulgaristan meselesinin halli bir para meselesinden ibarettir deniliyor. Daha doğrusu gazetelerin verdikleri haberlerden bu anlaşılıyor. Bosna-Hersek meselesi de para ile hallolunacak gibi gözüküyor. Çünkü gazeteler külli yevm ta'vizattan başka bir şey yazmıyorlar.

Fakat acaba Bosna'da sakin İslâmlar ve Sırplar memleketlerinin 4-5 milyon lira mukabilinde Devlet-i Osmaniye tarafından Avusturya'ya külliyen terk olunduğunu görüp de sükût edecekler mi? Bâbıâli'ye bu icraatından(!) dolayı tebrik mi edecekler yoksa muaheze ederek işin ilerisine bile gitmeyecekler mi? Eğer işler böyle giderse hiç şüphe yok bir fenalık zuhur edecektir. Çünkü şimdiye kadar Bosna'da her ne kadar Avusturya'nın hüküm ve nüfuzu cari idiyse de Bosnalılar bu memleketin sahib-i aslîsi olmak üzre Devlet-i Osmaniyyeyi tanıyorlar idi. Bu gidişle bu ümid ve hulyalarının boşa çıkmasından korkulur. Sonra 3. bir mühim mesele de daima büyük bir yangın çıkarmaya müstaid olan Girit Meselesidir. Bunun dahi nasıl hallolunacağını bilen yoktur. Bâbıâli bunun için de mi ta'vizat taleb edecek? Bizim için bunlar birer muammadan ibaret kalıyor. Hususiyle sadrazam Kâmil Paşa bu mesail-i mühimme hakkında Bâbıâli'nin ve ezcümle kendisinin ne gibi icraatta bulunacağını ve fimabaad de nasıl hareket ederek hall-i mesele edeceğine dair bu ana kadar işsizliklerinden şikâyet eden milletvekillerine bir tek lakırdı bile sarf etmemiştir. Sadrazam böyle olursa ve heyet-i vükelanın mesleği külliyen mechul kalırsa ve alelhusus sefine-i devlet hangi istikametlere doğru yürümekte olduğu millet için ve vekilleri olan mebusân için bir muamma şekil ve mahiyetinde kalırsa bu gidişin sonu nereye varacağını şimdiden kimse kestiremez. Hele devair-i devlette işler hiç iyi gitmiyor. Tensikat vardır deniliyor meydanda bir semeresi görülmüyor. Devr-i sabık yadigârları tekaüd, ma'zuliyet maaşlarına nail oluyorlar velhasıl evvelce beyan ettiğimiz ahvali ve bu sonuncu vekayii görüp de düşünmemek ve düşündükçe müteessir olmamak elden gelmiyor vesselam. [Son] "

Kafkasya Hatıraları

HASAN KANBOLAT

KAFKASYA HATIRALARI/ Yazan: Mustafa Butbay / Sadeleştiren: A. Cevdet Canbulat / Türk Tarih Kurumu Yayınları /Ankara 1990/130 s.

İster adı Rus Çarlığı, ister Sovyetler Birliği, ister Rusya Cumhuriyeti olsun kuzey komşumuzda merkezi otorite zayıflayıp iç karışıklıklar meydana gelince ülke içindeki azınlıklar Moskova'nın çekim etkisinden kurtulup giderek çevre ülkelerin çekim etkisine girmektedir. 20 yy. başında Çarlığın, 20 yy. sonunda bürokratik sosyalizmin çözülmesi, 20. yy ortasında da II. Dünya Savaşı sırasında merkezin sarsılması sonucunda bu durum oluşmuştur. Çözülme-sarsılma sırasında ülkenin batısındaki azınlıklar Batı dünyasının, doğusundaki azınlıklar ise büyük ölçüde Türkiye'nin çekim etkisine girmektedir. Son aylarda dünya gündemine giren Çerkes halklarından Çeçen-İnguşlarda 20. yy'ın başı, ortası ve sonunda merkezi otoritenin zayıflaması ile bağımsızlık mücadelelerini arttırmışlardır. Her mücadele içinde de Türkiye'den destek arayışına girmişlerdir.

Bugün Kafkasya'da olan biteni anlayabilmek için 20. yy başını iyi değerlendirmek gerekiyor. 'Kafkasya Hatıraları' bu konuda eşsiz bir kaynak niteliği taşıyor. Mustafa Butbay Kafkasya'yı yarı yaya, yarı at sırtında dokuz ay dolaşırken kaleme aldığı günlük değeri taşıyan-genç yaşta ölerek bastırma imkanı bulamadığı- anılarında Sivas Kongresi zamanında Mustafa Kemal'in izni ve onayı ile Kafkasya'ya giden bir kurulun başından geçenleri anlatır. Bölge halklarının kültürleri, bölgenin içinde bulunduğu politik ve etnik kargaşalık anılarda akıcı bir dille aktarılmıştır.

Anıları okuyup bitirdiğinizde Anadolu açısından Kafkasya'nın önemini ve diller diyarı Kafkasya'da dünden bugüne hemen hemen hiçbir şeyin değişmediğini görüyorsunuz.

İttihat ve Terakki Çerkesleri Örgütlüyor

M. Butbay'ın anılarına göre; I. Dünya Savaşı sonlarına doğru İttihat ve Terakki savaşta kaybettiklerini Rusya'nın çözülmesinden yararlanarak telafi yoluna gider. İleride Rusya ile Türkiye arasında bir duvar olabilecek hükümetlerin Kuzey ve Güney Kafkasya'da kurulması uygun görülür. Güney Kafkasya'da Azerbaycan hükümeti kurulur. Bir Türk tümenide Çerkes kökenli Met İzzet Paşa'nın komutasında Kuzey Kafkasya'ya girer. Kuzey Kafkasya'da kurulacak hükümete destek amacı ile de İstanbul'da İttihat ve Terakki'nin ve bilhassa Enver Paşa'nın maddi yardımları ile üyeleri İttihat ve Terakki'nin güvendiği Çerkes kökenli aydınlardan oluşan Şimali Kafkasya Cemiyeti-i Siyasesi kurulur. Mütareke sonrası İttihat ve Terakki'den maddi yardım alamayan cemiyetin adı Şimali Kafkasya Muhacirleri Cemiyet-i Hayriyesi'ne dönüştürülür. Siyasetle uğraşmayan bir görünüme girer. Ancak işgal altındaki İstanbul'da, İstanbul hükümeti cemiyeti İttihat ve Terakki'nin bir biçim değiştirmişi ve onun propagandacısı sayar. Cemiyet 21 Haziran 1919'da İngilizler tarafından kapatılır. Cemiyet üyelerinin merkezsiz kalmasını Çerkes kadınları, Çerkes Kadınları Cemiyet-i Hayriyesi'ni kurarak önler. Derneğin dikkate değer tarafı Diyane isminde Latin abecesi ile Türkçe-Çerkesce dergi çıkarmasıdır. Fakat bu sıralarda Anadolu'da Kuvayı Milliye'nin oluşması ile Anadolu hükümeti taraftarı üyeler ezici bir çoğunluk olduğundan dernek kapatılır ve üyelerinin büyük bir kısmı Anadolu'ya geçer.

Mustafa Kemal'in İsteği Üzerine Kafkasya'ya Yolculuk

Kuzey Kafkasya Hükümeti temsilcisinin Sivas'a giderek Mustafa Kemal ile görüşmesi sonucunda Mustafa Kemal'in isteği üzerine Türkiye'den bir kurulun Kafkasya'ya gitmesi ve Tiflis'te bulunan Kuzey Kafkasya Geçici Hükümeti emrine verilmesine karar verilir. Çerkes kökenlilerden oluşturulan kurulun harcırahı ise Ressam İsmail Hakkı Bey'in emanetinde duran Kafkasya Cemiyeti'nin kalan parasıdır.

M. Butbay ve arkadaşları Kuzey ve Güney Kafkasya'nın hemen hemen heryerine gider. Bölgenin karışıklık içinde olduğunu, Kafkasyalı aydınların ise halktan uzak, Rus kültürü ile yoğrulmuş, zevk ve eğlenceye düşkün bir hayat sürdüklerini görürler. Geçen-İnguşlar dini ön planda tutarak Kızıl orduya karşı kendi ordularını oluşturma çabasındadır. Azerbaycan Dağıstan'ı, Gürcistan Abhazya'yı ve Trabzon'u işgal etme rüyasındadır. Abhazyalar Gürcü baskısından dolayı Gürcistan'a büyük bir kin beslemektedirler. Ermenilerde Azerbaycan'daki kargaşalıktan yararlanarak Karabağı ele geçirmeye çalışmaktadır. Kuzey Kafkasya Hükümeti üyeleri ise Enver Paşa'dan gelen paraları ülkeleri yerine zevk ve eğlence yerlerinde harcamışlardır. Kafkasya halklarının birbirini yemesinden ve aydınlarının halktan uzak olmasından yalnızca Kızıl Ordu yararlanır.

Mustafa Suphi Olayı

M. Butbay'ın heyetinden iki kişi Kafkasya'da Bolşeviklere katılır, Topçu Üsteğmen İsmail Hakkı ve Pilot Yb. Tevfik Bey. Bu iki kişi Mustafa Suphi ile birlikte Trabzon açıklarında Yahya Kahyanın adamlarının saldırısına uğrar. M. Butbay'a göre heyete dahil olanlardan sadece Pilot Yb. Tevfik Bey kurtulur. M. Butbay Türkiye tarihinde yer alan bu ilginç olaya da ışık tutmaktadır. Çünkü şimdiye kadar yapılan araştırmalar bir olasılığa göre sadece M. Suphi'nin karısının öldürülmekten kurtulduğu şeklindeydi.

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti

İSMET EMRE

MÜDAFAA-İ MİLLİYE CEMİYETİ / Yrd. Doç. Dr. Nâzım H. Polat / Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991

Geçmişle bugün arasındaki sıkı bağın geleceğe yön verecek kuşaklar tarafından bilinmesi gereğini, ülkelerin, tarihleri hakkında yapmış oldukları yayınlar kadar gösterecek herhangi bir somut belge daha yok gibi. Hele bu, etkisinden hâlâ kurtulamadığımız, izlerini günlük hayatımızda, sıradan davranışlarımızda bile taşıdığımız yakınçağ tarihi ise öğrenilmesi gereği bir kat daha artar ve kaçınılmazlaşır.

Yrd. Doç. Dr. Nâzım H. Polat'ın çalışması, yakınçağ tarihimizden sadece belli bir kesitin alınması ve o devrin enlemesine irdelenmesi bakımından hayli dikkat çekici bir eser niteliğini taşımakta. Bugün, toplumların sosyal gelişmişlikleri içlerinde barındırdıkları kurumların fazlalığı ve kurumlararası işlerliğin sağlamlığıyla ölçülüyor. İşte Müdafaa-i Milliye Cemiyeti (1 Şubat 1913-1 Nisan 1919) bir milletin olağanüstü koşullar altında kurulmuş, birlikteliğin sağlanmasında olanca çabalarıyla savaş yıllarında toplumu ayakta tutabilmiş, toplum içindeki gelir, gider dağılımının sağlanmasından fabrika kurmaya, cepheye asker gönderilmesi için gönüllü heyetler kurmaktan sıhhiye teşkilatına, toplumu aydınlatma çabalarından okul kurmaya kadar[1] Balkan harbi ve kısmen milli mücadeleyi de içine alan bir zamanda faaliyet göstermiş, örneğine az rastlanır kurumlarımızdan biri; etkinliğin hayata uygulanırlığı, pratiğe indirgenirliği açısından, birincisi hatta. "İstanbul'dan Bosna'ya kadar imparatorluğun her köşesinde teşkilatlanacak[2] derecede güçlü temellere dayanıyor. Belki de şartları gereği[3] ideolojik gruplaşmalardan öylesine uzak ki, tarihimizde, Cumhuriyet Türkiyesi dahil, her görüşten insanı aynı çatı altında birleştirmiş ikinci bir kurum yok gibi. "Bu cemiyet, içindeki her türlü hasmane davranışların unutulup, gözlerin dışardan gelen tehlikeye çevrilmesini istiyordu; devlet gemisinin su aldığını söylüyor ve her Osmanlı'ya 'sen de gemidesin' ihtarını yapıyordu.[4]

Bence, her şey bir tarafa, kitabın önemini artıran asıl neden, hazırlanmasında, "Cemiyetin faaliyetlerini nizamnamesinden değil, neşriyatından ve bilhassa günlük gazetelerden" yararlanılarak tesbit edilmesi. Çünkü, yapmak istemekle yapmak arasındaki fark hele böylesi büyük amaçlı kurumlarda sözde kalanlar lehinde, daha büyük oluyor. Zaten, işin zorluğu da burda ya. O devrin genel havasına, gazeteler, süreli yayınlar yoluyla girmek, gün gün cereyan eden olayları takip etmek, iktisadından edebiyatına genel anlayışı tesbit, kolay olmasa gerek. Güç, ama sağlıklı bir yol.

Yazarın, eski harflerle yeni harfler arasındaki farklılıktan doğan birtakım yanlışlıkların giderilmesi için kitabın sonuna koyduğu.. "Ekler" kısmı okuyucu için uyarıcı bir nitelik taşıyor. (Cihad-ı Ekber fetvasının Şevket Süreyya Aydemir ve Yusuf Hikmet Bayur tarafından yapılan iktibaslarında yanlış okunması gibi.)

Yazıyı bitirirken şunu da eklemeliyim: dipnotlarının kişiye çok şey kazandırdığı ve eserin niteliğini artırdığı çok az çalışmalardan biri olarak görüyorum bu kitabı.

[1] Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, s.64

[2] a.e., s. 83

[3] Müdafaa-i Milliye Cemiyeti gibi siyasi gruplaşmalar ve mülâhazalar ötesinde bir cemiyet kurma fikrini kamuoyuna mal eden asıl sebep işte bu harpler silsilesidir." (s. 14)

[4] a.e., s. 14

[5] a.e., s. 43

Gaziantep'in Vak'anüvisi Çiftçi Şair Zeki

ORHAN KOLOĞLU

Ömer Asım Aksoy Çiftçi Zeki'yi şöyle tanıtıyor:

'Ankara, İstanbul gibi bir yerde yaşasa ve tanınmış gazetelere yazı yazsaydı yurt çapında büyük bir ün kazanırdı. Ama o köyünde muhtar olmayı, taşrada kral olmaya yeğledi. Yurdun, özellikle çevresinin eleştirilecek, konularını, çoğu manzum olan o güzel yazılarıyla gözlerimiz önüne sererken bunların zülfüyare dokanmasına hiç önem vermezdi. Beğenmediği bir durum ve tutum karşısında hatır gönül tanımaz, en yakın arkadaşı da dokunsa, taşı gediğini koyardı. Yaradılıştan bir mizah ustası idi.'

Yazdıkları Gaziantep'teki dost çevresinde elden ele dolaşan, ama yurt çapına yayılamadığı için unutulmağa terkedilen - Yazıldıkları dönemin rejimleri yayınlanmalarına izin verir miydi, sorusunu da akıldan çıkarmamak gerekli - bu şiirler şimdi toplu halde 762 sayfalık bir kitapta toplanmış bulunuyor. (İsteme adresi: H. Savcı, Başkarakol Anıtpark Sok. 4/2, Gaziantep)

Mizah ve hicivde Şair Eşref'i andıran Zeki Savcı, içinde yaşadığı olaylardan hareketle hem Gaziantep'in hem de bütün Türkiye'nin toplumsal ve siyasal evrimini dizelerine aksettirmiştir. Bu sebeple kendisini Vakanüvis Şair diye nitelemek yanlış olmuyor. İlkini 1907'de yazdığı şiirleri kronolojik sırayla okunduğu zaman 60 yıllık bir tarihi insan yeniden yaşayabiliyor. Esasen şiirleri bu tarihi olaylar sırasındaki kendi yaşamını da yansıtıyor.

1891'de doğan, üç yaşında yetim kalan Zeki, rüşdiye'de ve biraz da medresede okumuş ise de asıl eğitimini amcasının ziyaretcileri olan Antep'in ileri gelenlerinin sohbet toplantılarında yapmış. 15 yaşında, Antep-Kilis yolu üzerindeki Beşgöz köyünde babasından (Türkmen kolunun Savcılı aşiretinden Halil Rıfat Efendi) kalan çiftliği yönetmeye başlamış. Milli Mücadele sırasındaki Antep savunmasına, henüz 19 yaşındayken, Şahin Bey'in yanında katılmış ve o Halep'ten gelecek Fransız kuvvetlerinin yolunu kesmekle uğraşırken, genç Zeki çeteci toplayıp yardım sağlamakla görevlendirilmiş. Ona Şahin lakabını takan da (Asıl ismi Muhammet Sait) Zeki Savcı olmuştur. Şehitliğine kadar yanında savaşmıştır.

Zeki Savcı Kuvayı Milliyeci kıyafetiyle, Fransızlar tarafından sürüldüğü Halep'ten dönüşünde.

Fransız işgali süresince Antep'e girmesi yasaklanan Zeki, kurtuluştan sonra şehrinde çıkan *Gazi Sancak* gazetesine yazılar şiirler yazmış, Ömer Asım Aksoy'la dostlukları burada başlamıştır. Devrimleri ilk

Modern çiftçi Zeki Savcı, Gaziantep'de Gazi Sancak gazetesine yazılar yazdığı 1920'li yıllarda.

izleyenler arasında yer almış, kentte ilk şapka giyen ve kızının çarşaf ve peçeye girmesini engelleyen o olmuştur. Bütün tanıyanlarının belirttiği gibi, tabasbus, riya ve evet efendimcilikten nefret eden, dünya malına önem vermeyen, doğruluğuna inandığı şeyi haykırmaktan geri durmayan bir kimseydi. Hele haksızlığa hiç dayanamazdı. *Devrimciliği sebebiyle CHP'yi tutmakla birlikte baskıcı yönetimine karşı çıkmış, önce Serbest Fırka sonra da Demokrat Parti'nin Gaziantep'te kurulmasına öncülük etmiştir. Ama Demokratların da aynı baskıcılığı sürdürdüklerini görünce onları da şiddetle eleştirmekten geri kalmamıştır.*

Yaşamayı, içkiyi seven, hatta eline bol para geçince bar kapatmaktan geri kalmayan Çiftçi Zeki, 14 Kasım 1967'de Ankara'da ölmüş, Gaziantep'te toprağa verilmiştir. Bıraktığı 700'ü aşkın şiir içinden, kendisine Gaziantep'in Vakanüvis'i lakabını kazandıracak bazı örnekleri aşağıda aktarıyoruz. Bunlar içinde en önemli yeri, *Antep'e Gazi'lik ününü kazandıran gerçek kahramanları bir kenara itip rolü şüphelileri ön plana çıkarmış olan resmi tarihçilikle mücadelesi özel bir yer işgal ediyor. Şahin Bey'e* saygısını ve hayranlığını ısrarla belirtirken, sert eleştirileri Kılıç Ali efsanesine yöneliyor. Bu savaşlara şahsen katılmış olması, Vak'anüvisliğinin gücünü artırmaktadır.

Seni kim kurtardı ey güzel yurdum
Her kime sorarsam, ben deyip çıkar.
Yıllardır ben bunu düşündüm durdum,
Gel şunu söyle de sen beni kurtar.

Ey mâlul gaziler, ey yiğit erler,
Ey arslan yürekli canlı siperler,
Sizinle kurtuldu bu güzel yerler,
Sizindir hen zaman bu gazı diyar.

Benden evvel yazdılar birçok kitap
Onların içinde yalan bihesap.

Korkusundan birçoğu bir tilkiye,
Yurdumun sensin halaskârı diye.

Verdi arslanlık, yatırlık rütbesi,
Birçoğu da korkudan kesti sesi.

Ben de korkmadım desem yalan olur,
Susmayanlar her zaman talan olur.

Yirmi yıl sonra hakikat ortaya,
Çıktı bir parça, kalan da arkaya.

Şahin Bey

Üçyüz otuzbeşte (1919) yirmibeşti mart,
Çaldı haktan Şahin'e bank-i memat.

Çıktı Kilis'ten yola beşbin kişi,
Çetine düşmüştü Şahin'in işi.

Hiç fütur etmedi, bundan ürkmedi,
İkiyüz yaranını ürkütmedi.

Dedi, Allah bizim ile şüphesiz,
Atılın îman ile ileri siz.

Ben sağ iken düşmana yol veremem,
Türk'ü, kaçtı korktu da dediremem.

.....

Gönderildi hayli erzak, cephana,
Taze kuvvet gelecek dendi ona.

Ben de ol gün yanına gitmiş idim,
Son deminde şükür yetişmiş idim.

Fevç, fevç gelmekte idi çeteler,
Geldi Kılıç Ali'den de müjdeler.

Ol bahadır Burc'a konmuş, dediler,
Düşmanı bir gün avutsan sen yeter,

.....

Bir kıyamet koptu Şahin yurduna,
Biz uzaktan şahit olmuştuk buna.

Geçti düşman köyleri yaktı bütün,
Doğmuş idi âleme bir kara gün.

Ol sırada biri geldi yanıma,
Sanki ateş serpti dertli canıma.

Dedi: Şahin'i şehit eylediler,
Hem yol üstünde onu çiğnediler.

Biz hemen koştuk o viran lâneye,
Gülşen içre benzedik pervaneye.

Eğilip hürmetle öptüm payini,
Bağrıma bastım mübarek Şahin'i.

.....

Kılıç Ali Bey

Bir de vardı kahraman Kılıç Ali
Kimisi derdi paşa kimi veli.

Toplanmıştı başına beş on kişi,
Bellisizdi cümlesinin geçmişi.

.....

Burç köyünde böyle gördüm ben onu,
Gelmedi bu dostluğun on yıl sonu.

Maraş'ın fethinde çok yeldim dedi,
Antep'i kurtarmaya geldim dedi.

Boynuma sarıldı hayli ağladı,
Dertli gönlüm tatlı sözle dağladı.

Bana dedi: Gam yeme Şahin için,
Alacağım ol şehidin ben öcün.

.....

Yolda gâvurla temas etmiş iken,
Azlığımızdır benim boynum büken,
Diye Çapalı'ya dönmüş yüzünü,
Böylelikle bozmamıştı ününü.

Çok şükür düşmanla karşılaşmadı,
Hayli harp etti diye çıktı adı.

.....

Atmadan lâkin o bir yerde silâh,
Böylece buldu şirin canı felâh.

Hamdi Beyle Akbaba'ya da gidip,[2]
Harbi uzaktan doyunca seyredip,

Geldi, kaçırdım dedi Fransızı,
Böylelikle hep inandırdı bizi.

Bir sefer de Karataş'tan atladı,
Düşmanın gölgesini tokatladı.

Ol sırada geldi bir şafi haber,
Ankara'ya dönmek için açtı per.

Zorla imza ettirip mazbatayı,
Oldu meb'us şehre ol kabadayı.

.....

Aleme ün verdi nam ü şöhreti,
Yirmi yıl sürdü tamam hükûmeti.

Serbest Fırka'ya

Antep'i feteylemişti kendisi,
Var idi kendinde bir fatih süsü.

Yılda bir kerre gelir teftiş eder,
Şehrin ahengi olurdu pek heder.

.....

Yok idi devlet nüfuzu ortada,
Cümle dâva hal olurdu fırkada.

Valiler emre itaat etmeli,
Etmez ise çar ü naçar gitmeli.

Doğdu Serbest Fırka bir gün parladı,
Kahrolanlar kendini toparladı.

Bağrı yanmış gençlere geldi hayat,
Çaldı sandık zâlime bank-i memat.

.....

Taptılar Allah diye ol kâfire,
Çıktı kinler, intikamlar zahire.

Sahip oldu beş işe bir tek kişi,
Sıvadı hep kolların erkek dişi.

Aldılar keskin Kılıç'tan kuvveti,
Boğdular halkta bütün hürriyeti. (1931)

Çiftçinin Hali

Bankanın
Ayaklarımıza vurduğu pranganın
Söküldüğünü,
O büyük günü,
Bir görsek
Biraz gülsek.
İşte o gün
Çiftçiler bütün,
Hür ve mes'ut oluruz.
Kurtuluruz.
Neden?
Kapıda beklemekden,
Sürülüp kovulmaktan,
Hakarete boğulmaktan.
Ey bizim paramızla koltuklarda oturan,
Bizi köle gibi hor görüp kafa tutan
Efendiler!... (1932)

Gaziantep'te CHP

Çekenler helâl etti bütün emeklerini,
Fakat sen kurtulmadın, çile çekmedesin hep.
Ormanlar kalem olsa, denizler de mürekkep,
Yine yetiştiremem yazmaya dertlerini.

Partinin hizmetleri kongrede sayılır,
Dinleyenler aklını yitirerek bayılır,
Verilen kararlardan dağılmadan cayılır,
Alelusul dinlerler halkın dileklerini.

Parti Belediyeye, Vali Partiye düşman,
Biri bir işe kalksa, öbürü eder pişman,
Üçü de harp zengini, üçü de oldu şişman,
Şişirdi iplik, benzin, lastik.. göbeklerini. (1944)

Demokrat Parti'nin 1. yılı

Ey beş sene evvelki resuller ve erenler,
İnmiş gibi gökten bizi irşade gelenler.
Ey millete hürriyeti kanunla verenler,
Ey yurda demokrasiyi kansız getirenler.

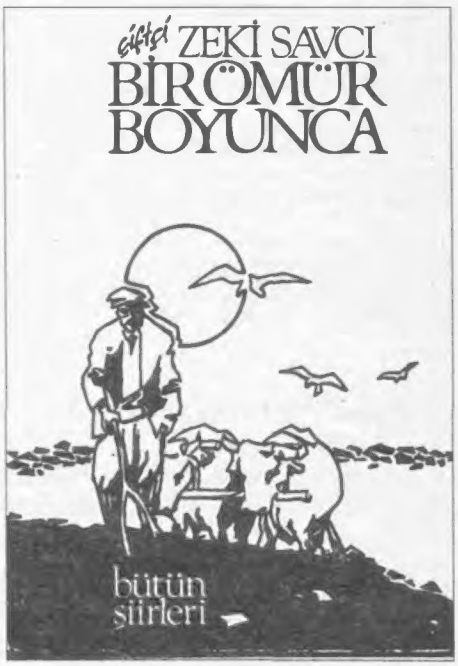

Her bastığınız toprağa kurbanları kestik,
Her bindiğiniz taksiyi ellerde yücelttik,
Her çıktığınız kürsüye minber gibi baktık,
Yollarda, sokaklarda coşup sel gibi aktık,
İmân ve feragatla bu dâvaya katıldık,
Sehpalara, zindanlara katlandık atıldık.
Uğraştığımız, çektiğimiz gitti hebaya,
Bir yıl bile sabretmediniz ahte vefaya.

Sizlerde de evvelkilerin kibr ü gururu,
Sizlerde de evhamınızın kaht-ı huzuru,
Sizlerde de var dostu ve ahbabı doyurmak,
Sizlerde de var söyleyenin ağzına vurmak,

.....

Radyoda yayınlar yine hep fasl-ı hulustan,
Yoktur "Zafer"in farkı "Haber"den ve "Ulus"tan.
Almakta yine caize meddahlık edenler,
Münkir sayılırlar içinizden çekilenler.

.....

Bir günde bu millet size her kudreti verdi,
Tek parti ve şef sistemini yıktı devirdi.
Siz kadrini bilmezseniz üç yıl sonu hüsran,
Oldukça bu millette bu iz'an ve bu îman. (1951)

DP'nin Son Günleri

Menderes gelecek diye onarbin lira masrafla yaptırılan onbir takın fırtınadan dördünün yıkılması üzerine yazılmıştır

Sakın gelme Antep'e uzakta kal Menderes
Küfredilen adınla dudakta kal Menderes.
Az mı ocak söndürdün, az mı hanüman yaktın,
Evin başına çöksün sokakta kal Menderes

Birer birer yıkıldı o muhteşem takların,
Bıktı yol beklemeden soyguncu uşakların.
Bulacaksın belânı bugün değilse yarın,
Tuttuğun dal kırılsın budakta kal Menderes. (Mart 1960)

Ortanın Solu

Yirmisekiz yıldır çekiştirmeden,
Rejimin ne kolu, ne dalı kaldı.
Sağına, soluna tâviz vermeden,
Ortada ortanın bir solu kaldı.

Atatürk ilkesi politik sakız,
Sam Amca çikleti çiğner ana kız,
Ağzını bozmayan baba yalnız,
Onda da babalık sembolü kaldı.

Yılda bir koşarlar Anıtkabir'e
Çelenkler dizilir hürmetle yere,
Silinir şapkanın altında bere,
Batıya uymanın bu yolu kaldı. (1965)

Değişen Toplumda Biraz da Özeleştiri

80 yaşındaki kayınbabam, Berlin'deki torunu oğlum Halil'i Alman kızlarıyla düşüp kalkıyor diye kıskandığı için.

Yedi yunmuş turp oldun benzedin bir hocaya,
Senin nelerin vardır, söylesem darılırsın.
Karşına bir kız çıksa uygun olsa modaya,
Tutmayan kollarınla boynuna sarılırsın.
Korkmasam sayabilsem senin yaptıklarını,
Malın, canın çürüdü gördüğün her güzelde.
Söyle az mı ağlattın o zavallı karını,
Sen kendi yaptığını niçin kınarsın elde. (1941)

Eşinden, Balo Tutkusuna Eleştiri

Sayın eşim yaşım mı senin başına belâ,
Bir genç karın olsaydı, gider miydin baloya
Sen delikanlı mısın, yoksa nevcivan mısın,
Bir sosyete adamı, ünlü elegan mısın.
Bayanların önünde iki kat olmalısın,
Manto, pabuç giydirip, koşup yorulmalısın.
Nasırlı ellerinle incitirsin elleri,
Saçsız o kabak başın korkutur güzelleri.
Tazelerle dans değil doğru yürüyemezsin,

.....

Halay sekme zannedip dansı aldanıyorsun,
Figürü çok tangoyu davul mu sanıyorsun.
Nihayet bir çiftçisin, yediğin ayran ekmek,
Hiç gördün mü ömründe büfeyi o ne demek. (1944)

Kayınpederine: Yılbaşında Rakı İçirtmediği İçin

Beni kabul etmedin Yılbaşı gecesinde,
Haşr ü neşr ol evinde sen kal meleklerinle.
Cehennem benim olsun rakı içtiğim için,
Kutla sen bu geceyi dindar frenklerinle. (1945)

Geçmiş Yıllara Özlem

Torunum Poyraz'ın sünnet olduğu gün yazılmıştır.

Görünce çeşitli hediyeleri,
Ben de sünnet olup yatasım geldi.
Yanından, boyundan bir parça deri,
Kestirip sokağa atasım geldi.

Yetmiş yıl taşıdım bu musibeti,
Yaşlandıkça düştü gücü, kudreti,
Gençlikte bilinmez kadri, kıymeti,
Bir müşteri bulup satasım geldi.

Sahip ol Poyraz'ım sen malına,
Konma her ağacın çürük dalına,
İbret al dedenin bakıp haline,
Kahrımdan feleğe çatasım geldi. (1960)

Akıllı Zeki Savcı'nın Deli Zeki Savcı ile Dertleşmesi

Çok zaman sorarım kendime şöyle,
Ne yanar dursun bu dağ başında.
Evli mi, bekâr mı, dul musun söyle,
Avrat yok, uşak yok, yetmiş yaşında.

.....

Ulan Zeki Savcı, behey avanak,
Şu bağı, bahçeyi avrada bırak,
Diyar, diyar dolaş, gez keyfine bak,
Biraz da o kalsın yem telaşında.

İstersen Hac'e git, taze bir dula
Kıydırır nikâhı, düşersin yola,
Arafat dağında dolaş kol kola,
Ölürsen şehitsin din savaşında. (1962)

BİR ESKİ ZAMAN HÂTIRASI

1928 yılında dönemin ünlü gazetecilerinden
ve yazarlarından bir grup

Oturanlar: (soldan sağa)
Selâmi İzzet (Sedez), Refik Ahmet (Sevengil),
Hüseyin Rifat (Topuz Işıl),
Suat Derviş (Baraner), Emine Semiye (Lagaş),
Sabiha Zekeriya (Sertel), M. Zekeriya (Sertel),
Ayaktakiler: (Soldan Sağa)
Ethem İzzet (Benice), Burhan (Felek), Vedat Nedim (Tör),
A. Hidayet (Reel), Nâhit Sırrı (Örik),
Fikret Âdil, Vâlâ Nurettin (Vâ-Nû)
Taha Toros Arşivi